

3 1761 08112704 5

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by

Oliver Botar

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

1 (25) 1
Botánarpróf

914 VIII. 6

Oposhanter

Piötrökör.

LENBACH 1894. ÉVI FESTMÉNYE UTÁN

BISMARCK HERCEG.

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

POLITIKAI TANULMÁNY

IRTA

HALÁSZ IMRE

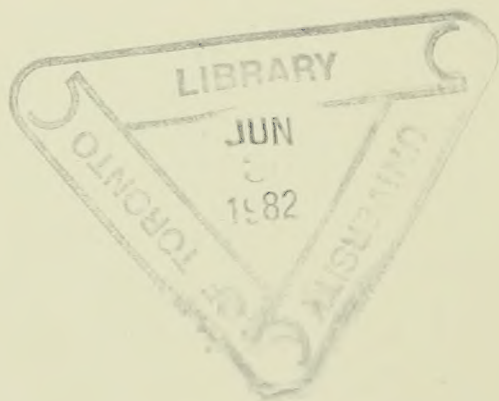

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1913

DD
218
°2
H3
1913

ELŐSZÓ.

A jelen munka nem kimerítő életrajz, nem is rendszeres kortörténet. Akár az egyik, akár a másik akart volna lenni: tízszerte nagyobb terjedelműnek kell vala lennie.

A lényegésre és jellegzetesre irányzott előadás, melyre törekedtem, lehetővé teszi, hogy e munka gondolatkörebe azok is könnyen behatolhassanak, kiknek nincs idejük vastkos kötetek terjengős anyaghalmazával megküzdeni.

Céлом volt: fesztelen, irányzatosságtól ment előadásban az olvasó elé állítani Bismarck és Andrássy nagyszabású életútjának történelmi jelentőségű mozzanatait, különösen méltatva a köztük mutatkozó *kölcsönhatásokat* s a magyar és német kérdés kialakulásában észlelhető *szerves összefüggéseket*. Mint a publicistikának közel fél-század óta tevékeny munkása, szakadatlanul figyeltem azokat az eseményeket, melyeknél e két államférfinak jelentékeny szerep jutott. Nem egyszer alkalmam volt közvetlen közelből észlelni a tizenkilencedik század utolsó évtizedeiben végbement alakulásoknak egyes, kevésbé köz-tudomású részleteit is, szinte érezni a kort mozgató erők eleven liktetését. E tanulmányom a művelt magyar közönség érdeklődésére méltó legjellegzetesebb kortörténeti elemek szemmeltartásával igyekszik nagy vonásokban képét adni annak a két nagy államférfinak, kik sorsunkra

a legnagyobb hatással voltak. Középeurópa politikája ma is az általuk lerakott síneken halad. Őket megismerve, jobban megismerjük azt a kort, melyben Középeurópának a múlt század közepén megindult s az ő vezetésük alatt befejezésre jutott átalakulása végbement s világosabb tudatára jutunk azoknak az európai összefüggéseknek, melyek a magyar állam csodával határos föltámadását lehetővé tették.

Az a méltánylás, melyben «Egy letűnt Nemzedék» című publicistikai dolgozatom részesült, arra buzdított, hogy megkísérleljem hozzáférhetőbbé tenni a magyar közönségnek azt az értékes örökséget, mely a mögöttünk fekvő korszak két nagy alakjának, Bismarcknak és Andrássynak gondolataiban s még inkább alkotásaiban számunkra letéve van. Az ebből meríthető tanulságoknak a ma élők tudatában elhalványulni nem szabad.

Hűtlenek lennénk a magyar közélet nemes hagyományaihoz, megtagadnók azokat az ideálokat, melyek nemzetünk legjobbrait lelkesítették, ha a magyar politikát meddő és szánalmas személyes versengések útvesztőjében elzúlleni engednők, ha összes törekvéseinkkel, egész gondolkodásunkkal a nemzetközi vonatkozások és lehetőségek keretébe beilleszkedni, szóval a magyar politikát ismét az európai eszmék és érdekközösségek magasabb színvonalára fölemelni nem igyekeznénk. Ezt a jobb irányt semmi sem mozdíthatja elő jobban, mint a letűnt korszak úttörő nagy elméivel, egy Bismarckkal, egy Andrássyval való behatóbb foglalkozás. Ezzel ajánlom e tanulmányt az olvasó szíves jóakaratába.

Budapest, 1913 február hóban.

Halász Imre.

Handwritten signature or mark in blue ink.

BENCZUR GYULA FESTMÉNYE UTAN

ANDRÁSSY GYULA GRÓF.

BETŰSOROS NÉVMUTATÓ.

(A nevek után álló számok az illető lapot jelentik.)

- A**bafi Lajos, 73.
Abdul Medsid szultán, 21.
Abeken, titkos kormánytanácsos, 131.
Abensberg-Traun gróf, 22.
Albert herceg, 27.
Albrecht főherceg, 23, 91, 99, 100, 114, 121, 186.
Aleko pasa, 218.
Almásy Pál, 38.
Alvensleben Gusztáv porosz tábornok, 50, 139.
Andrássy Aladár gróf, 23.
Andrássy Géza gróf, 262.
Andrássy Gyula gróf, 1, 2, 3, 19.
Működése Konstantinápolyban 1849-ben, 20.
Magatartása az emigrációban, 21—26, 27, 29—33.
Hazatérése után hogyan viselkedett? 37—38, 40, 42, 68, 69.
Első meghívása a császárhoz 1866. jul. 19. 70.
Königgrätz után 80.
Vélekedése a Klapka-légióról 86.
Nem hajlandó a konzervatívekkel vegyes miniszteriumba belépni 88.
Vélekedése Beustról 91, 95—97.
Miniszterelnök lesz 1867. február 16. Deák providenciális férfinak nevezi 98, 100—102. 106—111.
Küzdelve a revanche-politika ellen 116—118.
Megindítja az akciót a határőrvidéki kérdésben a katonai párt ellen 119—126.
A monarchia semlegessége mellett 132—134.
A Hohenwarth-minisztérium ki-nevezése őt is meglepte 145—146.
A Határőrvidék megszüntetése megkezdődik (1871. jun.) 148—149.
A salzburgi találkozás. Első személyes érintkezése Bismarckkal 150—153.
Várakozó állásfoglalása a Hohenwarth-rendszerrel szemben 156—157.
Az ogulini zendülés 155—156.
Külgyminiszter lesz 158—160.
A három-császár-viszony 162—163.
Reichstadt 1876. jul. 8. Semlegességi szerződésünk Oroszországgal 1877. jan. 15. 165—167.
A berlini kongresszuson 168—169.
Az okkupáció és a közvélemény 170—173.
Az okkupáció után tervezett messzemenő akcióról nem volt tudomása 172.
Az okkupáció ellen Boszniában

- készülő ellentállás tekintetében közegei félrevezették 183, 184.
 Kiélesednek az ellentétek Andrássy és a katonai körök közt. Aknamunka ellene. 185—187.
 Visszalépésének döntő oka 190—192.
 Gasteinban megállapítja Bismarckkal a békeszövetséget. A szerződést aláírják okt. 7. Andrássy fölmentése okt. 8. 198—204., 210—214, 218, 219, 222—225, 228, 234, 242, 243, 259, 262, 275—279.
 Andrássy Manó gróf 72.
 Andrássy Tivadar gróf 23.
 Apponyi Albert gróf 221.
 Apponyi György gróf 13.
 Arnim Harry gróf 139, 142.
 Auguszta királyné és császárné 127.
 Ellentétek közte és Bismarck között 138, 142.
 Halála 259.
 Auersperg Adolf herceg 12, 172.
- B**abarczy Antal báró 13.
 Bach Sándor báró 207.
 Barzescu 25.
 Battenberg Henrik 245.
 Battenberg Sándor fejedelem 210, 214—218, 220, 242, 245.
 Batthyány Kázmér gróf 20.
 Batthyány Lajos gróf 93.
 Beaconsfield lord 2, 3, 41, 195.
 Bedekovich Kálmán 122, 146, 193.
 Belerédi Richárd gr. 65, 69, 70, 85, 87, 92, 95, 98.
 Bem tábornok 72.
 Benedetti Vincent gróf francia követ 75, 76, 130, 131.
 Benedikty József őrnagy 77.
 Beöthy Ákos 40.
 Berger Nep. János osztrák miniszter 7, 144.
 Bethlen Gábor 4.
 Bethlen Gergely 79.
- Beust 68, 83, 90, 96—106, 109—117, 132, 141—145, 149—153, 154—159, 190, 207.
 Bismarck Herbert 91, 261, 262.
 Bismarck Ottó 1—5, 10—15, 10—12. Magyar államférfi ismerte föl először jelentőségét 13.
 Nézeteinek gyökeres megváltozása az Ausztriához való viszonyról 14. 15, 17, 18, 19.
 Konzervatizmus és royalizmus egy magasabb eszme szolgálataiban 27—29.
 Bismarck és Deák 32. 33, 35, 36.
 Terveiről Disraéli előtt 1862-ben nyilatk. 41. 42—45, 49.
 Magatartása a lengyel forradalommal szemben 50—52, 53—56.
 Visszatartja Vilmos királyt a frankfurti fejedelmi gyűléstől 58. 60—64, 68, 70.
 Bismarck és a Klapka-légió 71 és köv. 80—85, 88—91, 100—102.
 A magyarországi román üzemek ellen fellép 103. 104, 107—113, 127.
 A Hohenzollern spanyol kandidatura 128—132. 133—135.
 Küzdelmei Vilmos királlyal 136—139.
 Viszonya a papokhoz. Vallási világnézete 140.
 Asszonyi intrikusok 141.
 Látogatása Andrássynál 143, 149, 150, 151, 152.
 A Hohenwarth-féle kísérletről mit mondott Andrássynak 151.
 A jezsuitákról 152.
 Becsületes alkusz 162—163.

- Egy orosz-osztrák háborúról 164, 165.
 Ellentét Bismarck és Goresakov közt 174—176.
 A koalíciók lidérenyomása 176—177.
 Nézete a magyarokról 178.
 A pángermán izgatások ellen 179.
 180, 181, 187, 193, 198, 199, 201—213, 219, 221—231, 234—239.
 Nagy beszéde 1888. febr. 6. 240—244.
 Bukásának kezdete 217 s köv.
 Lemondó irata 257.
 Lauenburg hercege 258.
 Boykottálása 262.
 Emlékiratai 263—264.
 Leleplezi a viszontbiztosítási szerződést 265.
 Halála 267.
 274, 277, 280, 281.
 Blome gróf 91.
 Bocskay István fejedelem 4.
 Blum Hans 142.
 Bötticher Károly Henrik államtitkár és porosz miniszter 255, 261.
 Boulanger tábornok és miniszter 226, 232.
 Bratiano Juon 102.
 Braun államtanácsos 159.
 Braun v. Wiesbaden 150.
 Brestel Rudolf osztrák pénzügyminiszter 144.
 Bruck Károly Lajos báró osztrák miniszter 10, 14.
 Bucher Lothár 263.
 Buol-Schauenstein gróf osztrák külügyminiszter 27, 36, 207.
 Busch Móricz, Bismarck titkárja 257.
 Sir Canning Stratford brit követ 21.
 Caprivi Leo gróf tábornok és birodalmi kancellár 251, 258, 264, 265.
 Cavour Camillo gr. 3, 45.
 Chotek osztrák követ 103.
 Clam-Martinitz gróf 153.
 Crispi Francesco olasz miniszterelnök 210, 234.
 Csáky Tivadar gróf 73, 74, 77, 78, 80, 115.
 Csenzery Antal 93, 94, 95, 98.
 Csermajew orosz tábornok 163.
 Dadian Miklós herceg 233.
 Danielik püspök 104, 105.
 Deák 5, 19, 32, 37—39, 43, 44, 66, 68, 69, 70, 80, 89, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 104, 146.
 Delbrück Rudolf, a birodalmi kancellária elnöke 63.
 Delbrück János tanár, történetíró 255.
 Dessewffy Emil gróf 37.
 Deym gróf 10.
 Disraéli 41, 42, 63.
 Dóczy Lajos 167.
 Dolgorucky P. ezredes 282.
 Döring porosz ezredes 73, 77.
 Eötvös József báró 68, 95, 97.
 Erenroth orosz tábornok 233.
 Erzsébet porosz királyné 11.
 Eszterházy György gróf követ 27.
 Eszterházy Móricz gróf miniszter 66.
 Eugénia császárné 102.
 Falk Miksa 106.
 Falk Adalbert porosz miniszter 260.
 Ferdinánd I. 4.
 Ferdinánd V. 5.
 Ferencz József császár és király 14, 17, 52, 53, 57, 58, 59, 70, 87, 89, 94, 100, 102, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 124, 125, 145, 148, 148, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 180, 186, 189, 190, 199, 202, 203, 207, 275.
 Ferry Jules 212, 226.
 Fest Imre 96.

- Flundriai grófné 237.
 Friedjung Henrik 10, 11, 38, 189.
 Frigyes bádeni nagyherceg 254.
 III. Frigyes császár 235, 245.
 VII. Frigyes dán király 137.
 Frigyes (nagy) 209.
 Frigyes Vilmos trónörökös 50, 135.
 Fröbel Gyula 48.
 Fröhlich Gusztáv 172.
- G**ablenz tábornok 88, 119.
 Gagern Henrik 34, 179.
 Gambetta 229, 232.
 Garasanin 30.
 Gerlach Lipót tábornok 37.
 Ghyczy Kálmán 95.
 Giers orosz külügyminiszter 213.
 Giskra 7. 144.
 Golesco 103.
 Gorcsakov herceg 132, 161, 163, 164, 167, 169, 175, 203, 211, 213, 273.
 Goltz Róbert gróf nagykövet 61, 75.
 Görgei Artur tábornok 72.
 Gorove István 87.
 Gramont Antoine herceg 28, 29, 102, 105, 114, 115, 117, 128, 130.
 Grévy elnök 210, 227, 233.
 Grisza Ágost 77.
 Grocholszy Kázmér lovag, osztrák miniszter 158.
- H**abietinek 146.
 Hahnke tábornok 256.
 Hasner 144.
 Hauke Mór lengyel hadügyminiszter 215.
 Haymerle báró 2, 192, 198, 203, 214.
 Herbst 144, 172, 173.
 Hildebrand 17.
 Hitrovo orosz konzul 221, 225.
 Hódossy Imre 172.
 Hofmann báró 105.
 Hohenwarth gróf 143, 145—148, 150—153, 156, 157, 190, 196, 197.
 Hohenlohe-Schillingstürst Chlodvig herceg kancellár 251, 265, 266.
 Hohenzollern Lipót herceg 128, 129, 130.
 Holzgethan báró közös pénzügyminiszter 158.
 Horn Ede 115.
 Horváth Boldizsár 89, 172, 221.
 Horváth Lajos 112.
 Hoyos grófnő, Bismarck Herbert neje 262.
 Hübner Sándor báró 23, 24, 86.
- I**gnatiev gróf 167, 212.
 Irányi Dániel 22, 221.
 István főherceg 6, 8.
 Izabella spanyol királynő 138.
- J**ános főherceg 6, 8, 44, 46.
 János szász király 58, 59, 90.
 Jellaetics 8.
 Jiresek közoktatási miniszter 146, 154.
 Jósika Samu báró 12.
- K**állay Béni 147, 194.
 Kálnoky Gusztáv gróf 210, 214, 217, 222, 223, 224, 225, 231, 234, 235, 236.
 Kandó Kálmán 98.
 Karaacsay Sándor gróf 77.
 Karagyorgyevics Sándor herceg 143, 147.
 Karatheodory pasa 2, 161, 169.
 Karavelov bolgár kormányzó 220.
 V. Károly császár 4.
 Károly romániai fejedelem 103.
 Károly porosz királyi herceg 83.
 Károlyi Alajos gróf 9, 43, 56, 75, 180, 182, 198.
 Kaulbars tábornok 210, 221, 222, 225.
 Keyserling Sándor gróf főkonzul 103.
 Kemény Zsigmond báró 66, 89, 105.
 Kendeffy Katinka grófnő 22, 23.

- Keresztély dán király 60.
 Kerkapoly Károly 122, 145.
 Keudell Róbert miniszteri tanácsos 108, 109.
 Khevenhüller gróf 217.
 Koburg-Koháry Ferdinánd, 210, 223—225, 231, 234—236.
 Komáromy György 73, 77, 78.
 Kónyi Manó 25, 38, 40.
 König ezredes, 100, 123—125, 193.
 Kossuth Lajos 5, 8, 19—21, 24, 25, 30, 31, 39.
 Klaczko Julián 113.
 Klapka György tábornok 68, 73, 74—78, 79, 85.
 Kuhn Ferenc báró, hadügyminiszter 116, 119, 124.
 Kvaternik horvát publicista 156.
- III. Lajos hesseni fejedelem 214.
 Latour Tivadar gróf osztrák hadügyminiszter 92.
 Lebrun tábornok 100, 114, 115.
 Léderer Béla, 120.
 Lónyay Menyhért gróf 68, 147.
 Lucanus Frigyes kabinetfőnök 256, 257, 258.
- Marschall Adolf** báró külügyi államtitkár 266.
 Majláth György 66, 69, 85, 87, 92, 94.
 Mecséry báró 38.
 Mednyánszky Sándor báró honvédezredes 77.
 Mehemet Ali pasa 21.
 Mensdorff Sándor gróf, külügyminiszter 91.
 Metternich Kelemen herceg, kancellár 5, 10, 12.
 Metternich Richárd herceg, nagykövet 54, 109, 117.
 Miklós cár 1, 10.
 Miklós nagyherceg 166.
 Miksa mexikói császár 101.
 Milán fejedelem 147, 194, 217.
- Miletics Szvetozár 143.
 Milutin gróf orosz hadügyminiszter 281.
 Mittnacht Hermann württembergi miniszter 134.
 Mogyoródy ezredes 77.
 Mollinár táborszernagy 126, 155.
 Moltke Hellmuth táborszernagy 130, 138, 228.
 Mörning frankfurti képviselő 10, 11.
 Mouy Sándor gróf, kongresszusi jegyző 1, 2.
 Mutkurov, bolgár kormányzó 220.
- III. Napoleon császár 19, 38, 41, 43, 45, 50, 53, 54, 74, 76, 85, 90, 91, 100—102, 114, 117, 129.
 Nobiling dr. merénylete 24, 252.
 Novikov 134.
- Obrenovics Mihály** 147.
 Orczy Béla báró 85, 91, 103, 104, 105, 107, 111, 112, 115, 133.
 Ossuna herceg 22.
 Oubril gróf orosz követ 85.
 Ozmán pasa 166.
- Paczolay János** 31.
 Palmerston lord 21.
 Péchy Manó gróf 172.
 Pepoli márkai 103.
 Plener Ernő báró 144.
 Pobedonosew 212.
 Podbielszky 77.
 Potocki Ádám gróf 144.
 Pretis (De) báró 172.
 Pulszky Ferenc 38.
 Puttkammer Johanna 261.
 Puttkammer Róbert 246.
- Radetzky** tábornok, 11, 193.
 Radovitz József Mária nagykövet 1.
 I. Rákóczy György 4.
 Rantzau grófné szül. Bismarck Mária 267.

- Rauch Levin báró. 116, 117, 192
193.
- Rechberg János Bernát gróf 19,
28, 29, 37, 40, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 60, 61, 62, 63.
- Renyi György 77, 78.
- Reusz herceg 22, 81, 91, 203, 237,
275, 277.
- Richter Eugén 228.
- Ristics, szerb kormányzó 194.
- Rodich báró tábornok 22.
- Roon Albrecht gróf hadügyminisz-
ter 130, 131, 138.
- Rosenzweig báró tábornok 155.
- Rothschild báró 188.
- Rouvier francia miniszterelnök 233.
- Russel, angol haretéri tudósító 138.
- S**abourow orosz nagykövet 281.
- Sadi Carnot elnök 210, 213.
- Sadullah bey 2.
- Saint-Vallier gróf 212.
- Salisbury lord 2, 161, 169, 195.
- II. Sándor cár 51, 164, 165, 180,
181, 211, 204, 212—215, 230, 271,
277, 280, 282.
- III. Sándor cár 210, 212, 213, 216,
230, 265.
- Schäffle Albert 145, 146, 157.
- Schaumburg-Lippe Adolf herceg
246.
- Scheiter György alezredes 77.
- Scherr-Thosz Arthur gróf alezredes
68, 71—74, 77—81, 107—110.
- Schleinitz Sándor báró, porosz kül-
ügyminiszter 41.
- Schmerling Antal lovag 43—48, 52,
60, 62, 64—67.
- Schuwalov Péter gróf orosz követ
2, 168, 176, 177.
- Schwarzenberg Félix herceg 9, 10,
11, 14, 27, 34, 36, 44, 45.
- Schweinitz tábornok 133, 135, 155,
164.
- Schweninger Ernő dr. 264.
- Simonyi Ernő 77.
- Simson Márton Eduárd dr., biro-
dalmi gyűlés elnöke 142.
- Splényi báró, magyar követ Kou-
stantinápolyban 20.
- Stambulov 220.
- Stolberg porosz tábornok 79.
- Szulejman pasa 166.
- Szapáry Etelka grófnő 22.
- Szász Károly 93.
- Széchenyi István gróf 5, 9, 30, 200.
- Székely Kálmán 171, 172, 184.
- Szilágyi Dezső 172, 184, 221—223.
- Szógyény-Marich László gróf 32.
- T**aaffe gróf 89, 144, 180, 181, 197,
208.
- Taufkirchen gróf 101.
- Tegetthoff Vilmos altengernagy 88.
- Teleki László gróf 24, 25, 38, 39.
- Telkessy József, ezredes 77.
- Tisza Kálmán 99, 116, 170, 210,
218, 219, 222.
- Thadden Mária 140.
- Thiers 71, 232.
- Thugut Ferenc Mária báró 207.
- Thun Leo gróf 12.
- Treitschke Henrik 49.
- U**echtritz Emil báró, ezredes 77.
- V**etter Antal altábornagy 73, 74, 77.
- Viktória porosz hercegnő 246.
- Viktória angol királyné 19, 27, 50,
59, 245.
- I. Vilmos porosz király, német csá-
szár, 41—43, 48, 55, 56, 58, 59,
61, 62, 65, 68, 75, 82—85, 102,
127, 135, 136, 138, 139, 142, 150,
176, 180, 181, 201—204, 210,
213, 245—247, 258, 260, 271,
277, 279, 280.
- II. Vilmos császár 235, 246, 250,
251, 254, 260.
- Vitzthum báró 100, 117.
- W**ahrmann Mór 172.

- Weimari nagyherceg 260.
Wenkheim Béla báró 158.
Werder tábornok 164.
Werner Anton, festőművész 2.
Wertheimer Ede 21, 88, 114, 157,
166.
Werther Károly báró porosz követ
88, 91, 112.
Wesdehlen báró porosz követ 163.
Wessenberg báró 6, 93.
Wielopolski őrgróf 51.
Wilson, 233.
Windthorst, 228, 229, 230, 235,
255, 256.
Windischgrätz Alfréd herceg 48.
Wirkner Lajos udvari tanácsos 13.
Worafka rendőrfőnök 38.

I. FEJEZET.

A MAGYAR ÉS A NÉMET KÉRDÉS.

Az európai areopág. — Hogyan csoportosította Bismarck ennek tagjait 1878-ban? — Bismarck és Andrassy az előtérben. — Életpályájuk viszonya egymáshoz. — Bismarck és kortársai. — A régi magyar szabadságharcok és a harmincéves háború. — A frankfurti parlament és a 48-iki magyar alakulás. — A reakció mind a kettő ellen fordul. — A német birodalmi alkotmány is követelte az osztrák-magyar perszónáluniót. — A Habsburgok nagynémet politikája nem fért össze Magyarország államiségével. — A hetvenmilliós birodalom álma és a magyar alkotmány eltörlése 1849 márciusában. — Világos és Olmütz. — Miklós cár szerepe. — Bismarck ítélete az olmützi napokról. — Bismarck Frankfurtban. — Magyar államférfi ismerte föl először Bismarck nagy hivatását. — Bismarck felfogásában a német kérdésről fordulat áll be. — Bismarck 1852-ben Ferenc József császár vendége Budán. — Utazása az Alföldön. — Milyemek látta az akkori Magyarországot?

A berlini városháza dísztermében látható egy nagy történelmi festmény, mely a berlini szerződés aláírását és aláíróit ábrázolja. A művész a berlini kongresszus tagjait érdekes csoportozatban örökítette meg. A berlini szerződés már majdnem negyven év óta egyik alapvető tényezője az európai jogrendnek, de szereplői és alkotói már — egynek kivételével — mind elköltöztek az élők sorából. Nemrég jelentették a lapok Radowitz Józsefnek, a kongresszus egyik jegyzőjének halálát. Ez a kiváló diplomata, ki utóbb konstantinápolyi s madridi követ volt. Magyarországból idegenbe szakadt családból — a Radóczy, helyesebben Rádóczy-családból származott. — Halála nemrég alkalmul szolgált gr. Mouy francia diplomatának. Radowitz kongresszusi jegyzőtársának, ki a kongresszuson szere-

pelt férfiak közül utolsónak maradt életben, érdekes visszaemlékezések megírására.

Egyebek közt elmondja, hogy a festményen látható személyek csoportosítása a valóságban egészen más volt, mint a festményen. Az alakokat a festőművész, Anton v. Werner, *egyenesen Bismarck utasítása szerint* helyezte el. Ez a tény nagyon emeli a kép érdekességét.

A festményen ugyanis az előtérben két államférfi alakja áll: *Bismarcké* és mellette *gr. Andrássy Gyuláé*. Jóságos szelidség ömlik el a nagy kancellárnak máskor rendszerint szigorú arcán s ez jól vág Bismarcknak, mint a kongresszuson egybegyűlt diplomaták «házigazdájának» szerepéhez. Bismarck mellett huszártábornoki egyenruhában *gr. Andrássy Gyula* látható s *gr. Mouy* is úgy van meggyőződve, hogy nagy érdemeinél, történelmi jelentőségű multjánál, egész lényének fölényes és lovagias fellépésénél fogva az ő szikár, erőteljes alakját leginkább megilleti a hely a nagy kancellár oldalán.

Bismarck és Andrássy körül csoportosulnak az akkori Európa legnevezetesebb politikusai: az elegáns és simulékony gróf Schuwalow, kivel Bismarck épen kezet szorít, ezzel is jelezve, hogy egyik főgondja az Oroszországgal való barátság ápolása. A kép baloldalán karosszékben ül a nyolcvan éves Gorcsakow herceg, mögötte gróf Károlyi Alajos, berlini nagykövetünk, magyar díszben, e mögött a háttérben báró Haymerle, kiről akkor aligha hitte valaki, hogy Andrássy utódja lesz. Az ülő Gorcsakowval szemben ellenfele, a britt érdekek éber őre, lord Beaconsfield áll. A kép jobb oldalán Karatheodory pasa és Sadullah bey élénk társalgását figyeli Salisbury márki, a Bosznia megszállására vonatkozó indítvány előterjesztője.

Bismarck, midőn a festőművészt arra utasította, hogy Andrássy alakját az övé mellé állítsa, csak ugyanazt tette,

amit a történelem már előbb megtett. Valóban szembe-ötölő különbség van ama viszony közt, melyben Bismarck és Andrássy pályafutása egymáshoz állott és aközt, melyet a nagy kancellár korának többi vezető államférfiaival szemben elfoglalt. Ez utóbbiak, egy Beaconsfield, egy Gorcsakow stb. a körülményekhez képest, mint ellenfelek, vagy mint versenytársak állottak vele szemben. Még legtalálóbbr volna a párhuzam Bismarck és az olasz egység nagy építőmestere, Cavour között. Mind a ketten egy-egy nagy nemzet egységét teremtették meg. De Cavour csillaga már 1861-ben leáldozott, — akkor, mikor a Bismarcké még csak fölkelőben volt.

Ellenben Bismarck és Andrássy működése sohasem volt ellentétes. Pályáik nem keresztezték egymást, hanem párhuzamosan haladtak s végül a két államférfi *egy* nagy célnál nyújtott kezet egymásnak. Ez a nagy cél az a ma is fennálló védelmi szövetség volt, mely messze túlhaladja egy közönséges diplomáciai művelet méreteit s hosszú időre rányomta a bélyeget Középeurópa sorsára.

E két nevezetes életpálya történelmi fontosságú érintkezéseit és kölcsönhatásait óhajtom az alábbi fejtegetések során jellegzetes vonásaikban megvilágítani. Ők ketten vállvetve hajtották végre azt a nagy átalakulást, mely négy évtizeddel ezelőtt Középeurópában végbe ment. Tetteik ismerete nélkül nem értjük meg sem a multat, sem a jelent, mely e mult talajából kisarjadzott.

Ezt a talajt főleg ez a két hatalmas géniusz termékenyítette meg s az a szoros összefüggés és kölcsönhatás, melyet működésükben észlelünk, korántsem a vakesetnek, hanem a történelmi szükségességnek eredője volt. Bismarck a német kérdés megoldásának szentelte a benne rejlő nagy elemi erőt, Andrássy a magyar kérdésnek, mely az ő kezei közt az osztrák-magyar kérdéssé bővült ki.

Életpályájukat követve, nyomról-nyomra észlelni fogjuk, hogy a magyar nemzet sorsának kialakulása szoros kapcsolatban áll és párhuzamosan halad a német egységi mozgalom nagy történelmi evolúciójával. A kettő együtt egy magasabb egységet alkot: a *középeurópai problémát*.

*

A magyar és német kérdés között az összefüggés sokkal régibb keletű, mint Bismarck és Andrássy működése. Ez az összefüggés azon a napon kezdődött meg, mikor a magyarok 1527-ben a német és spanyol világbirodalmak uralkodójának, Habsburgi V. Károlynak öcscsét, Ferdinándot királyukká választották. Azok a harcok, melyeket a magyar nemzet alkotmányáért s egyúttal a protestáns vallásszabadságért a 16-ik és 17-ik században Bocskay, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György vezetése alatt megharcolt, tulajdonkép nem egyebek, mint függvényei és kiegészítői azoknak a harcoknak, melyeket ugyanakkor a német nemzet is a katolikus habsburgi imperializmus ellen megvívni kénytelen volt. A német nemzet e harcai a 30 éves háborúban jutottak a delelőpontra s Németországra nézve a westfáliai békekötésben (1648) egy kompromisszummal záródtak le.

Magyarországra nézve a dinasztiajával kötött békekötések — bécsi béke 1608-ban, nikolsburgi béke 1622-ben, linci béke 1645-ben — hasonló jelentőségűek, mint amilyen a westfáliai béke volt Németországra nézve.

E néhány sorban csupán rá akartam mutatni ezekre a régmúlt időkbe visszanyúló történelmi párhuzamokra. A német és magyar kérdés közti szoros kapcsolat később is nyomról-nyomra kimutatható. Az 1848—49-iki mozgalmas korszakban még feltűnőbben és határozottabban mutatkozik az, mint bármikor azelőtt.

A magyar és német nemzet *egy* időben érezte a szent szövetségnek és a Metternich-korszaknak nyomását, mely a 19-ik század második és harmadik évtizedében itt és ott megbénított minden szabadságot, meggátolni igyekezett minden haladást. A nyomás, még a 30-as években is egyre tartott. A júliusi forradalom csak Franciaország sorsát javította némileg. Nálunk és Németországban még fokozta a reakciót. A német nemzet felgyülemlett ereje, valamint a magyar nemzetnek 1830 után megindult — Széchenyi, Kossuth, Deák neveihez kapcsolódó — reformmozgalma végre megtermette gyümölcsét. 1848-ban ez a két nemzet egy időben törte szét azt a jégpáncélt, melyet az előző reakciós korszak rájuk rakott.

Az 1848-iki évnek sem német, sem magyar mozgalma nem volt eredetileg forradalmi jellegű. Maga a konzervatív Bismarck sem látja azt ilyennek. Visszapillantva a 48-iki eseményekre ezt mondja: «Az akkori nemzedék nagy illúziója éppen abban nyilvánult, hogy tisztán békés parlamenti eszközökkel elérhetőnek tartott oly célokat, amelyeket ily eszközökkel a dolgok rendje szerint elérni nem lehetett».

Ezt Bismarck a frankfurti birodalmi alkotmányban formulázást nyert alakításokra mondja. De tökéletesen illik e jellemzés az 1848-iki pozsonyi országgyűlésen végbe ment alkotmányos átalakulásra is, ha azt a nagy történelmi összefüggések világításában szemléljük. Az 1848 ápril 11-én V. Ferdinánd által szentesített magyar törvényeket hibásan nevezték utólag sokan forradalmiaknak. E törvények két célt akartak megvalósítani: a rendi alkotmány átalakítását az összes honpolgárok egyenjoguságán alapuló modern alkotmánnyá, továbbá az ország régi dikaszteriális kormányzatának átalakítását *felelős* miniszteri parlamenti kormányra. Ez az utóbbi a dolgok termé-

szete szerint kellett, hogy magában foglalta legyen a magyar kormány emancipációját a bécsi államtanács és minisztérium törvénytelen önkényétől, mert hisz nem lehet *felelős* az a kormány, mely másoktól függ. Ez a jogos és törvényes önállás volt a cél. A dinasztától és a monarchiától való elszakadásra az 1848-iki törvények alkotásakor senki sem gondolt. Magokban e törvényekben kifejezetten el van ismervé bizonyos közös ügyek létezése. De minthogy a pozsonyi rendi országgyűlés ülészakából az 1848-iki törvények szentesítésekor csak néhány nap volt hátra, már ebből az okból is a közös ügyek miként leendő kezelésének s az ezzel összefüggő pénzügyi kérdéseknek szabályozását kénytelenek voltak a következő országgyűlésre halasztani, amikor is ezeket az osztrák birodalmi képvisellettel barátságos egyetértésben — mint parlament parlamenttel — vélték elintézendőeknek. Minden irányadó tényező ezeknek a kérdéseknek elintézését, mint az 1848 július 2-ikára Pestre egybehívott új országgyűlés legfontosabb feladatát valósággal tervbe is vette.

Ha a reakció erőszakos föllépése mindent halomra nem döntött volna, akkor e kérdéseket már 1848-ban mindegyik felet kielégítő méltányos alapon el lehetett volna intézni talán nem is nagyon különböző módon attól, amint ez később 1867-ben tényleg megtörtént.

A Habsburg-dinasztia először ép úgy belenyugodott a 48-iki magyar törvények által alakított helyzetbe, mint a frankfurti német parlament által létesített német-egységi alakulásba. Csakis utóbb tünt ki, hogy ez a belenyugvás egy percig sem volt őszinte.

A dinasztia egyik tagját, János főherceget, Frankfurtba küldötte Reichsverwesernek. Másik tagját, István főherceg nádort, Magyarországra tette meg a király teljhatalmú helytartójának. Ez a tény mindenesetre a dinasz-

tia belenyugvásának illuzióját kelthette és tényleg keltette is. A német és a magyar ügyekkel szemben tanúsított eljárásban mutatkozó fentérintett párhuzamosság még a katonai ügyekre is kiterjedt. A Magyarországon levő csapatok alárendeltettek a magyar felelős honvédelmi miniszternek és májusban letették az esküt a magyar alkotmányra. Az Ausztriában levő osztrák csapatok megeskettetése az egységes német birodalmi alkotmányra szintén elrendeltetett s augusztus elején — legalább szimbolikus módon — végre is hajtatott.

Mikor azonban a dinasztia, illetőleg az ennek nevében uralkodó úgynevezett kamarilla elég erősnek érezte magát az újabb alkotmányos alakulások halomra döntésére, akkor egyenlő ádáz gyűlölettel fordult a 48-iki magyar alakulás és a 48-iki frankfurti alakulás ellen.

A frankfurti parlament által teremtett német birodalmi koncepció s a 48-iki magyar törvények által teremtett önálló magyar alakulás kölcsönösen feltételezte egymást.

Egy pillantás a frankfurti német birodalmi alkotmányra világossá teszi ezt. A német birodalmi alkotmány 2. §-a így szól: «A német birodalomnak egy része sem lehet egy állammá egyesítve nem-német országokkal». A következő szakasz pedig így hangzik: «Ha egy német tartománynak közös uralkodója van egy nem-német tartománnyal, akkor e két tartomány között a viszony *a tiszta perszónálunió elvei szerint szabályozandó*». Ezek a meghatározások nemcsak a Schleswig és Dánia, hanem az Ausztria és Magyarország közti viszonyra is tökéletesen illettek.

Nemcsak a frankfurti parlament többsége, hanem az e parlamentben jelenvolt osztrák képviselők többsége is, ezek közt a későbbi miniszterek, Giskra és Berger, lelkesedéssel megszavazták a fentebb idézett két alkotmányszakaszt. Magyarország tehát az 1848-iki törvényekkel

lényegileg oly alakulást létesített, aminőt a monarchiának a német birodalmi alkotmány egyenesen előírt. Sőt kiemelendő, hogy az az alakulás, mely a magyar 1848-iki törvényekben formulázást nyert, még valamivel *enyhébb alakja volt a perszónálunióknak*, mint az, amelyet a német birodalmi alkotmány szó szerint célba vett.

Nemcsak a magyar országgyűléstől volt távol minden elszakadási gondolat, hanem maga Kossuth sem volt eredetileg forradalmár. Csakis a bécsi kamarilla által felidézett események következtében lett kénytelen 1848 szeptember havától kezdve, elhagyni a törvényes alapot. Ezt határozott konzervatív politikusok, mint például Somssich Pál is, elismerték. Kossuth kétségkívül optimista volt: ő komolyan vette a frankfurti német birodalmi alkotmányt s annál inkább hitte, hogy komolyan veheti ezt, mivel az osztrák háznak egyik legtekintélyesebb tagja, János főherceg, állott mint birodalmi kormányzó az egyesült Németország kormányának élén, míg egy másik osztrák főherceg, István nádor töltötte be Magyarország legmagasabb állami méltóságát. De hát miért lett volna Kossuth pesszimistább a frankfurti parlament alkotta alakulás megítélésében, mint maga ez a parlament? Amit magyar forradalomnak neveznek, az alapjában nem volt más, mint önvédelmi harc, melyre az ország kényszerítettetett, miután Jellacsics horvát csapatai a bécsi hatalmasok parancsára szeptemberben betörték az országba. Különös gondolat volt a hatalom bécsi birtokosaitól, hogy a magyarok védtelen bárányok módjára fogják magokat a horvátoktól lemészároltatni és nem fogják magokat védelmezni. Valóban csak egy gyáva nemzetről lehetett volna ilyesmit joggal feltételezni.

Az osztrák kormány először maga is elfogadta és csak később tagadta meg az osztrák tartományoknak a német parlament fensőbbisége alá való alárendeltségét. A Német-

országból való kilépésre azonban nem volt hajlandó, sőt a Németország fölött való hegemónia megtartását egyenesen politikája főcéljául tűzte ki. Schwarzenberg herceg osztrák miniszterelnök 1849 március 9-én jegyzéket intézett a frankfurti parlamenthez, melyben azt követelte, hogy a monarchia *egész területével* léphessen be a német szövetségbe, melynek élére egy kormányzó direktoriumnak kellett volna lépni. Ausztria nemcsak hogy az elnökséget követelte ebben a direktóriumban, hanem egyúttal a többséget is az államok képviselőjében, a «Staatshausban», melyben az osztrák tagok száma 38, az összes többi államoké, beleértve Poroszországot is, 32 lett volna.

A fentebbiekből világos, hogy a monarchia *egész területének* belépése a német szövetségbe feltételezte és követelte a monarchiának egységes állammá való összekovácsolását, tehát Magyarország alkotmányának megsemmisítését. Ez okból *két nappal* előbb, hogy sem a fentebb említett nevezetes jegyzék a frankfurti parlamentnek elküldetett, az osztrák kormány kihirdette az 1849-iki márciusi osztrák oktrojált alkotmányt, mely egy tollvonással eltörölte a magyar alkotmányt, megszüntette a magyar államiságot és kimondotta Magyarország beolvasztását az összmonarchiába. Schwarzenberg herceg, ez a megcsontosodott abszolutista, épen nem az alkotmányosság iránti szeretetből szánta el magát a márciusi alkotmánynak az oktrojálására.

A magyar alkotmány megsemmisítése csak az *egyik* indító oka volt ennek a lépésnek. A *másik* még fontosabb indító ok a «hetven *milliós birodalom*» eszméje volt, az a merész gondolat, hogy Poroszországnak középállammá való degradálásával kapcsolatban, a német birodalomban a Habsburg-dinasztia nyerje el és bírja örök időkre a hegemóniát.

Ezt a merész gondolatot az 1849 március 9-iki jegyzék nem is elsőnek hozta javaslatba, hanem azt a frankfurti parlamentben már egyes osztrák politikusok, mint gróf Deym és Mörning, előbb is szóba hozták. Minden valószínűség szerint Bach és Bruck voltak azok, kik Schwarzenberg herceget rávették e gondolat megvalósításának megkísértésére. Schwarzenberg herceg nyíltan hirdette, hogy Ausztriának végcélja nem más, mint a Németország feletti uralom megszerzése. (L. H. Friedjung: Oesterreich von 1848 bis 1860. 193. és 194. l.)

Az 1849 március 7-iki oktroyált osztrák alkotmány kimondotta a halálos ítéletet az 1848-iki alkotmányos német egységi mozgalomra, de kimondotta azt ugyanakkor a magyar alkotmányra is.

Középeurópa legnagyobb felfordulásba jutott. Magyarországra nemsokára elérkezett a világosi katasztrófa Miklós orosz cár segítségével, Németország és Poroszország számára kevéssel később szintén elérkezett az olmützi szerződéssel (1850) való mély megaláztatás, szintén Miklós orosz cár segítségével kieroszakolva. *Világosvár* és *Olmütz* a magyar és német kérdésben a barometrum legmélyebb sülyedését jelzik. Magyarországra nézve ez a fejlemény tragikus volt. De a német hazafiak lelkén is állandóan ott sajgott az olmützi megaláztatás fájó sebe.

Németország keservesen megszenvedett IV. Frigyes Vilmos porosz király ingatagsága és fantasztikus legitimista felfogása miatt, mely ezt az uralkodót arra indította, hogy elutasítsa a neki felajánlott német császári koronát. Bismarck erről «Gondolatok és Emlékezések» című munkájában (I. kötet 59. lap) azt mondja, hogy Poroszország a Metternich bukása után beállt kedvező helyzetet kihasználhatta volna. De ennek feltételei lettek volna: gyakorlati célok és elszánt cselekvés. Mindkettő hiányzott.

Az osztrák politika áttérése a *nyílt* abszolútizmusra, mely az 1849-iki márciusi alkotmány 1850 végén bekövetkezett megszüntetésében alakilag is kifejezésre jutott. Nyomban követte azt a győzelmet, melyet Schwarzenberg herceg Poroszország német politikája fölött 1850 nov. 29-én Olmützben aratott. Frigyes Vilmos porosz király, miután a német császári koronát visszautasította, az Ausztrián kívüli Németországot szűkebb szövetséggé akarta alakítani s abban Poroszországot tenni vezető hatalommá. Schwarzenberg hercegnek fölényes diplomáciája lépésről lépésre hátrálásra kényszerítette a berlini kormányt s utoljára parancsolóan követelte annak a szövetségnek a felbontását, melyet Poroszország több német állammal kötött. Miklós cár Ausztria pártján állott és Csehországban Radetzky alatt már hadsereg volt összevonva, hogy rárontson Poroszországra. Majdnem háborúra került a dolog. De Poroszország engedett és az olmützi szerződésben lemondott a szűkebb német szövetségről s beleegyezett, hogy Németországnak ismét az 1815-iki frankfurti Bundestag legyen a vezető hatósága. Ismét elismerte Ausztria elsőbbségét és Schwarzenberg mint győző tért vissza Olmützből Bécsbe. (H. Friedjung, Österreich von 1848 bis 1860. I. 452—453. l.)

Jellemző, hogy a magyar és német nemzeti megaláztatás e napjaiban Zsófia főhercegnő Ausztriában alakilag ugyan nem, de tényleg az uralkodónő szerepét játszotta s ugyanakkor nővére, Erzsébet porosz királyné Berlinben döntő tényező volt, úgy hogy amikor férje elmebaja miatt az uralkodói teendők végzésére képtelenné vált, megpróbálta magát regens-királynévá proklamáltatni. De ez a terve, melyet Bismarck emlékirataiban mint «hárem-kormányzatot» bélyegezte meg, nem sikerült.

Az akkori helyzetet Bismarck «Gondolatok és Emlé-

kek» című művében így jellemzi: «A porosz politika alap-
 tévedése az olmützi napokban az volt, hogy azt hitték,
 hogy oly sikereket, melyeket csak harccal, vagy a harcra
 való készséggel lehet elérni, publicistikai, parlamentáris
 és diplomatikus képmutatással oly módon lehet megvaló-
 sítani, hogy azokat német érzelmeink szónokias tanúsí-
 tásának jutalmaként mintegy rákényszerítettetni látszas-
 sanak a mi erényes szerénységünkre.»

Ebben a német egységi eszmére és Poroszországra
 egyaránt szomorú időben (1850) nevezték ki Bismarckot —
 az egyszerű falusi birtokost — Frankfurtba követségi
 tanácsossá s a következő évben szövetségi követté. Az em-
 berek elbámultak e kinevezés felett s meg voltak győződve,
 hogy Bismarck nagyon elő fogja mozdítani Poroszországnak
 Ausztria túlhatalma alá leendő mediatizálását. Bismarckot
 ugyanis honfitársai annak az állásnak a betöltésére kép-
 telennek tartották.

Mikor hivatalát Frankfurtban elfoglalta, még nem volt
 ellensége Ausztriának, sőt lehetőnek tartotta annak a bi-
 zonyos tekintetben paritásos viszonynak helyreállítását,
 mely a két állam között Metternich idejében fennállott.
 Meg is látogatta a visszavonult Metternichet Johannes-
 bergben s a régi német Bund megteremtője s annak későbbi
 összetörője közt e találkozáskor még nem volt lényeges
 eltérés a német kérdés megítélése körül.

Thun gróf, Ausztria frankfurti képviselője s a szövetség-
 tanács elnöke azonban oly gőgösen bánt Bismarckkal, hogy
 ez a büszke ember keserűen panaszkodott emiatt Berlinbe
 küldött leveleiben. Az osztrák képviselő mint valami ka-
 landorral bánt el Poroszországgal. «Thun gróf — írja Bis-
 marck — Poroszországot ahhoz az emberhez hasonlította,
 aki százezer forintot nyert a sorsjátékon, s háztartását úgy
 rendezte be, mintha ez a szerencsés véletlen minden évben

megismétlődnek. Azt válaszoltam neki, hogy ha erről Bécsben is úgy meg vannak győződve, amilyen bizonyos benne ő, akkor előre megmondhatom, hogy Poroszország még egyszer tenni fog a lutriba. Hogy fog-e nyerni, az Isten kezében van!»

Bismarck nézetei az Ausztriához való viszonyról frankfurti időzése alatt, — mint alább látni fogjuk — csakhamar *gyökeresen* megváltoztak. Csakhamar kialakult benne az a meggyőződés, mely azután élete munkájának vezérsillaga maradt, hogy az osztrák-porosz dualizmus fentartása a Németország fölötti hegemoniában lehetetlen. Már Frankfurtban felderengett lelkében annak a politikának alapgondolata, melyet másfél évtizeddel később keresztül vitt.

A német nemzet még akkor nem sejtette benne a jövő nagy emberét. Nevezetes, hogy egy kiváló magyar politikus, a nagytehetségű konzervatív államférfi, előbbi erdélyi főkancellár, báró Jósika Samu volt az, aki már ekkor felismerte Bismarcknak nagy hivatását. Báró Jósika Karlsbadban való fürdőzése alkalmával ismerkedett meg Bismarckkal s hazatérése után gróf Apponyi György, báró Babarczy és Wirkner udvari tanácsos előtt így nyilatkozott róla: «Most az egyszer nem hiába mentem Karlsbadba, mert ott egy oly szellemi képességű s oly világos felfogású és oly éles ítéletű és nagyerejű emberrel ismerkedtem meg, amilyennel egész életemben még sohasem találkoztam. Ti engem mindig az erélyes ember non plus ultrá-jának neveztek, — ebben a poroszban, kit Bismarcknak hívnak, mesteremre találtam. Most még kicsi állású ember, valami követségi tanácsos, de meglátjátok, néhány év múlva házájában a hatalom legmagasabb fokára fog jutni s a világot be fogja tölteni hírnevével.» (L. Wirkner, Emlékeim 229. l.)

Jósika báró emberismerete nemsokára fényesen bevált.

Csalódtak Bismarck honfitársai, kik attól tartottak, hogy elégtelennek vélt képességeivel Poroszország érdekeit

Frankfurtban károsítani fogja. Frankfurt Bismarckra nézve magas iskolája lett a nagy életcéljára való előkészületnek. Ott alakult ki lelkében a német kérdés megoldásának gondolata. Nemsokára Frankfurtban a német kérdésre vonatkozó nézeteiben gyökeres fordulat állott be.

«Gondolataim és emlékeim» című munkájában erről így ír (I. 289. l.): «Emlékezem egy nézeteimben bekövetkezett fordulóra, mikor Frankfurtban elémbe került Schwarzenberg hercegnek egy 1850 december 7-kén (tehát nyolc nappal az olmützi szerződés után) kelt sürgönye, melyben az olmützi eseményeket úgy tünteti fel, mintha tőle függött volna Poroszországot megalázni (avilir, puis démolir), vagy megkegyelmezni neki. Olmützben és Drezdában való fellépésünknek a porosz érzelmekre megalázó inferioritása ellenére még jó osztrák gyanánt jöttem Frankfurtba. A Schwarzenberg-féle politikába való bepillantás (avilir, puis démolir), melyet ott aktaszerűleg nyertem, kiábrándított fiatalos illuzióimból. A német állapotok gordiusi csomóját nem lehetett szeretetben dualisztikusan megoldani, csak katonailag szétvágni lehetett».

Bécsben nem adták fel a «hetvenmilliós birodalom» gondolatát. Egyelőre Ausztria (1852-ben) egész területével megpróbálta belépni a német vámegyesületbe. Ez kedvenc eszméje volt Bruck kereskedelmi miniszternek. Poroszország Bismarckot küldte Bécsbe a tárgyalásokra s ő a monarchia belépését a vámegyesületbe megghiúsította. Kevéssel e rendkívüli kiküldetése után, egy 1852. okt. 11-én Berlinbe küldött jelentésében így nyilatkozott Bismarck: «Ferenc József császár nem csinált titkot abból, hogy egy — Németországra is kiterjedő — habsburgi császárság gondolatát hordozza magában s hogy az Ausztria és Németország közti vámunióban az első lépést látja e cél megvalósítására.»

E tárgyalások során Bismarck Magyarországon is megfordult, mivel a fiatal császár akkor éppen Budán tartózkodott. Bismarck gőzhajón érkezett Budapestre, s a királyi palotában kapott szállást, kilátással a Dunára és Pestre. Tiszteletére ünnepélyt is rendeztek a budai hegyek közt a szép juhásznénál. Azután Czegléd, Szolnok, Kecskemét felé tett kirándulásokat, könnyű falusi kocsin utazva, katonai fedezet alatt. A kísérő katonatisztek nem világosították fel Bismarckot az Alföldön a szabadságharc leveretése utáni években uralkodott «brigantaggio» okairól s Bismarck leveleiből azt látjuk, hogy ő ezt a betyárvilágot a Magyarországon uralkodó rendes állapotnak tartotta. Pedig az országban szerteszét barangoló szegény legények a szabadságharc leveretése után szétzüllött honvédesapatok egyes maradványai voltak. Sokan ugyanis, nehogy őket az osztrák seregbe besorozzák, inkább bujdosásra adták a fejüket. Ez az állapot évekig tartott.

Bismarck, ki akkor fiatal házas volt, magyarországi élményeit gyönyörű költői nyelven írott levelekben közölte feleségével. Látszik leveleiből is, hogy nagyon érdekelte a magyar nép. Megjegyzései, színgazdag leírásai néhol valóban megkapók. E levelekből ide iktatok néhány részletet.

Buda, 1852 jun. 23.

E levélben a Dunán gőzhajón megtett utazását s a királyi palotában kapott szállását írja le, azután így szól: «Itt ülök egy nagy bolthajtásos teremben a nyitott ablaknál. Az estharangszó Pestről ide hallatszik. Elragadó látvány tárul elém. Lent folyik a Duna, mely fölött a lánchíd van kifeszítve. Mögötte Pest. Távolabb Pest mögött a végtelen síkság, mely a kékes-vörös esti szürkületbe vész. Pesttől balra, messze balra, a jobbparton Buda, mögötte a hegyek, mind kékebb és kékebb, végül barnászvörös színt váltanak a mögöttük izzó és azután eltűnő nap esti fényében.»

A budai hegyekbe való kirándulást így írja le:

«Ebéd után az egész udvar kirándult a hegyek közé, a «Szép Juhásznéhoz», ki azonban már rég meghalt. Korvin Mátyás király szerette őt néhány száz évvel ezelőtt... A népünnepély ezer meg ezer embert vonzott ki. Ezek a közjük elegyedő császárt tomboló éljen-kiáltással tolongták körül, csárdást jártak, keringtek, énekeltek, muzsikáltak, fákra másztak és az udvaron nyüzsögtek. A pázsitos hegyoldalon körülbelül húsz személyre terített asztal volt felállítva. Csak az egyik oldalon ültünk. A másik szabadon maradt az erdőre, a várra, a városra való gyönyörű kilátás miatt. Felettünk magas bükkfák. Az ágakon felmászott magyarok. Mögöttünk közvetlen közelben sűrűn tolongó sétáló tömeg. Távolabb kürtös zene és ének, vad cigánydallamok. Kivilágítás, holdfény és esti pír. Az erdőn keresztül vivő utakon fáklyák. Az egész kép, minden változtatás nélkül, hatásos jelenet lehetne valami romantikus operában.»

Lássunk még egyes részleteket abból a levélből, melyet Szolnokról 1852 június 27-én írt feleségének:

«Kiséret nélkül nem engedtek utazni, mert a vidéket lovas rablóbandák, akiket itt «petyároknak» neveznek, veszedelmessé teszik... Felültem egy szalmazsákos ülésű alacsony szekérre, mely elé három alföldi ló volt fogva. Az ulánusok megtöltötték fegyvereiket. Felültek ők is. Gyors ügetéssel megindultunk.»

A kocsist így írja le:

«A kocsis sötétbarna paraszt, bajusszal, széles karmájú kalappal, hosszú, fényes, zsíros hajjal, olyan inggel, mely gyomra felett véget ér, mely alatt tenyérszerű sötétbarna öv gyanánt saját bőre látható. Csak azután kezdődik fehér gatyája, melyből mindegyik szár elég volna női szoknyának. Ez térdig ér, ahol a sarkantyús csizma kezdődik.»

«Mikor ma reggel felébredtél — írja más helyütt — bizonyára nem gondoltad, hogy a Kiskúnságban, Félegyháza és Csongrád közt gyors galoppban repültünk Hildebranddal. Mellettem kedves, napbarnította ulánus tiszt ül. Mindegyikünk előtt a szalmában töltött pisztoly. Mögöttünk egy csapat ulánus üget kivont karddal. Három gyors ló húzta szekerünket, az előlmenő «Róza» és az egymás mellett rohanó «Csillak» és «Petyár.» A kocsis folyton a nevükön szólítja őket és kérő hangon beszél velök. Azután az ostort feje fölött tartva: mega-t, mega-t kiált.»

«A rablók — írja tovább — nem mutatkoztak. Mint kedves barna hadnagyom megjegyzé, napkelte előtt megtudták, hogy fedezet alatt utazom. De egyesek azok közül a jóképű parasztok közül, akik bennünket ujjatlan bárányszőrbundákban az állomáson komoly tekintettel nézettek és tisztelettudóan «Isten adjamek» (áldjameg) szavakkal köszöntöttek, bizonyára közülök valók voltak.» (Ez persze tévedés.)

A kísérő tisztek különféle rablóhistóriákkal mulattatták Bismarckot, melyeknek egy részét feleségének is megírja. Egy ilyen nem nagyon hátborzongató rablóhistória végén aztán elmondja Bismarck, hogy ezek a rablók nem szokták mindenét elvenni az embernek, hanem az illető képessége szerint követelnek annyit, amennyire szükségük van. 1000 forintos tárcából nyugodtan számoltatnak ki magoknak 40 forintot anélkül, hogy a többit elvinnék. Olyan rablók tehát, akikkel beszélni lehet.»

Bismarcknak Budáról küldött levelei közt legérdekesebb az, melyben a fiatal Ferenc József császárt jellemzi. «Igen kellemes benyomást tett rám — írja 1852 június 25-én kelt levelében — az ország fiatal uralkodója, akiben a húsz esztendő kor tüze az érettség méltóságával és megfontolásával párosul. Szép szeme, kivált, ha jókedvű s

ha nevet, egészen meggyőző nyíltszívűségéről. A magyarok lelkesednek érte, mert nyelvüket magyaros hangsúllyal beszéli s mert jól megüli a lovat.»

Bismarck itt természetesen csak azokat a benyomásokat ecseteli, melyeket a császár közvetlen közelében tapasztalnia alkalmá volt. Hogy a magyar nép széles rétegeiben akkor mély lehangoltság uralkodott, azon az uralkodó személyes szeretetreméltósága sem változtatható.

Bismarck küldetésének negatív eredménye lett. Bismarck nem is akarta, hogy más legyen. Ő Ausztriát nemcsak a német vámegegyetbe bevenni nem akarta, hanem már akkor Németországból való kiküszöböléséről álmodott s a budai várpalota ablakaiból végig jártatván szemeit a magyar rónán, talán már akkor felvillant lelkében az a gondolat, hogy legjobb volna, ha az osztrák birodalom Budára helyezné át súlypontját.

Ez nem afféle pillanatnyi ötlet volt Bismarcknál, hanem kezdettől fogva egyik fő irányító eszméje politikájának. Ha visszaemlékezéseiben olvassuk a porosz politikát bíráló mélyreható fejtegetéseit, szinte megdöbben bennünket a történelmi világos látás ama szokatlan mértéke, mellyel minduntalan találkozunk.

Bismarck szerint a porosz politikában Nagy Frigyes óta hiányoztak a világos célok s ahol ezek felismertettek, ott hiányzott az erély a kivitelben. Amit a porosz diplomácia 1790-ben és később Ausztriával szemben elérni igyekezett, az szerinte Nagy Frigyes hagyatékának céltalan elpuffogatása volt. Semmi kétség fenn nem foroghat az iránt, hogy Bismarck már 1852-ben, mikor a budai vár ablakából a Dunán át a magyar síkságon végig tekintett, tökéletesen tisztában volt azzal a gondolattal, mely pályája kezdettől annak végeig vezette: nem gyengíteni, hanem *kelet felé tolni Ausztriát.*

II. FEJEZET.

KÉT NAGY AUTODIDAKTA. VILÁGOS ÉS OLMÜTZ UTÁN.

Andrássy Konstantinápolyban. — Az emigrációban. — Az Eclectic Reviewban a dinasztiaival való kibékülés mellett ír. — Miklós cár és a hálátlan Ausztria. — Viktória királyné Bismarckról. — A konzervatív Bismarck. — Hogyan vélekedett róla gróf Rechberg? — A szabadelvű Andrássy. — Viszonya Széchenyihez és Kossuthhoz. — Andrássy és a 48-iki parlamenti reform. — Nem barátja az ideológiának. — Nem volt Bismarck-utánzó. — Bismarck és Deák. — Bismarck és a magyarok. — Eltérő vonások Bismarck és Andrássy modorában. — Ausztria olműtzi sikere. — Az osztrák kolosszus. — Újabb osztrák kísérlet a német hegemonia megszerzésére. — Az abszolutizmus orgiái Magyarországon. — Andrássy az emigrációból való hazatérése után. — Viszonya a forradalmi párthoz. — III. Napoleon és a magyarok. — Bismarck Frankfurtban. — Bismarck és Rechberg. — Bismarck az 1859-iki olasz háborúval szemben. — Szentpétervári, utóbb párisi követ. — Miniszterelnök lesz 1862. — Nyomban proklamálja a vér- és vaspolitikát.

Bismarckról az ötvenes évek elején, mint láttuk, keveset tartottak honfitársai, mivel nem volt céhbéli diplomata. Ezt később, mikor már Bismarck nagy ember volt, egy zseniális német ujságíró úgy fejezte ki, hogy «vadon felnőtt autodidaktának» nevezte Bismarckot. Bizonyos értelemben Andrássyra is lehetne ezt a mondást alkalmazni. Ő sem végezte el a diplomaták szokásos előkészítő tanfolyamát. Talán még külügyminiszter korában is megbukott volna az előírt diplomáciai vizsgán. Amit Bismarck frankfurti szövetségi követ korában végzett, a diplomata művészet magas iskoláját, Andrássy mint a forradalmi kormány konstantinápolyi megbízottja, részint utóbb az emigrációban járta ki.

Az első állomás Konstantinápoly volt, hova Kossuth és gróf Batthyány Kázmér, a 49-iki kormány külügyminisztere követül küldötték az onnét az osztrák kormány áskálódásai által elüldözött br. Splényi helyébe. Az volt a feladata, hogy rávegye a törököket egy Oroszország elleni háborúra.

Andrássy, ki akkor 24 éves volt, közvetlenül Buda bevétele után (1849 május 22.) indult el a fővárosból. Debrecenben Kossuth és gróf Batthyány Kázmér utasításokkal látta el. A magyarok fényes győzelmei után következő napokban indult tehát keleti útjára, de mire — Belgrádban Garasaninnal folytatott tárgyalások után — mindenféle kalandok és veszedelmek közt egész Varnáig lóháton, onnét hajón megtette a hosszú utat s végre június vége felé Konstantinápolyba érkezett, akkorra nagyot fordult a szerencse kereke a magyar ügy hátrányára.

Valóban a legkedvezőtlenebb körülmények közt kezdte meg ottani küldetését. A portán hivatalosan nem is merték fogadni, sőt attól lehetett tartani, hogy Stürmer osztrák nagykövet még kiutasítását is fogja követelni s ő is előde, br. Splényi sorsára jut, ki menekülni volt kénytelen Konstantinápolyból.

A fiatal Andrássy rettenthetetlen bátorsága és nagy találékonysága kellett hozzá, hogy az előtte tornyosuló akadályok és veszedelmek előtt meg nem hátrálva — csakis a fiatal férfinál érthető optimizmussal — folytatta a kísérleteket, hogy a portát — ha másképp nem lehet — a török kormány politikai kompromittálásával belevigye, beleugrassa az Oroszország elleni háborúba. Nagyon érdekesek e tekintetben gr. Batthyány Kázmérhoz küldött levelei. A magyar ügy kedvezőtlen fordulata miatt természetesen nem érhetett el gyakorlati eredményt.

Nemsokára egy egészen más természetű feladat vette

igénybe diplomáciai képességeit: meg kellett menteni Kossuthot és vele együtt Widdinben tartózkodó menekült társait attól, hogy őket Ausztriának kiszolgáltassák. Ebben az irányban nagy buzgalmat fejtett ki Andrássy. A török államférfiak közül melegen támogatta őt a nagy-eszű Mehemed Ali pasa, kiről Andrássy még miniszterelnök korában is hálás rokonszenvvel emlékezett meg. Abban, hogy Andrássy fáradozásait végre is siker koronázta, hogy a magyar menekülteket Ausztria és Oroszország fenyegető sürgetései ellenére sem szolgáltatták ki, Abdul Medsid szultánon kívül legnagyobb érdeme volt Nagybritannia akkori vezető államférfiának, lord Palmerstonnak és a britt konstantinápolyi nagykövetnek, Sir Stratford Canningnek.

Nem célja e fejtegetésnek Andrássy konstantinápolyi szereplésének ecsetelése. Részletes adatokat találhat erről az olvasó Wertheimer Ede életrajzi munkájában. A fentebbi néhány jellegzetes vonással csak rá akartam mutatni arra, hogy Andrássynak a képzelhető legnehezebb viszonyok közt folytatott konstantinápolyi tevékenysége vetette meg az alapot ahhoz a párját ritkító diplomáciai ügyességhez, melynek később, mint miniszterelnök és külügyminiszter, oly fényes tanubizonyságait adta.

Az 50-es évek elején Andrássy, mint menekült, többnyire Párisban élt s kedvelt tagja volt az ottani előkelő társaságnak. Ezekben a körökben néha tréfásan «le beau pendu»-nek, a szép akasztott embernek nevezték, mivel az osztrák haditörvényszék tudvalevőleg kötél általi halálra ítélte s «in effigie» felakasztatta.

Az emigrációban való szereplése is kétségen kívül gazdagította az európai viszonyok s a fontosabb személyiségek ismerete körül való tájékozottságát. Habár az osztrák katonai bíróság ítélete vagyona vesztését is ki-

mondotta, áldottlelkű édesanyja, gr. Szapáry Etelka, lehetővé tette neki, hogy nagyúri módon élhetett az idegenben, fogatot és hátraslovat tarthatott.

Párisban történt meg Andrássy házassága is a bájos Kendeffy Katinka kisasszonnyal, ki édesanyjával s ennek második férjével, Abensberg-Traun gróffal 1856 elején a francia fővárosban időzött. Báró Hübner Sándor akkori osztrák nagykövet beszéli emlékirataiban, hogy ő mutatta be gróf Abensberg-Traunt, nejével és mostohalányával, «a bájos Kendeffy Katinka kisasszonnyal» együtt, a francia császári párnak. A Tuileriákban 1856 január 29-én adott udvari bálon a gyönyörű Kendeffy kisasszony elragadta a jelenvoltakat s Reusz herceg, aki táncolt vele, még öreg korában is, mint bécsi német nagykövet, emlegette, hogy soha életében szebb vállakat nem látott az övéinél. Ossuna herceg, egy spanyol főúr, nőül szándékozott venni a szép magyar lányt s a vakeset úgy akarta, hogy épen gróf Andrássy Gyulától kérdezősködött a kisasszony vagyoni viszonyai felől, mire Andrássy azt felelte neki, hogy Magyarországon nem szokás, hogy az ember egy fiatal hölgynek vagyoni viszonyairól tudakozódjék, akit nőül akar venni.

Andrássy már az 1847—48-iki országgyűlés idejében járatos volt későbbi neje anyjának házához, ki Pozsonyban nyílt házat vitt s bár második férje osztrák arisztokrata volt, mint lelkes magyar honleány volt ismeretes.

Andrássy talán már akkor gondolt a Kendeffy Katinkával való házasságra, mikor a tudakozódó Ossuna hercegnek a fentebbi éles választ adta. Tény, hogy nemsokára kezét megkérte s a házasság 1856 nyarán Párisban meg is történt. Irányi Dániel is jelen volt az esküvőnél.

Az esküvő után nemsokára Hübner nagykövet felhívta a grófnő figyelmét arra, igyekeznék férjét rábírní,

hogy folyamodjék a hazatérhetésért, ő — a nagykövet — ezt támogatni fogná. A grófnő azonban azt felelte: «sohasem fogom férjemet oly lépésre rábeszélni, mely meggyőződésével ellenkezik, bármennyire szeretnék is hazámba visszatérni». A fiatal házaspár tehát még jóideig Párisban maradt.

Mindent elkövetett a család a hazatérhetés kieszközlése érdekében. Különösen Andrássy édesanyja fáradozott ebben az ügyben abból a tekintetből is, mert nagyon óhajtotta volna, hogy menyé magyar földön adhasson életet első gyermekének.

Magának gróf Andrássy Gyulának úgy látszik bizonyos lelki küzdelmébe került a hazatérhetés kieszközléséhez szükséges formások megtétele. Legalább erre mutat, hogy csakis 1857-ben, június 16-án nyújtotta át Hübner párisi osztrák nagykövetnek a császári kegyelmet kérő folyamodványát. Ennek elintézése azonban, nyilván mert útja már elő volt készítve, meglepő gyorsasággal történt meg. Andrássy Gyula édesanyjának közbenjárására most már Magyarország akkori kormányzója, Albrecht főherceg is pártolta a kérelmet, gróf Andrássy Aladár pedig közvetlenül a császárhoz fordult kérelemmel, úgyhogy ez már június 27-én aláírta azt a rendeletet, mely így szól: «Kegyelemből megadom a felségárulás miatt halálra ítélt gróf Andrássy Gyulának, fivére gróf Andrássy Aladár idecsatolt folyamodására, az előírt föltételek és formások mellett a büntetlen visszatérést az osztrák államokba, valamint elkobzott vagyonának visszaadását is».

Mire azonban ez a rendelet a szokott hivatalos úton a párisi nagykövethez s ennek útján gróf Andrássy Gyula kezeihez eljutott, július 19-ike lett, s Katinka grófnő még Párisban szülte meg Tivadar fiát 1857 július 10-én. A hazatérés ily módon szeptember elejéig elhúzódott.

Nem áll tehát, hogy Andrássy maga sohasem kérelmezte hazatérhetését és elkobzott vagyona visszaadását. Igenis, megtette ezt, valamint azt is, amit a többi, az emigrációból hazatért jeles hazafiak mind megtettek: aláírt egy reverzálíst, melyben az uralkodónak hűséget fogadott.

E reverzálisra vonatkozólag azonban egy érdekes körülményt nem szabad elhallgatnunk. Hübner nagykövet először oly szövegű reverzálíst akart aláíratni Andrássyval, melyben az is benne lett volna, hogy megbánta, hogy az 1848—49-diki mozgalmakban részt vett. Ily bűnbánó nyilatkozat azonban ellentétben állott volna az igazsággal, mert Andrássy, mint számtalanszor nyíltan kijelentette, sohasem bánta meg, hogy a szabadságharcban részt vett. Nem írta tehát alá azt a szöveget, melyet Hübner először vele aláíratni akart. Abban a szövegben, melyet aláírt, semmiféle megbánó nyilatkozat nem foglaltatik.*

Megkönnyítette az uralkodó kegyelmének kieszközlését az a körülmény, hogy Andrássy az emigrációban nem vett részt Kossuthnak és szűkebb környezetének forradalmi kísérleteiben.

Akkori politikai fölfogásának jellemzésére szolgáljon az alábbi két markáns tény.

Az emigránsok párisi klubjában gróf Teleki László egy alkalommal élénk beszélgetést folytatott egy ott meg-

* A reverzális Párisban. 1857. július 16-án kelt. Szövege magyar fordításban így hangzik: «Miután ő csász. kir. ap. felsége, legkegyelmesebb császárnk Ferenc József nekem a császári államokba való büntetlen visszatérést s egyuttal vagyonom haditörvényszékileg kimondott elkobzásának elengedését kegyelmesen megadni méltóztatott: jelen reverzálissal eskü helyett ígérem, hogy mint ő csász. és kir. ap. felségének Ferenc Józsefnek, osztrák császárnak és törvényes utódainak hű alattvalója, ezentul az Ausztriában fönnálló törvényeknek engedelmeskedni fogok s általában minden kötelességemnek hűséges teljesítésével a nekem megadott kegyelemre magamat méltónak tanusítandom».

jelent Barzescu nevű romániai emigránssal. (Ugyanaz volt ez, ki Kossuth előtt még Szegeden, a magyar szabadságharc utolsó napjaiban először pendítette meg egy «dunai konföderáció» eszméjét.) A párisi emigránsok klubjában most erről a Kossuth által újra fölmelegített konföderációs tervről beszélgettek. A román emigráns javaslata az volt, hogy Erdélynek abban az új alakulásban leendő hovátartozását a lakosság általános szavazata döntse el. Gróf Teleki László készen nyilatkozott e terv tárgyalásába bocsátkozni.

Egy közelében ülő magyar emigráns (nevét nem mondta meg Andrássy), ki a beszélgetést hallotta, erre fölugrott, meghúzta gróf Teleki kabátját és így szólt hozzá: Ilyeneket ne beszéljen a gróf úr, különben hazaárulónak fogjuk tekinteni.

Teleki azonnal fölkereste Andrássyt s fölszólította, hogy valamelyik barátjukat maga mellé véve, provokálja az a magyart. Andrássy megkérdezte a provokáció okát s mikor gróf Teleki azt a föntebb közlöttek értelmében előadta, azt mondotta neki: én nem lehetek szekundánsod, mert egészen úgy vélekedem, mint az az ember.

Úgy ezt, mint a reverzálisra vonatkozó históriát maga gróf Andrássy Gyula beszélte el Kónyi Manónak.

Másik jellemző tanúbizonysága is van annak, hogy Andrássy már az emigrációban töltött évek alatt sem volt egy véleményen azokkal a menekült társaival, kik hazájuk sorsának jobbrafordulását egy forradalmi mozgalomtól várták, melyet egy Magyarországra berontó inváziós sereg segítségével véltek felidézhetőnek. Ez a tanúbizonyság egy az angol Eclectic Review-ban megjelent értekezése, mely világosan mutatja, hogy még azokban a nehéz időkben sem mondott le a dinasztiaival való kibékülés lehetőségéről.

«Ha a bécsi kormány — írja egyebek közt abban az értekezésében — ragaszkodik leigázási rendszeréhez, akkor sohasem lesz ereje, hogy védgátat alkosson Oroszország ellen. Mostani politikájával azonban az európai egyensúlyt veszélyezteti. Valóban veszélyeztetve van ez, ha az osztrák minisztérium megvalósítja azt a tervet, hogy a monarchia nem-német tartományaival is belépjen a német szövetségbe, melyben a túlsúlyt csak mint a cár alázasatos szolgája lesz képes megtartani. Mindenek előtt — így érvel tovább Andrássy — szükséges Magyarország függetlenségének és nemzeti jogainak helyreállítása, nem csupán e királyság előnyére, hanem magának Ausztriának legsajátabb hasznára. Mert amíg az osztrák kormány a monarchia legnagyobb országától megtagadja jogait, még kevésbé fogja respektálni a többi tartományoknak oktroyált jogokat. Különösen utalni kívánok még arra, hogy csak Magyarország önkéntes együttműködése képes Ausztriát az Oroszországtól való teljes függésből kiragadni.»

Amit Andrássy az osztrák tartományok oktroyált jogainak nem respektálásáról előre megmondott, az betű szerint beteljesedett, mert a különben soha tényleg végre nem hajtott 1849-iki márciusi osztrák alkotmányt Schwarzenberg herceg kormánya nemsokára formaszerint is megszüntette s a nyílt abszolutizmust proklamálta, mint a monarchia végleges kormányformáját.

Amit azonban az osztrák politikának Oroszországhoz való vonatkozásairól, ennek az orosz politikától való teljes függéséről mond, ebben Andrássy tévedett. Tévedett, mert több előrelátást és következetességet tételezett fel az osztrák miniszterekről, mint amennyit ezek a valóságban tanúsítottak. Mikor Andrássy most említett politikai értekezését írta, akkor ugyancsak nem álmodhatta meg

Schwarzenberg hercegnek azt a híres kijelentését: nous étonnerons l'Europe par notre ingratitude! — bámulatra fogjuk ragadni Európát hálátlanságunkkal. Schwarzenberg utóda, gróf Buol ehhez a híres mondáshoz tartotta magát a krími háború idejében.

Ez a hálátlanság nagyon fájt Miklós cárnak. Ausztria nagykövetéhez, Eszterházy György grófhoz egy ízben ezzel a kérdéssel fordult: «Tudja-e ön, ki volt a két legostobább lengyel király?» A nagykövet erre természetesen zavartan hallgatott s ekkor a cár így felelt meg a maga kérdésére: «Sobieski meg én. Mi ketten megmentettük Ausztriát s az hálátlansággal fizetett nekünk».

A dolgok e valóban váratlan evolúcióját Andrássy nem tudhatta akkor, mikor az Eclectic Review-ban megjelent cikkét írta. A hálátlanságnak az a politikája, mely Miklós cárnak annyira fájt, tudvalevőleg keservesen megboszulta magát Ausztrián Solferinónál és Magentánál.

Az ötvenes években a világ sem Bismarckban, sem Andrássyban nem sejtette azokat a hatalmas államférfiakat, amiké később lettek. Bismarck maga beszéli, hogy 1855-ben egy Versailles-ban tartott udvari ünnepség alkalmával bemutatták Viktória angol királynőnek, ki ott akkor férjével, Albert herceggel jelen volt. A királyné nagyon jól tudta, hogy Bismarck Berlinben határozott antagonistája azoknak az angol befolyásoknak, melyeket ott az ő lánya, a trónörökösné képviselt. Bismarck azt írja, hogy Viktória mégis barátságos és udvarias volt iránta, mert nem akart barátságtalan lenni egy afféle «furesa madárral szemben» — wunderlicher Kautz, — amilyenek őt akkor nézte.

Ez a «furesa madár» és az a másik, az a «szép akasztott ember» körülbelül tíz év múlva kezében tartotta Közép-Európa sorsát!

Ennek a konzervatív porosz junkernek és annak a szabadelvű magyar mágnásnak jellemében, egész gondolkodásmódjában sok közös vonás volt.

Bismarck konzervativizmusa nem szorult bele a rendi előítéletek ama kényszerzubbonyába, melyben a porosz junkerek lelki világa szorongott. Az ő royalizmusa egy magasabb nézőpontok után igazodó politikai meggyőződésben gyökerezett, abban a meggyőződésben, hogy a porosz király hatalma szükséges, sőt egyenesen nélkülözhetetlen eszköz annak a nagy célnak elérésére, mely a majdani kancellár előtt már akkor lebegett, mikor a hadsereg reformja miatti konfliktus a király és a porosz országgyűlés között a tetőpontra hágott.

A nagy emberek sorsa, hogy középszerű kortársaik csak ritkán képesek őket felismerni. Bismarcknak fátuma volt, hogy — különösen az alkotmányos konfliktus idejében — fönt és lent félreismerték. A közönség a legsötétebb reakció előharcosának tartotta, maga a király pedig egy kissé titkos demokratát gyanított benne.

Érdekes, hogy mennyire félreismerte még gróf Rechberg is. Pedig kevés ember van, kinek jobb alkalma lett volna Bismarckot tanulmányozni. Évekig együtt dolgozott vele Frankfurtban s Bismarck erőszakoskodásai egy ízben annyira kihozták sodrából, hogy párbajra hívta ki porosz kollégáját. S mégis annyira nem ismerte őt, hogy mikor Rechberg már Ausztria külügyminisztere volt, Gramont bécsi francia nagykövet előtt így nyilatkozott róla: «Ha Bismarck tökéletes *politikai nevelést* kapott volna, Németország egyik első, talán legelső államférfia lehetne». Tehát szerinte ekkor még nem volt az. Még hiányosnak tartotta politikai nevelését. Csakhamar úgy alakult a konstelláció, hogy mikor a porosz képviselőház és a király közt kitört a konfliktus, akkor Bismarcknak lett legtöbb kilá-

tása arra, hogy az ügyek élére kerüljön. Erre nézve Rechberg már aggódva mondta Gramontnak, hogy «alighanem a rettenetes Bismarckra kerül a sor, aki olyan ember, hogy képes levetni a kabátját és a torlaszra állani!»

Ekkor tehát már derengett az osztrák miniszter előtt ennek a tökéletlen politikai nevelésű embernek igazi alakja. Bismarck ugyan nem állott a torlaszra, de többet tett. Néhány év múlva megcsinálta a német nemzet parlament-jét és pedig — még elgondolni is szörnyűség volt akkor — az általános szavazatjog alapján.

Bismarck konzervativizmusának és royalizmusának valóban semmi belső rokonsága nem volt az ancien régime reakciós pártjainak hasonló cég alatt árult portékájához. Mert nemcsak, hogy nagy nemzeti célokat szolgált, hanem eszközei megválasztásánál is egészen más nézőpontokból indult ki. Kész volt ugyanis arra és bátorsága is volt hozzá, hogy a radikalizmus eszközeit is harcba vigye nagy céljai érdekében.

Ez a nagy cél a német nemzet egyesítése volt porosz vezetés alatt. Később mikor ez a cél már el volt érve s már csupán nyílt és titkos ellenségei ellen kellett azt megvédelmezni, akkor Bismarck nem habozott a nemzeti szabadelvű pártban keresni politikájának támaszát.

Ha Bismarck konzervativizmusában semmi sem volt a hagyományos junker-szellem egyoldalú korlátoltságából, viszont gróf Andrássy szabadelvűségében sem volt semmi doktrinairség. Mint huszonnégyszáz éves zempléni megyei követ 1848-ban a szabadelvűekhez csatlakozott, azonban ezek soraiban az óvatosabb árnyalatot képviselte. De áthidalhatatlan ellentét választotta el már akkor a konzervatívoktól. Még az általa nagyrabecsült gróf Széchenyi István is, ki az akkori konzervatívok és az akkori szabadelvűek közt külön állást foglalt el s ki ekkor egy középpárt

megalakításán fáradozott, hiába akarta őt magának megnyerni. Andrassy nem volt hajlandó követni ezt a nagy embert, ki pedig szerette volna Andrassyban eszméinek és törekvéseinek örökösét látni. Andrassy nem engedett rábeszélésének és Széchenyi 1848 február 10-én mély lehangoltsággal írta naplójába: Andrassy a legkonokabb, a legdifficilisebb. Kossuthhoz csatlakozott. La bataille est perdue! Az ellenzék nyakunkra nőtt.

E magatartásában a fiatal Andrassyt nem is annyira elméleti okok, mint inkább gyakorlati megfontolások, vagy ha tetszik, gyakorlati helyes ösztönök vezették. Hisz valódi magyar konzervatív párt akkor tulajdonképp nem is létezett, Andrassy pedig érezte, sőt látta, hogy a korhadt intézményekben nincs semmi, amit érdemes volna konzerválni. Felülrá a konzervatívnek nevezett, de inkább reakciósnak mondható politikusok személyéhez erős adag népszerűtlenség tapadt s méltán abban a hírben állottak, hogy támaszai annak az udvari önkényuralomnak, mely a nemzeti haladást útjában megállítani szeretné. Ha a királyi hatalom 1848-ban nálunk is a nemzeti haladás zászlaját lobogtatta volna, Andrassy is követte volna ezt a zászlót, mint ahogy Bismarck tette Poroszországban.

Gróf Andrassy helyesen tette, hogy 48-ban nem a konzervatív mágnások, hanem a demokratikus haladás előharcosai közé állott. De itt az óvatosabb árnyalatot követte. Mikor például az új választási törvény forgott szőnyegen, ő a szavazatjog megadásában csak a féltelekig kívánt lemenni. Ezzel eleinte Kossuth is egyetértett s a szabadelvűek ily értelemben állapodtak meg egymás közt. Mikor azonban a kérdés a kerületi ülésben tárgyalásra került, Kossuth azzal lepte meg elvtársait, hogy beszédében az egynegyed telekig való lemenés mellett foglalt állást. Ez Kossuthtól sem volt valami demokratikus szeszély,

hanem rögtön felmerült taktikai szükségesség, szemben a konzervatívekkel. Ezeknek közbeszólásaiból ugyanis, különösen Paczolay Jánosnak egy közbekiáltásából, megértette Kossuth, hogy a konzervatívek azzal akarják ad absurdum vinni a parlamenti reformot, hogy az általános szavazatjogot indítványozzák.

Andrássy politikai eljárásánál nem az elméleteket, hanem egyesegyedül a gyakorlati élet szükségleteit, az ország érdekeinek megfontolását szokta zsinórmértékül venni. Hosszabb időn át volt alkalmam gróf Andrássyval miniszterelnök korában érintkezni és vele politikai kérdésekről behatóan értekezni s ki merem mondani azt a meggyőződésemet, hogy Andrássynak az ideologia és a politikai frázis ép oly ellenszenves volt, mint nagy kortársának, Bismarcknak.

Ha tehát Bismarck konzervatívizmusából levonjuk azt, ami abból észszerűleg levonandó és Andrássy liberalizmusához hozzáteesszük azt, ami ahhoz igazság szerint hozzáteendő, akkor két gyakorlati államférfi áll előttünk, a tetteknek két embere, akikben sok volt a rokonvonás s akiknek modora is nagyban és egészben meglehetősen megközelítette egymást.

Ezek a rokonvonások egyesekben azt a véleményt keltették, mintha Andrássy utánzója lett volna Bismarcknak. Ez a nézet téves. Andrássynak parlamenti beszédmodora, valamint egész magatartása már politikai pályája kezdetén is ugyanazokat az élesen kifejezett vonásait mutatták a törül metszett eredetiségnek, amelyek élete végéig egyik fő sajátosságát alkották. Ámde Bismarck személyisége Európa előtt csak a hatvanas évek folyamán lépett előtérbe s dicsősége csak 1866-ban emelkedett azokba a magas régiókba, amelyek az utánzásra való vágyat felébreszteni szokták. Ebben az időben pedig Andrássy egye-

nisége már teljesen ki volt alakulva s meg volt állapotva. Andrassy valóban sohasem utánzott senkit, még Bismarckot sem.

A nagy tehetségek ereje egyébiránt nem egyszer oly emberekben is teremt bizonyos rokonvonásokat, kik sohasem látták egymást. Jellemző e tekintetben, amit gróf Andrassy egy alkalommal bizalmas körben Bismarckra való vonatkozással elbeszélt. Berlinben — úgy mondá — egy ebéd alkalmával, mikor Bismarck mellett kissé elmélázva ült, úgy rémlett előtte egy percig, mintha Deák Ferencet hallaná beszélni. Pedig Deák akkor már nem élt. A kancellár erőteljes és logikus beszédmodora, mellyel mind Bismarck, mind Deák a beszéd tárgyát tevő dolgokra rávilágítani szokott, Andrassy képzeletében egy pillanatra Deák beszédmodorának illuzióját ébresztette fel.

Bismarck egyéniségének jellemző vonása gyanánt szükséges megjegyeznünk, hogy ő a magyarokat egy huszár- és ügyvédnációnak tartotta, de e mellett jóakaró rokonszenvvel viseltetett nemzetünk iránt, aminek az 1852-ből származó, fentebb idézett leveleiben is felcsillan itt-ott némi nyoma. Még a magyar nyelvből is sajátított el néhány szót, úgy hogy szükség esetén kisebb jelentőségű dolgokban képes lett volna magát megértetni. Mikor a mostani osztrák-magyar berlini nagykövet, gróf Szögyény-Marich László — még külügyi osztályfőnök korában — először tett látogatást Bismarcknál, ez így szólt hozzá: «Es freut mich, einen magyar ember zu sehen, leider, dass es ihrer so wenige gibt». Ez nem lekicsinylés akart lenni Bismarcktól, hanem ellenkezőleg azt akarta kifejezni, hogy Bismarck szeretné a magyar nemzetet erősnek látni.

A Bismarck és Andrassy közti különbség kevésbé mutatkozott a nézetekben, mint a temperamentumban, egész magatartásuk kisebb vagy nagyobb élénkségében.

Hozzájárult a különbségek keletkezéséhez kétségkívül az a körülmény, hogy Bismarck nemcsak egyénileg képviselt nagyobb erőt, mint kitünő kortársa, de alakja hatalmasabb méretű talapzaton is állt, mint Andrássy.

Bismarck oly mértékben, mint senki sem kortársai között, az erő embere volt. Az akadályok, melyekkel szemben látta magát, csak fokozták ezt a rettenetes erőt. Féktelen volt a támadásban, irgalmat nem ismert az ellenféllel szemben. Meg nem állott fél úton s nem nyugodott, míg az ellenségét szét nem morzsolta.

Andrássyban is élt az erőnek tudata, nála is szokatlan bátorság és élénk temperamentum lendítette a cselekvés határozottságát, de mégsem volt az a tetőtől-talpig vasember, mint Bismarck. Eltekintve az erők quantitativ méreteitől, egész eljárásában nyugodtabb, simulékonyabb, türelmesebb volt, mint Bismarck, kevésbé kérlelhetetlen ennél és hajlandóbb az okos megalkuvásokra.

Ebben a különbségben, a velök született tulajdonságokon kívül, nagy része lehetett a helyzetek különbözőségének. Bismarck mögött egy már akkor is ötven milliós nemzet ereje állott. Neki szabad volt olyamnak lennie, amilyen volt. Andrássy jóval szerényebb hatalmi eszközökkel operált és számolnia kellett eszközeinek kisebb méreteivel. A két államférfit semmi sem jellemzi jobban, mint az a sok szállóige, melyet világgá bocsátottak. Bismarck szállóigéi rendszeren a féktelen erőnek, az Andrássyói inkább a finom elmeének és szellemnek kinyomatát viselik magukon.

*

Az 1848—49-iki mozgalmakban s az ezekre következő időkben is szinte kézzel fogható a német és magyar nemzet sorsa közti összefüggés és párhuzamosság.

A barometrum legmagasabb állását mutatja amott

IV. Frigyes Vilmos megválasztatása a «németek császárjává» s e méltóság felajánlása (1849 ápril 3.), — emitt az 1849-iki tavaszi győzelmek után a függetlenség proklamálása. (Ápril 14.)

Viszont a barometrum legmélyebb süllyedését nálunk Világos, a német mozgalmakra nézve a gyászos olműtzi szerződés jelzi.

Nem is lehet csodálkozni azon, hogy Schwarzenberg herceg ép oly határozottan állást foglalt a frankfurti alkotások ellen, mint a magyar függetlenség ellen. A frankfurti parlament alkotta német birodalmi alkotmány követelte először is a Habsburg-monarchia élesen kifejezett dualisztikus kettéválasztását, követelte másodszor a monarchia nyugati felének *alárendelését* a német birodalom végrehajtó hatalma és parlamentje alá. Mikor pedig ezt a neki szánt helyzetet elfogadni nem volt hajlandó, erre Gagern Henrik birodalmi miniszterelnök indítványa (1848 december 19.) volt a válasz, melynek elfogadásával a frankfurti parlament kimondotta Németországnak *szűkebb* szövetséges állammá alakulását s Ausztriának abból való kizárását.

Erre Ausztria az 1849-iki márciusi alkotmány proklamálásával s két nappal később Schwarzenberg hercegnek ismeretes merész jegyzékével válaszolt, melyben a központosított állammá egyesített egész Habsburg monarchiának a német szövetségbe való belépését s e szövetségnek oly szervezését követelte, mely állandóan a Habsburg-monarchiának biztosította volna a többséget és vezetést.

Mi volt a viszonválasz erre? Az, hogy a frankfurti parlament március 28-án megválasztotta a porosz királyt a «németek császárjává» s nagy küldöttséggel ajánlotta fel e méltóságot IV. Frigyes Vilmosnak április 3-án. Ez legitimista előítéletei miatt nem akarta, Ausztriától való féltelme miatt nem merte azt elfogadni. Ha akkor az ő he-

lyén egy Nagy Frigyes, a porosz miniszterelnöki székben pedig egy Bismarck ült volna, alighanem már ekkor megoldást nyert volna a német kérdés.

Bismarck «visszaemlékezéseiben» méltán megütközik azon, hogy a király a küldöttségnek adott válaszában ugyanakkor, mikor a császárrá választást visszautasította, mégis úgy nyilatkozott, hogy e parlament határozatából *oly jogosultságot* — Anrecht — származtat le a maga számára, melynek értékét becsülni tudja. Erre a gyenge alapra építette fel azt a fantasztikus politikáját, hogy háború nélkül, Ausztria hozzájárulásával s a német fejedelmek beleegyezésével sikerül neki az Ausztrián kívüli Németországot egy oly «Unióvá» egyesíteni, melynek csapatai fölött ő gyakorolja a főparancsnokságot.

Már az előbbi fejezetben vázoltuk e porosz politikai kísérlet szomorú történetét. Az egészben a legcsodálatosabb az, hogy IV. Frigyes Vilmos és minisztere komolyan hihették, hogy Ausztria, mely Miklós cár segítségével épen akkor verte le a magyarokat s mely a német uniókísérletre következett hosszas politikai kampagne alatt a Miklós cár részéről nyomatékos támogatásban részesült, nyugodtan fogja túrni Németországnak ily módon való egyesítését porosz hegemonia alatt és saját kiszorítását Németországból.

Érdekes, mit mond Bismarck az akkori porosz kísérletről s különösen Miklós cárnak ebben a kérdésben való magatartásáról. «Ha akkor a porosz trónon — úgymond — oly személyiség ült volna, mint a fiatal Ferenc József császár, úgy Miklós cár a Németország fölötti hegemoniáért folyt akkori küzdelemben talán Poroszországnak fogta volna párját, miként ezt Ausztria javára megtette. Ehhez még az a feltétel lett volna szükséges, hogy IV. Frigyes Vilmos csapatai győzelmét 1848 márciusban kezében tartotta és kihasználta legyen.»

A porosz kísérlet eredménye nem lehetett más, mint Poroszország olmützi megaláztatása. Még szerencse volt Poroszországra nézve, hogy ha neki nem volt ereje elhárítani magáról ezt a megaláztatást, viszont Ausztriának sem volt ereje győzelmének kiaknázására.

Olmütz után, midőn a frankfurti alkotások már úgyis halomra dültek és a régi Bund ismét helyreállított, egy osztrák központi parlament nem volt többé a német birodalomba való beilleszkedésnek s ezzel a német hegemonia megszerzésének szükséges előfeltétele. A német hegemonia merész álmát Ausztria nem adta ugyan föl, de Schwarzenberg herceg azt most már parlamenti intézmények *nélkül* is megvalósíthatónak tartotta. Eldobta tehát az addig is a papíron maradt s csupán a németországi közvéleményre való tekintetből ideig-óráig pro forma fentartott, de mindig kellemetlen koloncnak tekintett osztrák alkotmányt.

Ha Schwarzenberg herceg életben marad, talán törtétek volna erélyesebb kísérletek Ausztria részéről a német hegemonia megszerzésére. De Schwarzenberg meghalt. Tehetségtelen utóda, Buol-Schauenstein gróf, tett ugyan kísérletet 1852-ben — egyelőre csak a német vámegegyesületbe való belépésre, de még ez sem sikerült neki, mely eredményben Bismarck ellenzésének már része volt. Buol gróf nem volt képes Ausztriát felemelni egy valóban nagyszabású politika színvonalára. A Németország fölötti hegemonia álma hosszú időre szétfoslott. Az ötvenes évek Ausztriája óriási kolosszusnak tűnt fel, mely az északi tengertől Sziciliáig ráfeküdt Közép-Európára, de ez a kolosszus hasonlított azokhoz az óriási szobrokhoz, melyek belül üresek. Német- és Olaszország kisebb-nagyobb kényurai a kétfejű sas védőszárnyai alá huzódtak, de nem képviseltek valódi erőnövekedést a kétfejű sasra nézve. Ellenkezőleg ezek a kis autokraták magok vártak támaszt és

védelmet a nagy autokratától. Ugyanez az eset forgott fönn a pápa tekintetében, aki még felül rá a konkordátum által a monarchia szellemi életét is békóba verte s ezzel azt okozta, hogy a benne rejlő természetes erőforrások sem indulhattak sikeres kibontakozásnak.

«Az osztrák politika — így írt a porosz király hadsegéde Gerlach Lipót tábornok 1854 november 15-én Bismarcknak — a félelemnek politikája volt, mely félelem oka a súlyos külső és belső helyzet Olaszországban, Magyarországon, a pénzügyekben. Félnék Bonapartétól, irtóznak az orosz bosszúállástól. Félnék Poroszországtól is és több rosszat tétéleznek fel róla, mint itt Berlinben valaki valamikor gondolta volna.» E sorok találóan jellemzik Ausztria helyzetét az ötvenes évek közepén.

Magyarországban orgiákat ült ez időben az abszolutizmus. Egy második Lombardiát csináltak itt maguknak, mely — mint gróf Dessewffy Emil egy gróf Rechberghez intézett emlékiratában 1859-ben megírta — tizenkétszerre nagyobb és százszorta veszedelmesebb volt, mint a valódi Lombardia.

Ez volt a helyzet, mikor gróf Andrássy 1858-ban a számkivetésből hazatért. A monarchia világtörténeti események előestéjén állott. Andrássy ebben az időben még nem nagyon lépett előtérbe. Még 1861-ben is, mikor az olasz háború szerencsétlen kimenetele után a bécsi kormány ismét az alkotmányossággal kezdett kísérletezni, Deák mellett aránylag jelentéktelen szerepet játszott. Andrássy mindössze egy szép beszédet tartott az 1861. évi felirati vitában. E beszédben a magyar kérdést az európai egyensúly követelményeinek szempontjából tárgyalta. Az ő tulajdonképeni tevékenysége, mely Deáknak túlnyomólag államjogi akcióját politikai tekintetben kiegészítette, csak 1865-ben kezdődött.

Megemlítendő itt, hogy Andrássyt 1861 után az osztrákok még mindig forradalmárnak tartották. Worafka pesti rendőrfőnök 1861 augusztus 23-án még azt jelentette róla Bécsbe, hogy egyike a «nemzeti szövetség» korifeusainak, mely szövetség feladata egyfelől az ország belsejében az ellentállást szervezni, másfelől a külföldön az osztrákelles elemeket megnyerni a Magyarország önállóságának helyreállítása érdekében indítandó beavatkozás eszméjének. (L. Friedjungnál Worafka levelét Mecséryhez, melyet augusztus 29-én Schmerlinghez továbbítottak.)

Worafka értesülése nem volt egészen alaptalan. Mikor 1861 elején az előző decemberben Drezdában elfogott és osztrák fogságba került gróf Teleki Lászlót szabadon bocsátották s ez hazaérkezett, Almásy Pál összehívta az emigrációból hazatérteket és az emigrációval összeköttetésben álló itthoni pártfelelit s így szólott hozzájuk: Eddig én vezettelek benneteket, most átadom a vezetést egy nálamnál érdemesebb férfiúnak, Teleki Lászlónak.

Ezen a gyülekezeten gróf Andrássy Gyula is jelen volt, tehát ennyiben igaza volt Worafkának. De azt már nem tudta a budapesti rendőrfőnök, hogy ezen a gyűlésen gróf Andrássy is szót emelt s *határozottan a dinasztíával való kibékülés mellett* nyilatkozott. Kijelentette ugyanis Andrássy, hogy elhibázottnak tartja a Teleki által irányított azt a politikát, hogy Napoleon császár állítólagos segítsége reményében semmi szín alatt ki ne béküljünk Ausztriával. Hozzátette azonban, hogyha úgy alakulnának a viszonyok, hogy a forradalom elkerülhetetlenné válik, ő is ott lesz a többiek között. (Pulszky Ferenc közlése. L. Kónyi, Deák beszédei III. 72., 73. 1.)

Andrássy politikai éleslátását bizonyítja, hogy ő már akkor sem bízott Napoleon segítségével. De, hogy nyilatkozatának végsorait helyesen ítélhessük meg, tudnunk

kell, hogy 1861 januárjában, mikor ez az összejövetel történt, Telekinek még aligha volt tudomása a Napoleon terveiben beállott változásról. Nagy volt akkor a bizonytalanság. Hisz Kossuth még március 17-én kelt levelében is ezt írta a magyar mozgalom hazai vezetőinek: Napoleon herceg útján Napoleon császártól oly tanácsot vettünk, hogy a magyar nemzet jogos igényeitől egy hajszálnyit se tágítson. (Kossuth: Irataim III. 596. l.)

Lassanként azonban oszladozott a félhomály. Nem lehetett már a kissé avatottabbak előtt fenntartani azt a hitet, mintha inváziós háborúra komoly kilátás volna. Cavour azonban — mint Kossuthtal május elején való tárgyalásaiból is kitetszik — bár teljesen tisztában volt vele, hogy Napoleon akarata folytán az inváziós háború eszméje el van ejtve — a jövő eshetőségei szempontjából még mindig súlyt helyezett arra, hogy ennek legendája Magyarországon, amíg csak lehet, fennmaradjon s Magyarországon koronázás ne legyen.

Nagy szerencse, hogy oly férfiak, mint Andrássy és Deák, nem engedték, hogy a nemzet ily hiú reményeknek felüljön. Deák Ferenc, mielőtt 1861-ben hozzáfogott első felirati javaslata megírásához, magához kérte Telekit (kiről akkor még mindig az volt a hiedelem, hogy Napoleon császár bizalmasa, pedig már nem volt az) és így szólt hozzá: Te László, mint becsületes ember, mondd meg nekem, bizonyos vagy-e abban, hogy Napoleon segítségünkre fog jönni, ha a szakítás köztünk és az uralkodóház között megtörténik? Mire Teleki azt válaszolta, hogy erre őneki biztosítéka nincs. Jól van, mondá Deák, akkor én cselekszem — s megírta a föliratot s megküldte azt Telekinek elolvasás és állásfoglalás végett. Teleki elolvasta, visszavitte Deáknak, megköszönte figyelmét és szó nélkül távozott. (Ezek a dolgok május első napjai-

ban történtek.) Május 9-ikére volt tervbe véve, hogy Deák a képviselőházban előterjeszti felirati javaslatát. Az előző éjjel Teleki főbe lőtte magát. Deák úgy fogta fel Teleki nek gyászos elhatározását, hogy Teleki a saját személyében kiegyezni nem akart, de a kiegyezésnek nem akart útjában állani. Beöthy Ákos, ki ezt Deáktól magától hallotta, készen nyilatkozott előadását esküvel is megerősíteni. (L. Kónyi, Deák beszédei III. 111—112. l.)

Míg Andrássy Magyarországon nem tehetett mást, mint hogy a háttérbe vonulva várta a dolgok fejlődését, Bismarck Frankfurtban ült, mint a porosz érdekek érélyes őre. Ő maga beszéli, hogy veszekedőnek — Raufbold — neveztek, mivel fáradhatatlan volt az osztrák túlkapások visszautasításában. Fentebb már említve volt, hogy egy ízben majdnem párviadalra került a dolog közte és gróf Rechberg, Ausztria képviselője közt.

A krími hadjárat alatt Bismarck azok közé tartozott, kik a porosz királyt Ausztria támogatásáról lebeszélni igyekeztek. Frankfurtból Berlinbe küldött sürgönyeiből világos, hogy ekkor már nem a konzervatív elvekhez való ragaszkodás sugallta neki ezeket a tanácsokat, hanem az volt a gondolata, hogy a porosz király csak az alatt a feltétel alatt támogassa Ausztria terveit, ha Ausztria cserében Poroszország javára lemond hatalmának egy részéről Németországban. Ekkor már minden politikai kérdést a porosz-osztrák versengés szempontjából fogott fel. Jellemző 1854 február 15-én kelt levele, melyben arra int, hogy a gyors porosz fregattot ne kössék a szüette osztrák hadihajóhoz. Egyébiránt ekkor még abban a hiedelemben volt Bismarck, hogy a legelső európai kavarodás alkalmával Ausztriát lemondathatja Németországban elfoglalt állásáról cserében azért, hogy Poroszország őt más csata-tereken támogatja. Ezért mondotta fel Ausztriának a

szövetségi politikát s ezért jelölte meg 1857 május 18-áról datált nagy emlékiratában Ausztria legyőzésére legtermészetesebb szövetségesnek Franciaországot. De az ingatag IV. Frigyes Vilmosnál semmi eredményt sem tudott elérni.

A fordulat Bismarck számára ekkor érkezett el, mikor 1858 október 26-án az elborult lelkű király helyett Vilmos herceg vette át a hatalmat, egyelőre mint régens. Azonban még Vilmos sem fogadta el mindjárt a Bismarck által képviselt eszméket. Ő sem akarta törésre vinni a dolgot Ausztriával, azért még az osztrák-olasz háború kitörése előtt visszahívta Bismarckot Frankfurtból és (1859 áprilisban) Szentpétervárra küldötte követnek, hogy — mint Bismarck tréfásan mondá — kissé lehűtse. De Bismarck még onnan is erősen tiltakozott az ellen, hogy Poroszország az 1859. évi olasz háború idejében katonailag Franciaország ellen készülődjék, mert úgy vélte, hogy már ez a készülődés is javítana Ausztria helyzetén, Franciaországnak pedig ártana. Báró Schleinitz porosz külügyminiszternek május 12-én így írt: «Szövetségi viszonyainkon olyan sebek rágódnak, melyeket tűzzel és vassal kell kiégetnünk». Ugyanaz a gondolat ez, melyet pár év múlva, mint már miniszterelnök, úgy fejezett ki, hogy a német kérdést *vérrel* és *vassal* lehet csak megoldani.

1862-ben rövid ideig Párisba küldötte a király Bismarckot Napoleon udvarához, mint nagykövetet.

Ez év nyarán Angliába is tett egy kirándulást. Disraelivel, a későbbi lord Beaconsfielddel is megismerkedett, ki akkor az ellenzék vezére volt. Egy alkalommal Londonban nála ebédelt s ez alkalommal ebéd után a jelenlevők nagy csudálkozására következő nyilatkozatot tette: «Nem-sokára kénytelen leszek a porosz kormány vezetését átvenni. Első gondom lesz, az országgyűlés közreműködése-

vel, vagy enélkül, újjászervezni a hadsereget. Azután az első kínálkozó ürügyet meg fogom ragadni, hogy háborút üzenjek Ausztriának, szétrobbantsam a német Bundot, a közép- és kis államokat alávessem és Németországnak Poroszország vezetése alatt új egységet teremtsék. Azért jöttem ide, hogy ezt a királyné minisztereinek megmondjam.» Mikor Bismarck eltávozott, Disraeli e szavakkal fordult vendégeihez: «Take care of that man! He means, what he says.» (Vigyázzanak erre az emberre. Ő valóban gondolja azt, amit mond.)

Ez júniusban volt. Szeptemberben Vilmos király Bismarckot kinevezte miniszterelnökének. Most már rálépett küldetésének útjára, melyen az első állomás a király és a képviselőház közt a katonai reform miatt kitört konfliktus letörése lett.

Vilmos királyt ez a konfliktus már annyira elkeserítette, hogy el volt tökévelve a trónról lemondani. Már elkészítette lemondólevelét. Bismarck «Gondolatok és Emlékezések» című hátrahagyott munkájában (I. 269. l.) drámai erővel írja le, hogyan beszélte le a királyt lemondási szándékáról. Többek közt ezt mondta neki: «Inkább kész vagyok a királlyal együtt elveszni, mint felségedet a parlamenti uralommal való harcban cserbenhagyni». A király erre széttépte lemondó iratát.

És ezzel elérkeztünk a kezdetéhez ama nagy világdramájának, mely a német kérdésnek s ezzel szoros kapcsolatban s vele párhuzamosan a magyar kérdésnek is megoldásához vezetett. Bismarck erős kézzel fogott hozzá nemsokára Németország s ezzel Közép-Európa sorsának átalakításához. Utána csakhamar gróf Andrassy is fellép az események színterére, hogy elfoglalja a nagy kancellár mellett azt a történelmi szerepet, mely a berlini kongresszust ábrázoló festményen oly találóan szimbolizálva van.

III. FEJEZET.

KÜZDELEM A NÉMET HEGEMÓNIAÉRT.

Olasz egység. — A német egységi törekvések fölebrednek. — A hetvenmillió birodalom álma újra kísért Beesben. — Ezt csak egy összpontosított osztrák birodalom valósíthatta volna meg. — Átmeneti korszak Rechberg gróf vezetésével. — Schmerling mint a nagynémet politika úttörője. — Ausztria 1862-ben ismét egész területével be akar lépni a német szövetségbe. — A reformakta terve. — Bismarck csakhamar proklamálja a vér- és vaspolitikát. — Napoleon és Bismarck. — Vilmos király aggodalmai. — Bismarck és gróf Károlyi Alajos. — Ausztria kísérlete a német szövetség újjászervezésére. — Vilmos és Ferenc József Gasteinban, 1863 augusztus 3. — Bismarck makacs küzdelme Vilmos királlyal. — Magyarország sorsa egy kártyára volt föltéve. — A német államok két csoportja felvonul osztrák és porosz vezetés alatt. — Schleswig-Holstein. — Bismarck előkészíti az Ausztriával való párviadalt. — Diplomáciai fölénye Rechberg fölött. — Ausztria nagynémet terveinek bukásával a Schmerling-féle centralizmus létoka megszűnt. — A háború láttávolban. — Deák akcióba lép.

Az 1859-iki olasz háború megszüntette Ausztria domináló helyzetét Olaszországban s a bécsi abszolutizmust kényszerítette, hogy ha vonakodva és akaratja ellenére is, újból rálépjen az alkotmányos kísérletek útjára.

Az olasz kérdés nem azon a módon oldódott meg, ahogyan Napoleon tervezte. Az olasz nemzet a maga emberségéből küzdötte ki egységét, nem lett föderatív állammá Franciaország protektorátusa alatt. Az olasz egységi mozgalom nagyszerű epepeája, mely diadalmenethez hasonlított, mély benyomást tett a népekre, de e benyomás sehol sem volt oly mély és hatalmas, mint a német nemzetnél, melynek egységre való törekvéseit szétrombolta az 1850-ki reakció. Az olasz mozgalom láttára újra ébredtek a németiség vágyai és reményei.

Csudás mozgalom ragadta meg a németeket 1861 elején. Az a kiáltás hangzott végig a német országokon, hogy az a megszügyenítő tehetetlenség, melyre a németiség kárhóztatva volt, nem tarthat tovább. S ez a kiáltás élénk visszhangot keltett a németiség legjobbainak kebelében.

A kor áramlata Bécsbe is elhatolt s a Burgban újra felébresztette a hetvenmilliós birodalom ideálját, mely elhalványulva mindig ott szunnyadt a lelkek mélyén. Az Olaszországban szenvedett vereség és veszteség arra sarkalta Ausztriát, hogy a német birodalom fölött bizonyos tekintetben névleg, de nem tényleg birt hegemoniájának megszilárdításában s örök időkre való biztosításában keresen kárpótlást.

A Schwarzenberg herceg politikájának hagyományai újultak fel Bécsben. Amit Schwarzenberg herceg belátott, azt most is világosan látták: a Habsburgok német hegemóniája csak úgy alapozható meg biztosan és állandóan, ha a monarchia egész területével, nem-német területeivel is, Magyarországgal, Galiciával együtt belép a német szövetségbe. A nagynémet politika hagyományainak fellesztése tehát most is kizárta az osztrák-magyar dualizmust, amiként azt Deák kontemplálta, sőt kizárta még azt a félföderalisztikus alakulást is, melyet Rechberg gróf és a magyar konzervatívek egy része az 1860-ki októberi diplomával megvalósítani megkísérlettek.

Az új nagynémet osztrák politika apostola Schmerling lovag lett, ugyanaz a férfiú, ki már 1848-ban, mikor Frankfurtban János főherceg állt a német birodalom élén, mint Reichsverweser, ennek kormányzósága alatt a német-birodalmi minisztérium elnöke volt.

De a villafrancai békekötés után (1859) Ausztria nem tért rá rögtön a Schwarzenberg-féle nagynémet politika hagyományaira. Először egy átmeneti korszak következett,

melynek megszemélyesítője gróf Rechberg külügyminiszter és miniszterelnök lett. Rechberg gróf politikájának kettős vezető eszméje volt: a német kérdésben a Poroszországgal való jó egyetértés, a Németország fölötti vezető hatalomban való békés megosztzkodás. Ennek megfelelt és ezzel párhuzamosan haladt az osztrák belpolitikában az az alkotmányos kísérlet, melynek eredménye az 1860. évi októberi diploma volt, Magyarországra vonatkozólag pedig az októberi diploma keretébe beillesztendő, ehhez hozzáidomított s ehhez képest megnyirbált 47-es alap restaurálása lett volna.

Rechbergnek németországi politikájáról Bismarck utólag kedvező véleményt mondott. A német kancellár mélyen be volt avatva Rechberg gondolkörébe s alkalmas volt e miniszter felfogását a schleswig-holsteini kérdésben való hosszas osztrák-porosz együttműködés idejében alaposan megismerni. Gedanken und Erinnerungen című hátrahagyott munkájában (II. kötet 331. l.) erről így nyilatkozik. «A Rechberg minisztersége idejében történt kísérletek, ha sikeresek lettek volna, akkor egy össz-német unióra vezethettek volna az (osztrák-porosz) dualizmus alapján, egy hetvenmilliós birodalomra Európa közepén, kétfejű csúccsal, míg Schwarzenberg politikája valami hasonlóra törekedett, de egységes osztrák csúccsal s Poroszországnak egy középállam színvonalára való lenyomásával. Az utolsó előnyomulás ily irányban volt az 1863. évi fejedelmi kongresszus.»

Ehhez az utolsó előnyomuláshoz az előfeltételek akkor kezdettek kialakulni, mikor Cavour halálával (1861 jún. 6.) és a Napoleon császár magatartásában beállott változással megszűnt az a veszedelem, mely még a villafrancai béke után is jóideig Ausztriát Olaszország felől fenyegette. Amint ez a veszedelem megszűnt, Ausztria keze dél felől

szabad lett s egész erejével a német politikára adhatta magát: a gróf Rechberg politikája, mely az osztrák-poroszhatalommegosztás eszméjén alapult, elvesztette létjogát. Gróf Rechberg egyelőre megmaradt ugyan külügyminiszternek, de a miniszterelnökségtől felmentetett, Ausztria politikájában irányadó tényező lenni megszűnt. A miniszterelnökséget Rajner főhercegre ruházták, mert a már most fölülkerekedő nagynémet politikának egy fényes dinasztikus cégre volt szüksége. E politikának lelke, igazi irányítója azonban Schmerling lovag lett, ki 1861 elején a kabinetbe mint államminiszter belépett. Ez az államférfi, ki, mint már említettük, János főherceg német-birodalmi kormányzósága alatt a frankfurti birodalmi kormánynak 1848-ban miniszterelnöke volt s mint ilyen a német demokratákkal szövetkezve, halálos csapást mért a Hohenzollernek német császárságának akkor felmerült tervére, 1861-ben irányítója lett az osztrák politikának. Schmerling tökéletesen megnyerte a császárt az ú. n. nagynémet programnak s ez lett most már a *császár politikájának* tengelyévé.

Kézzelfogható a szoros okozati összefüggés az 1861 februári alkotmánnyal beállt osztrák fordulat és a német kérdés közt. Schmerling belépése az osztrák minisztériumba jelzi ezt a fordulatot s egyúttal meghiusultát azoknak a reményeknek, melyek Magyarországon az 1860-iki októberi diploma kibocsátása után feléledtek, hogy talán sikerül hamarosan létrehozni a kiegyezést.

Egy szabad Magyarország és egy dualisztikus alapon kialakuló monarchia nem fért össze azzal a nagynémet politikával, mely Schmerling kormányra jutása után Bécsben fölülkerekedett. Ausztriára nézve mellőzhetetlen szükségnek tünt fel, hogy erősen magához kapcsolja nem-német «koronaországait». Csakis így remélhette, hogy a nagynémet

programm értelmében ki fogja küzdeni s azután végleg meg fogja tartani a hegemoniát Németországban.

Miként egykoron az 1849 március 5-iki oktroyált alkotmány előfeltétele és korrelátuma volt a Schwarzenberg herceg híres 1849 március 9-iki jegyzékének s az ebben kifejezésre juttatott nagynémet politikának: úgy 1861-ben is a Schmerling-féle februári alkotmányban központi parlamentje és erős centralizmusa mellőzhetetlen előfeltételét és kiegészítő részét alkotta annak a megújult programnak, mely ismét a Németország fölötti főhatalomnak megszerzését és biztosítását írta zászlajára.

Magyarország belekényszerítése a központi parlamentbe s az egységes államba ennél fogva a dolgok természete szerint szükségkép egyik sarkpontjává lett annak a politikának, mely Schwarzenberg herceg nyomdokain készült elindulni.

Schmerling a merész, sőt egyenesen vakmerő államférfiak fajtájához tartozott. Az a németbirodalmi politika, melyet ő inspirált a császárnak, nem volt hijjával a nagyszabású vonásoknak. Azt tervezte, hogy a német birodalom Ausztria kezéből kapjon egy oly alkotmányt, mely a kor színvonalán áll. A nagynémet pártot a sajtóban és a diplomácia mezején is Schmerling erős kézzel támogatta és irányította. Politikájának alapgondolata az volt, hogy Ausztria vegye kezébe a német Bund újjáalakítását a saját vezetése alatt.

Az 1861 februári alkotmány kibocsátása már azt mutatta, hogy nemcsak Rechberg politikája a német kérdésben túlhaladott álláspontnak tekintetett, de a Rechberg-féle konzervatív-föderalista kísérlet Ausztria belpolitikájában is tökéletesen megbukott. Rechberg gróf megmaradt egyelőre külügyminiszternek, de politikai befolyását erősebb és merészebb kollégája háttérbe szori-

totta. Nemcsak az osztrák németiség, hanem a németországi ú. n. nagynémet párt is most már Schmerlingben látta egy új iránynak, egy új korszaknak úttörőjét. Rechberg gróf, habár szerette volna, de nem merte és nem tudta megakadályozni azt, hogy Ausztria a német kérdésben most már az ú. n. nagynémet program szellemében akcióba lépjen. A német közvélemény élénken foglalkozott a tarthatatlannak felismert Bund reformjával. Egész sora a reformterveknek merült fel.

Schmerling elhatározta, hogy ő ragadja meg a vezetést ebben a kérdésben. Még 1861-ben egy emlékiratot dolgoztatott ki a német kérdésről az 1848-ban Windischgrätz által halálraítélt, de megmenekült bécsi forradalmárral, Fröbel Gyulával. Ebben az emlékiratban vettetett föl először az a gondolat, hogy az osztrák császár elnöklete alatt hívják össze Frankfurtba *a német fejedelmeket kongresszusra* s az egyes országok gyűléseinek küldötteiből alakítandó kamarával együtt ez kormányozza Németországot az osztrák császár vezetése alatt.

Az osztrák nagynémet program keresztülvitelére 1862-ben történtek meg az előkészítő lépések és pedig először a kereskedelmi politika terén. A porosz kormány Franciaországgal kereskedelmi szerződést kötött a német vámegyesület nevében, melynek élén állott. Ausztria ezt ellenezte, mert az a szerződés, mint állítá, össze nem egyeztethető a vámegyesülettel 1853-ban kötött kereskedelmi szerződésével s egyértelmű volna Németországból való kereskedelempolitikai kiszoríttatásával. Julius 10-én azzal az indítvánnyal fordult a német kormányokhoz, hogy *összes tartományaival* belép a vámegyesületbe. Ennek az akciónak politikai háttére is volt. Ez lett volna a kezdet a Németország fölötti hegemonia megszerzésére irányzott politikai akcióhoz. Poroszország — mint már egyszer

1852-ben megtette, — most is nyomban (július 20.) határozottan visszautasította az osztrák indítványt.

Egyidejűleg Bécsben fontos tárgyalások indultak meg a szövetségi reform tárgyában a német középállamok részvételével. Közös német perrendtartás, közös német kötelmi jog és egy szövetségi törvényszék tervezetei készültek el. De mindezeknél fontosabb volt, hogy elkészült egy német szövetségi *reformakta* tervezete, melynek célja lett volna Ausztriát tenni Németországban döntő hatalommá. A társadalmi téren is nagy jelentőségű mozgalom indult meg azzal a határozott célzattal, hogy megteremtessék a német egység Ausztria vezetése alatt. Frankfurtban 1862 október végén megalakult a *nagynémet* egyesület, ellensúlyozásául a «Nationalverein»-nek, mely Ausztria kizárásával porosz vezetés alatt akarta megvalósítani Németország egységét. Ez a nagynémet egyesület a szövetségi reformot Ausztriának és a vele tartó hét középállamnak programja szerint írta zászlajára.

Míg a fentebb említett előkészítő lépések megtörténtek, azalatt a politikai helyzet is úgy alakult, hogy a német kérdésben való akció tényleges megindítására az időpont legkedvezőbbnek látszott. Bismarck, kiről akkor Bécsben nem is sejtették, hogy mi lakik benne, 1862 szeptember havában átvette a porosz államügyek vezetését. Ekkor érte el tetőpontját a Vilmos király és az országgyűlés közt dúló konfliktus. Bismarcknak első, legnehezebb feladata volt a parlament ellentállásának letörése. Aligha létezett valaha népszerűtlenebb kormány, mint aminő a Bismarck-minisztérium volt 1863 elején. Nemcsak a porosz, hanem az egész német közvélemény a legsötétebb reakció megtestesülését látta benne.

Németország legkiválóbb publicistái, olyanok, mint pl. Treitschke Henrik, a nagy történetíró, felháborodástól

lángoló cikkeket írtak a «német Polignac» (Bismarck) ellen. Bismarck erre a sajtó megrendszabályozásával felelt. Oly erős volt Poroszországban az ellenzéki szellem, hogy még a trónörökös, a későbbi Frigyes császárt is magával ragadta. Ez meggyőződésből és részben felesége befolyása következtében is, ki Viktória angol királyné lánya volt, a parlamentarizmusért lelkesült és Danzigban a városházán megbotránkozását jelentette ki a sajtószabadság megsértése fölött. A trónörökös fellépése lázba hozta az egész német liberalizmust Vilmos király és Bismarck ellen.

A nemzetközi politikában is gyűlöletes szerepet játszott akkor Poroszország. 1863 elején kitört a lengyel forradalom és Bismarck sietett megkötni Oroszországgal az 1863 február 8-iki ú. n. Alvensleben-féle egyezményt, mely szerint az orosz és porosz főparancsnokok egymást a forradalom elnyomásában támogatni tartoztak. Ez az egyezmény valódi erkölcsi fölháborodást keltett nemcsak magában Németországban, hanem többé-kevésbé egész Európában, mert a lengyelek ügye mindenütt népszerű volt.

III. Napoleon az akkor erősen lengyelbarát francia közvéleményre való tekintetből diplomáciai akciót indított a lengyelek érdekében s ehhez Ausztria és Anglia is csatlakozott. Ez az akció ugyan semmit sem használt a szegény lengyeleknek, mert az orosz eleitől fogva tudta, hogy a hatalmak felszólalását fegyveres beavatkozás követni nem fogja. A lengyeleknek annyiban még ártott, hogy bennök alaptalan reményeket keltett, erejük végső megfeszítésére buzdította őket s ezzel csak fokozta a vérontást. De szembeállítva Poroszország eljárásával a három hatalomnak a lengyelek ügye iránt tanúsított bár merőben platonikus támogatása csak annál gyűlöletesebb színben tüntette föl a porosz eljárást. Azt írták Poroszországról, hogy Oroszország vazallusává szegődött.

Bismarcknak a lengyel forradalommal szemben tanúsított ellenséges magatartása valóban magyarázatra szorul. Az a körülmény, hogy Poroszország, mint a felosztott Lengyelország egy részének birtokosa egy önálló Lengyelország helyreállítása esetében tarthatott volna attól, hogy ez az új Lengyelország majd Posent és Westpreussent is visszakövetelhetné, nem kielégítő magyarázat. Mert mit szóljunk akkor Ausztria magatartásáról, melynek szintén van egy darab Lengyelországja és mely mégis legalább a szavát felemelte a lengyelek érdekében. Azért sem kielégítő e magyarázat, mert bizonyosan tudjuk, hogy Bismarck egy percig sem kételkedett abban, hogy Oroszország okvetlenül leveri a lengyel forradalmat és pedig akár támogatja ebben Poroszország, akár nem. Mi volt tehát az oka, hogy Bismarck önként felajánlotta Poroszország jó szolgálatait a lengyel szabadságharc elnyomására?

Bismarck irataiban találjuk meg erre a magyarázatot. Bismarck évek hosszú során át követ volt Szentpétervárott és jobban ismerte az orosz viszonyokat, mint bárki Európában. Ő tudta, hogy akkor az orosz udvarnál az abszolutizmus és polonizmus küzdött egymással. Az előkelő orosz társadalomban akkor már élénk vágy mutatkozott valamiféle alkotmányos intézmények után. Azt hangoztatták, hogy a lengyelekkel valamiféle kiegyezést kell létesíteni, — körülbelül a Wielopolski felfogása szerint gondolták ezt — ez a kiegyezés pedig csak alkotmányos intézmények keretében válik lehetségessé. A pánszláv-lengyel kibékülés gondolatához Gorcsakow herceg is húzott. Ennek a kibékülésnek az éle pedig határozottan németellenes lett volna. Ha a pánszláv-lengyel kibékülés eszméje II. Sándor cárnál győz, ez okvetlenül maga után vonta volna az orosz-francia közeledést. Ebben pedig Bismarck Németországra s az ő németegységi programm-

jára nézve a legnagyobb veszedelmet látta volna. Előre látta ő már 1863-ban, hogy a német kérdésnek az ő terve szerint való megoldása miatt Poroszország kénytelen lesz előbb-utóbb leszámolni Ausztriával s azután valószínűleg Franciaországgal.

A porosz-német érdekre nézve életkérdés volt akkor a barátságos viszony Oroszországgal, hogy erről az oldalról veszély ne fenyegetse, hogy megvethesse hátát kelet felé és szabadon legyenek kezei Ausztria és Franciaország felé. A lengyel ügyben tanúsított, kétségenkívül ellen-szenves magatartás a magas politika elsőrendű sakkhúzása volt.

A fentebbiekben pár vonással rámutattunk a politikai konstellációnak 1863 elején létezett főbb alkotó elemeire. A szabadelvű német közvélemény soha sem volt annyira poroszellenesen hangolva, mint akkor. Ezeknek a hangulatoknak s a porosz alkotmánykonfliktusnak politikai horderejét túlbecsülték Bécsben, de egészben véve semmi kétség, hogy midőn Ferenc József császár 1863 július 3-án a német fejedelmek kongresszusára a meghívót szétküldötte, kitűnően választotta meg a pillanatot. Tisztában volt ő azzal is, hogy ezt a nagy horderejű dolgot *magának* kell kézbevennie, hogy azt a nagy és merész gondolatot, mely előtte lebegett, csak az ő egész tekintélyének, személyes prestige-ének latbavetésével lehet — ha ugyan lehet — megvalósítani. Azért érthető, hogy mikor a fejedelmek kongresszusát 1863 augusztus 16-ra összehívta és Schmerling lovag — kitől pedig ennek az egész nagynémet akciónak az eszméje kiindult — arra kérte őt, hogy Frankfurtba elkísérhesse, így felelt neki: Ha Önt magammal viszem, ki vagyok én?

Az a szövetségi reformterv, mely a bécsi tanácskozá-sokból kikerült, a benne javasolt megoldási módok tekini-

teében nem állt azon a magaslaton, amelyet az általa megvalósítani akart politikai gondolat képviselt. Ez a reformterv egy kompromisszumos munka volt, távolról sem felelt meg a német szabadelvűek ideáljainak, kik a 48-ki hagyományokban éltek s kik legjobban szerették volna a 48-ki német birodalmi alkotmányt a benne kifejezett alapjogokkal együtt megvalósítani. A bécsi német-birodalmi reformakta nem felelt meg ezeknek az ideáloknak s meglátszott rajta, hogy ugyanabból a gyárból került ki, melyből az 1861-ki februári osztrák alkotmány. De e hiányok dacára ez a reformterv óriási haladást képviselt volna az 1815-ki német Bundhoz képest, mely a reakció jegyében született, melynek teljes tarthatatlanságát mindenki belátta, maga Ferenc József is a kongresszust megnyitó beszédében hangosan hirdette.

A frankfurti fejedelmi kongresszussal tehát érkezett egy nagy történelmi pillanat. Ausztria — szakítva konzervatív hagyományaival — a német nemzet aspirációinak előharcosául ajánlkozott s mint ilyen egy utolsó kísérletet tett arra, hogy magához ragadja, magához kapcsolja Németországot. Ki tudja, nem sikerült volna-e ez Ferenc József bátor és férfias fellépésének, ha már 1862 szeptember 22-ke óta nem az a démoni erejű ember ült volna Poroszország miniszterelnöki székében, aki el volt tökéelve, hogy porosz vezetés alatt egyesíti Németországot s aki már 1862 szeptember 30-án proklamálta, hogy ezt vérrel és vassal kell és lehet végrehajtani.

*

Mikor Ausztria németországi politikai előnyomuláshoz az előkészületek megindultak, Bismarck még követ volt Párisban. Junius 26-án (1862) hosszabb beszélgetése volt Napoleon császárral. Ez így szólott hozzá: «Nem

képzeli, mily sajátságos nyilatkozatokat tétetett nekem Ausztria ezelőtt néhány nappal. Úgy látszik, hogy az Ön párisi követté való kineveztetésének összetalálkozása Budberg úrnak (az orosz követnek) megérkezésével páni félelmet okozott Bécsben. Metternich herceg (az osztrák nagykövet) azt mondta nekem, hogy oly messzemenő utasításokat kapott, melyek őt magát is megdöbbenették. Korlátlan felhatalmazása van, hogy minden kérdés tekintetében, melyet én szőnyegre hoznék, velem minden áron meg egyezzen. Engem ezek a nyilatkozatok némi zavarba hoznak, mert nem is tekintve a két állam érdekeinek összeférhetetlenségét, nekem szinte babonás ellenszenvem van az ellen, hogy kapcsolatba juttassam magamat Ausztria sorsával.»

Napoleon császár e nyilatkozatához Bismarck herceg az ő «Gondolatok és Emlékezések» című könyvében (I. k. 257., 258. l.) következő reflexiókat csatolja:

«Én már Frankfurtban arra a meggyőződésre jutottam, hogy a bécsi politika bizonyos körülmények közt semmiféle kombinációtól sem riad vissza. Hogy kész volna Veneciát vagy a Rajna balpartját feláldozni, ha ezzel a Rajna jobbpartján oly szövetségi alkotmányt vásárolhatna meg, mely Ausztriának Poroszország felett biztos túlsúlyt szerez, hogy a német frázisnak megvan a maga árfolyama a Burgban, míg azt a mi számunkra, vagy a würzburgiak számára vontató kötélnak használhatják. Hogy egy francia-osztrák koalíció már *most* meg nincs ellenünk, ezt nem Ausztriának, hanem Franciaországnak köszönhetjük. Mindebből a királynak küldött jelentésében nem azt a következtetést vontam le, hogy *most* valamilyen szövetséget kellene kötnünk Franciaországgal, hanem igenis azt, hogy Ausztria hű szövetségére Franciaország ellen számítanunk nem szabad és nem remélhetjük, hogy

megnyerjük Ausztria szabad beleegyezését Németországban való állásunk megjavításához.»

Az a Bismarck, ki 1862-ben június végén így gondolkodott, már szeptember 22-én porosz, miniszterelnök lett. Nem is habozott rögtön egész energiájával napirendre hozni a német kérdést.

Már szeptember 30-án megtartotta a porosz országgyűlés szövetségi bizottságában azt a híres beszédét, mely e szavakban kulminált: A célhoz (Németország egyesítéséhez) nem szónoklatokkal, egyesületekkel, többségi határozatokkal fogunk közelebb jutni, hanem csak harc által, melyet csak vassal és vérrel lehet megharcolni.

Október első napjaiban Vilmos királynak, ki Baden-Badenből átutazóban volt Potsdam felé, elébe utazott. «Jüterbogban a sötétben egy felfordított talicskán ülve, vártam őt — írja Bismarck. Az volt a szándékom, hogy megnyugtatom föltünést keltett nyilatkozatom tekintetében.» Bismarck találkozott a királylyal, vele utazott tovább s útközben módjában volt előtte nézeteit kifejteni.

A király — Baden-Badenben időző neje nézeteinek hatása folytán — mélyen le volt hangolva Bismarck fentebb említett beszéde miatt, melyben a vér és vas politikáját proklamálta. A király így szólt Bismarckhoz: «Én egészen jól látom, mi lesz mindezeknek a vége. Ott, az opera előtti téren, ablakaim előtt fogják levágni Önnek a fejét s nem sokára azután az enyémet.» (Bismarck: Gedanken und Erinnerungen I. 283. l.)

Bismarck ezzel szemben a király előtt következőleg fejtette ki programját: «Politikánk leggyengébb oldalaul jelöltem meg — úgymond — ennek gyengeségét Ausztria-val szemben, mely gyengeség Olmütz óta, különösen az utóbbi években az olasz válság alatt uralkodott politikánk fölött. Ha német feladatunkat — így érvelt Bismarck —

megoldhatnánk Ausztriával egyetértésben, annál jobb volna. De ennek a lehetősége csak akkor állana elő, ha Bécsben arról lennének meggyőződve, hogy mi ellenkező esetben a szakítástól és a háborútól sem riadunk vissza. Továbbá kifejtette Bismarck, hogy az Oroszországgal való jó viszony — *Fühlung* — *Oroszországgal* könnyebben fentartható Ausztria *ellen*, mint Ausztriával *együtt*. Bismarck visszaemlékezéseiben még ezt mondja: «Gondolatom az volt, fegyverkezni és Ausztriának ultimátumot állítani fel, hogy vagy fogadja el föltételeinket, vagy legyen elkészülve támadásunkra.» (Id. m. I. 237. l.)

Ezekben a napokban — október elején — csakugyan sikerült neki a királyt politikája számára megnyerni. Vilmos október 8-án kinevezte külügyminiszterré. Bismarck ugyanis addig csupán miniszterelnök volt.

Bismarck nem is késett a fentebb említett ultimátumot fölállítani Ausztriával szemben.

1862 december 4-kén így szólt gróf Károlyi Alajos osztrák követhez: «Viszonyunknak vagy jobbá, vagy rosszabbá kell lenni, mint amilyen. Én kész vagyok egy közös kísérletre, hogy azt jobbá tegyük. Ha ez az Önök vonakodása folytán meghiúsul, akkor ne számítsanak arra, hogy mi barátságos szövetségi frázisokkal le hagyjuk magunkat köttetni. Velünk, mint európai nagyhatalommal gyűlik meg a bajuk. A bécsi záró-akta paragrafusainak nincs meg az erejük arra, hogy a német történelem kibontakozását megátolják.» Mikor ez történt, akkor Bécsben már napirenden volt annak az osztrák részről kezdeményezett német szövetségi reformnak a terve, melyről fentebb szólottunk. Bécsben számítottak arra, hogy az osztrák javaslatnak Frankfurtban többsége lesz, de Bismarck figyelmeztette Ausztriát, hogy ne akarja ezt a kérdést *többség* alapján eldönteni, mert Poroszország nézete szerint

a döntéshez *egyértelműség* kívántatik. Ha Ausztria nem így jár el, Poroszország követeit visszahívja Frankfurtból.

Ausztria 1863 február 23-án kelt jegyzékében élesen válaszolt. «Ha minket — így végződik a jegyzék — az elé az alternativa elé állítanak, hogy vagy kivonuljunk Németországból s monarchiánk súlypontját, *mint a porosz miniszter tanácsolja, Budára tegyük át*, vagy pedig az első európai bonyodalom alkalmával Poroszországot ellenségünk oldalán magunkkal szemközt találjuk: akkor mi ennek az eljárásnak a megítélését a közvéleményre bízhatjuk s elvárhatjuk, hogy a dolgokat az események döntsék el.»

Az osztrák döntő körök akkor abban a végzetes tévedésben voltak, hogy Ausztria katonai tekintetben óriási túlsúlyban van Poroszország fölött. Ez a nézet akkor egyébiránt nemcsak Bécsben, de egész Európában általános volt.

Néhány hónap múlva (1863 augusztus 2-án) Ausztria csakugyan megtette a német fejedelmi kongresszusra vonatkozó indítványát. Ausztriát e merész támadó lépésre Poroszország német pozíciója ellen nemcsak a saját erejének túlbecsülése, illetőleg Poroszország erejének alábecsülése bátorította, hanem a nyugati hatalmakhoz való benső viszonya is.

A Ferenc József császár vezetése alatt kidolgozott s a fejedelmek kongresszusa elé terjesztendő *reformakta* Németország végrehajtó hatalma gyanánt egy Ausztria elnöksége alatt álló «direktorium» megteremtését célozta, a szövetség parlamenti szervéül pedig az egyes országok kamaráitól választandó ú. n. delegált gyűlést — *Delegiertenversammlung* — tervezett. Ebben Ausztriának a vele tartó poroszellenes középállamokkal együtt előreláthatólag 169 szavazata lett volna 131 ellenében.

Ferenc József császár Vilmos királynak a fejedelmek kongresszusához való meghívót 1863 augusztus 3-án személyesen vitte el Gasteinba, hol akkor Vilmos időzött. Bismarck szintén ott volt Gasteinban s úgy nyilatkozott, hogy már ebben a «megrohanásban» — mint magát kifejezte — Poroszország hiányos megbecsülése nyilvánult. De ezt Vilmos nem érezte, ő nem osztozott Bismarck felfogásában, sőt rokonszenvesek voltak előtte Ferenc József császár fejtegetései, ki a fejedelmek érdekközösségére hivatkozott előtte. Az a gondolat, hogy a porosz-osztrák versengés a forradalom és az alkotmányosság ellen közösen megvívandó küzdelemmé alakuljon át, tetszett Vilmosnak. Mert nem szabad felednünk, hogy a porosz alkotmánykonfliktus e napjaiban mindenki valószínűnek tartotta, hogy Poroszországban forradalom fog kiütni. Maga Vilmos hitt e forradalom kitörésében, mint Bismarckkal folytatott beszélgetéséből láthattuk, amidőn arról beszélt, hogyan fogják levágni Bismarck fejét, azután utána az övét.

Bismarcknak egész ékesszólását ki kellett merítenie, hogy a királyt a fejedelmi kongresszusra való meghívás visszautasítására rávegye. Gasteinból Vilmos Bismarckkal együtt Baden-Badenba ment. A kongresszus megnyitása után, augusztus 19-én, János szász királyt küldték el hozzá, hogy megújítsa az ostromot. Remélték, hogy talán mégis sikerül rávenni, hogy megjelenjék a kongresszuson. Bismarck ismét egész erejét megfeszítette, hogy a már-már ingadozó Vilmos királyt a meghívás újabb visszautasítására rávegye. Éjfélíg küzdött a királlyal, latba vetette a kabinet-kérdést is s mikor a királytól éjfélkor távozott, oly izgatott volt, hogy a kezében maradt az ajtókilincs. Otthon pedig egy kezeügyébe került tárgyat úgy vágott a földhöz, hogy az darabokra törött. Küzdelme valóban nehéz volt, — de győzött. És ezzel meghiusította Ferenc

József valóban nagyszabású, történelmi jelentőségű akciójának sikerét.

1863 augusztus 16-án Ferenc József, kit Frankfurtban nagy lelkesedéssel fogadtak, nagyhatású beszéddel nyitotta meg s biztos kézzel vezette a fejedelmi kongresszus tanácskozásait. A jegyzőkönyvet János szász király, ez a nagytudású, ékesszóló fejedelem vezette s ő volt az Ausztriát támogató többségnek vezére. Vilmos porosz király távol volt. Az ellenzék élén, melyhez Baden, Weimar, Mecklenburg-Schwerin, Oldenburg és Waldeck tartoztak, a badeni nagyherceg, Vilmos király veje, vitte a szót. *Ausztria szövetségi reformaktáját a tetemes többség elfogadta.* Ez volt Ausztria utolsó győzelme a német kérdésben. Valóban óriási esemény lett volna ez, ha keresztülvitele Poroszország ellentállása folytán utólag meg nem hiúsult volna.

Az osztrák-német szövetséges birodalom terjedelemre és népszámra majdnem kétszer akkora lett volna, mint az utóbb Ausztria kizárásával megalakult német birodalom. III. Napoleont is megdöbbenettette az a gondolat, hogy szomszédságában ekkora világbirodalom alakul. Ez a káprázat egy ideig tartotta magát. Viktória angol királyné, mikor kevéssel később Koburgban Ferenc Józseffel találkozott, mint a porosz trónörökös anyósa, gyermekei miatt aggódva, ezeket császári jóakaratába ajánlotta. Reméli — úgymondá — hogy állásukat nem fenyegeti s jogaikban nem károsítja meg őket. A császár udvariasan válaszolt e kérdésre, mely minden másnál fényesebb bizonyítéka volt tekintélye nagy megnövekedésének.

Az a fény, mely egykoron a középkori német-római birodalom Habsburg császárait övezte, még egyszer fellángolt Európa szemei előtt, hogy azután nyomban végleg kialudjék.

Bismarck azt mondta, hogy Ausztria Frankfurtban nem ért el egyebet, mint hogy uralkodóját fehérruhás fejedelmek fogadták. De még óriási erőfeszítésbe és egy nagy háború vérözönébe került, míg ez a merész mondás igazzá lett. Ha e háborúban Ausztria lett volna győztes, akkor Bismarck mint nagyhangú szószátyár állana a világ előtt. És itt önkéntelenül egy kérdés tolakodik a magyar olvasó elé: Mi várt volna a magyar nemzetre, ha Ausztria nagynémet akciója 1863-ban diadalmaskodott volna? Ha Ausztria összes «koronaországaival» belépett volna abba a német szövetségbe, mely az ő érdekei szerint újjáalakított volna? Ez a szervezet, mint szükséges előfeltételt, megkövetelte volna a centralizált osztrák államot, a központi parlamentet, hogy ez követeit elküldhesse a frankfurti német birodalmi képviselőtestületbe. Magyarország sorsa akkor ennek a merész német-birodalmi tervnek kártyájára volt feltéve. Ezzel állt, vagy bukott.

A nagy középeurópai Habsburg-birodalom merész koncepciója azonban a reális erőtenyezők szirtjeibe ütközött és szétromboltatott. Amint ez bekövetkezett, a centralizmus megszűnt a monarchiára nézve elsőrendű állami szükséglet lenni. Schmerling még egy ideig tartotta magát, de befolyását az uralkodónál elvesztette.

Az események új sorrendje kezdődött most már. 1863 őszén megtörtént a német államok két ellenséges csoportjának felvonulása egyfelől Ausztria, másfelől Poroszország vezetése alatt. Ekkor 1863 november 3-án, — mintha csak egy magasabb kéz intézte volna egy kezdődő világdráma bonyodalmát — meghalt Keresztély dán király és ezzel megkezdődött a schleswig-holsteini komplikáció. Ennek történetét, Ausztriának Poroszországgal a Dánia elleni háborúban való kooperációját nagyjából ismert tényekül feltételezem. Ausztria Rechberg gróf vezetésével

a porosz-osztrák dualizmus áramlatában evezett. Magyarán kimondva, a mi jó Rechbergünket Bismarck valóságban a porosz érdekek pórázán vezette. Bismarck oly kegyes, hogy ezt a kooperációt nála szokatlan eufemizmussal «Németország dualisztikus vezetése kísérlete» gyanánt jelöli meg. Ez az ú. n. dualisztikus vezetés az egész hosszú schleswig-holsteini politikai campagne alatt nem volt más, mint fikció. Gróf Rechberg az egész idő alatt «pour le roi de Prusse» dolgozott s ez Bismarcknak természetesen annyira tetszett, hogy mindent elkövetett, hogy kedves barátja minél tovább hivatalban maradhasson. Erről az időszakról írja Bismarck gróf Goltzhoz: «Ezen a nyáron elértük azt, amire 12 éven át hiába törekedtünk. Még soha sem történt meg, hogy a bécsi politika en gros et en détail ennyire Berlinből vezettetett.»

Bismarck kezdettől fogva el volt határozva, hogy a dán király halálát s a dán királyi ház magvaszakadtát arra használja fel, hogy a két Elbe-hercegséget megszerezze Poroszország számára. Ezzel az erős elhatározásával azonban egyes-egyedül állott. Még Vilmos királyt is hihetetlen mesterkedésekkel kellett rávezetnie arra, hogy végre ezt a megoldást nagynehezen elfogadja. A trónörökös pedig és ennek angol érdekekért buzgólkodó neje minden módon az augusztenburgi herceget szerették volna Schleswig-Holstein fejedelmi székébe juttatni.

Bismarck a hercegségek jövője tekintetében egyik beszédében következő fokozatot állította fel: a hercegségnek Dániával való personaluniója jobb, mint az eddigi állapot. Önálló fejedelem jobb, mint a personal-unió Dániával. A Poroszországgal való egyesítés jobb, mint egy önálló fejedelem. Így gondolkozván, csak természetes, hogy arra a megoldásra törekedett, melyet legjobbnak tartott.

Dániával 1864 augusztus 1-én Ausztria és Poroszország megkötötte a békét. Következtek most már az alkudozások és tranzakciós kísérletek a két kooperáló hatalom közt. 1864 augusztus 22-én fontos tárgyalások folytak Schönbrunnban. Bismarck igyekezett rávenni Ferenc József császárt, hogy egyezzen bele a hercegségeknek Poroszország által való anneksziójába. Valamikor később porosz fegyveres segítséggel megszerzendő kompenzációkat helyezett kilátásba az osztrák «érdekkörben» — a Balkánon, mint Bismarck írja, a Dunamedencében. A császárra állítólag hatottak Bismarck érvelései, legalább úgy látszott, hogy nem utasítja azokat vissza. Vilmos király rontotta el a dolgot. Ferenc József azt kérdezte tőle, hogy hát porosz tartománnyá akarja tenni a hercegségeket? Vilmos nem mert «igent» mondani, hanem ötlöthatolt, beismerte, hogy neki nincs joga a hercegségekhez. Ha Vilmos akkor bátran «igent» mondott volna, Bismarck nézete szerint, valószínűleg sikerült volna a békés elintézés. Vilmos nyilatkozata felért egy vesztett csatával.

Bismarck még a schönbrunni sikertelen értekezletek után sem adta fel mindjárt a békés kibonyolítás reményét. Úgy látszik bizott a jó Rechberg grófban, ki eddig is hallatlan sikerekhez segítette. Tudta Bismarck, hogy Rechberg gróf állása Schmerling ellenséges magatartásával szemben csak úgy lesz tartható, ha sikerül Poroszországgal megígértetnie, hogy újra felveszik a tárgyalásokat Ausztriának a váamegyesületbe való belépése iránt. Bismarck hajlandó lett volna ú. n. «pactum de contrahendo»-ban megállapodni, azaz szerződést kötni arról, hogy majd szerződést köt. Bismarcknak eszeágában sem volt Ausztriát bebocsátani a váamegyesületbe. De egy ilyen «pactum de contrahendo» nem kötötte volna meg a kezét. Ezeknek a kecsegtetéseknek csak az volt a célja, hogy amíg lehet, hivatalban tartsa

Rechberg barátját. Ez a taktika, mi tagadás benne, kissé arra a híres mondásra emlékeztet bennünket, hogy a politika hasonlít a kéményseprő-mesterséghez.

Bismarck azonban ezúttal nem ért célt. A porosz bürokraták bölcsessége elrontotta az ő tervét. Október 5-én Biarritzba utazott. Távolléte alatt Delbrück és mások rávették a királyt, hogy szakítsa meg a tárgyalásokat Ausztriával, mert szerintök a vámegyesület tagjai nagy lármát csapnának az Ausztria irányában tanúsított engedékenység miatt. Ilymódon bekövetkező a vámegyeleti ügyben való alkudozások megszakadása, Rechberg 1864 október 24-én kénytelen volt beadni lemondását.

Rechberg bukásával Bismarck nem csupán a hercegségek kérdésének békés megoldását, hanem a német kérdés dualisztikus megoldásának utolsó kísérletét is *meghiúsultnak* tekintette.

Ettől fogva Bismarck célja az Ausztriával való *párvialdal* megküzdése volt. Bámulatós ügyességgel törekedett e kitűzött céljára. Ő a háborútól nemcsak hogy nem félt, hanem — mint ezt a francia követnek nyíltan megmondta — egyenesen ezt akarta. Mert csak a háború által érhetette el nemcsak a hercegségek annexióját, hanem — amit ennél is sokkal fontosabbnak tartott — a német hegemonia kérdésének végleges eldöntését is.

Magával Ausztriával szemben sem csinált titkot terveiből. Mint két évvel előbb ezeket nyíltan előadta Disraeli előtt, épúgy tett most Rechberg gróf osztrák külügyminiszterrel szemben. A fentebb említett schönbrunni tárgyalások napjaiban Rechberg gróf ebédre hívta meg Bismarckot. Ebéd után több diplomatával beszélgetve, Bismarck ironikus mosoly kíséretében következő nyilatkozatot tette: «Azt hiszem, rosszul választottam meg a helyet, hogy önök előtt egy hitvallást tegyek. De semmi

haszna sincs annak, ha az ember behunyja szemeit a világos tények előtt. Szembeszökő tény, hogy az osztrák monarchia kevésbé német. Tehát önök sokkal helyesebben járnának el, ha valódi erejökre támaszkodnának, mely számos népségeik szövetségében fekszik, mint hogy a Németország fölötti főhatóság álmát kergetik, melyet mi nem engedünk önöknek s melyre jogigényük sincs. *Ami német, az előbb vagy utóbb vissza fog térni Németországhoz. Nem nehezebb Bécsset Berlinből kormányozni, mint Pestet Bécsből. Sőt még könnyebb lenne.»*

A jelenlevők szótlanul hallgatták. Nem feleltek neki semmit. Nem vették komolyan. Ily őszinteség annyira szokatlan a régi iskola diplomatái közt, hogy már ez maga elég volt, hogy ne higgyenek neki. Bismarck tovább ment, a vendégek közé vegyült, azután néhány perc múlva bucsúzott a házigazdától és eltávozott.

Ausztriának együttműködése Poroszországgal Dánia ellen a benne foglalt katonai segítségen felül megbecsülhetetlen értékű politikai előnyöket is biztosított Poroszországnak. Elhárította más hatalmak Dánia érdekében való koalíciójának veszélyét. Mindezt ingyen.

Hogy Bismarck képes volt elérni ezt a nagy szolgálatot Ausztria részéről közvetlenül ama messzetekintő tervek megghiúsítása után, melyeket Ausztria a fejedelmek kongresszusával elérni óhajtott volna és hogy végül mégis sikerült neki az egész zsákmányt Poroszország számára megszerezni s ezenfelül egy csapással az osztrák rivalitást is Németországban végleg lerázni nyakáról: ez egyúttvéve egyike a legnagyobb diplomatikus és hadászati sikereknek, melyeket az újabb történelem fölmutat.

Abban a mértékben, amelyben Bismarck e hallatlan siker eléréséhez közeledett, nőtt Ausztriában a Schmerling-féle rendszer összeomlásának valószínűsége. 1864 végén

Schmerling s az ő szolgálatkész teremtmenyei már előkészítették azokat a lépéseket, melyeknek célja volt Magyarországnak a bécsi Reichsrathba való beleerőszakolása. Egy oktrojált választási szabály és a választó-kerületek önkényes beosztása segítségével — miként 1863-ban Erdélyben tényleg megtörtént, — legrosszabb esetben direkt reichsrati választások kiírása által szándékozták kierőszakolni azt, hogy Magyarország képviselőket küldjön a Reichsrathba. Semmi kétség, hogy kitartással sikerült volna valamiféle magyar képviseletet bevinnie a centrálparlamentbe.

De mielőtt Schmerling felemelhette volna karját, hogy ezt az utolsó nagy csapást rámérje Magyarországra, inogni kezdtek hatalmának alapjai. Jelszava, hogy mi várhatunk, ennek ellenkezőjévé fordítottatott át. Ausztria nem várhatott. Már a schönbrunni értekezletek idejében (1864 augusztusban) láttávolba jutott s az avatottak előtt majdnem bizonyossá lett a Poroszországgal való háború.

Az 1865 február 22-iki porosz jegyzék után pedig, melyben Vilmos király a két hercegség katonai ereje fölötti korlátlan rendelkezési jogot, tehát érdemileg tulajdonképp az annexiót követelte, már egészen bizonyos volt a háború. Másfelől azonban abban a pillanatban, midőn kitünt, hogy egy nagynémet szövetség habsburg-vezetés alatt, ez a merész koncepció, csupán elérhetetlen álmokkép: a centralizmus és a központi parlament Ausztriára nézve nem volt többé nélkülözhetetlen állami szükségesség.

A Burgban a háború közeledését és az egész politikai konstellációban beállt fordulatot hamarabb felismertek, mint az osztrák minisztériumokban. Ez alkalommal Ausztriában ijesztő hiánya mutatkozott az államférfiúi kapacitásoknak. Gróf Belcredi hátrahagyott «Fragmentumai-ban» beszéli, hogy 1865 július 7-én a császártól rémülettel

hallotta, hogy a háború kikerülhetetlen. Ily vallomás a vezető miniszter részéről nagyon jellemző. Méltán tekinthető ez az államférfiúi világos látás hiányának. Schmerling, a centralizmus nagymestere, 1865 első felében még mindig görcsösen ragaszkodott ugyan centralisztikus programjához és bizakodva hirdette lapjaiban, hogy a magyarok nemsokára benn fognak ülni a reichsratban. De nem sejtette, hogy már csak néhány nap választja el bukásától. A császár már régóta más államférfiak tanácsára hallgatott. Tudvalevőleg nagy befolyásra jutott Gróf Eszterházy Móric, Schmerling antagonistája.

Andrássy, Deák és barátaik tisztábban látták a helyzetet és felismerték, hogy itt az ideje akcióba lépniök. Deák bizalmasa, Magyarország akkori legkiválóbb publicistája, báró Kemény Zsigmond, egyik legalaposabb ismerője volt a német kérdésnek. 1865 április 16-án jelent meg a Pesti Naplóban Deák híres husvéti cikke. Május elején ezenkívül egy bécsi lapban, a «Debatte»-ben, három Deáktól közvetlenül sugalmazott cikk jelent meg, melyek a közös ügyek mikénti intézésének alapvonalait tárgyalták. Ez volt Deáknak ú. n. májusi programja, melyből utóbb az 1867: XII. törvénycikk lett.

Most már gyors ütemben következtek egymásután a további lépések. A császár 1865 június 8-án Budapestre érkezett s itt nagy lelkesedéssel fogadtatott. Ugyanezen a napon kéziratot bocsátott ki, mely helyreállította a magyar helytartótanácsnak a Schmerling-kormány által megszorított hatáskörét s megszüntette a bizonyos ügyekre nézve nálunk behozott katonai törvényszékek működését.

Június 26-án történt meg Majláth György kinevezése magyar udvari kancellárrá, június 27-én Schmerling elbocsátása. Szeptember 17-én összehívta az uralkodó a magyar országgyűlést december 10-ére, miután előzőleg

már megtették a lépések Magyarország területi épségének helyreállítására. Névszerint az oktrojált választási szabályzat alapján 1863-ban összehívott nagyszombati erdélyi tartománygyűlést szeptember 12-én feloszlatták, a kolozsvári országgyűlést pedig — kizárólag az unió-törvény revíziója céljából — november 26-ra összehívták. Ugyancsak a Schmerling-kormány által összehívott horvát tartománygyűléshez az uralkodó kir. kéziratot intézett, melyben azt a hő kívánságát fejezte ki, hogy Horvátországnak Magyarországhoz való viszonya rövid idő múlva rendeztessék.

Mindezek az intézkedések egy új korszak közeledtét s az ú. n. nagynémet programm kiegészítő részét tevő osztrák birodalmi centralizmus bukását jelentették. A nagynémet programm követelménye volt az osztrák centralizmus, mely a februári alkotmányban nyerte meg formulázását. A nagynémet programm tarthatatlanságából következett az osztrák centralizmus kapitulációja. A császár a birodalom népeihez intézett szeptember 20-iki manifesztumával felfüggesztette a februári alkotmányt. Mindezekben a magyar és a német kérdés közt fenforgó szoros okozati összefüggés ismét szinte kézzelfoghatóan jutott kifejezésre.

IV. FEJEZET.

MAGYARORSZÁG ÉS A NÉMET BIRODALOM KÖNIGGRÄTZ UTÁN.

A revanche-eszme Königrätz után. — A német szövetségi kötelék megszűnése egyszerűsítette a magyar kérdést. — Deák és Andrássy a császárnál. — A kiegyezési kilátások romlása a nikolsburgi fegyverszünet után. — Bismarck és a magyar emigráció. — A Klapka-légió alakítása. — A francia beavatkozási kísérlet. — Ennek folytán a háború kiújulásának lehetősége fenyeget. — Miért nem oszlatták fel a magyar légiót? — Klapka a tisztikar többsége ellen dönt és bevonul a magyar területre. — Andrássy a Klapka-légió kísérlete ellen. — A légió az elfogatás veszélyében. — Bismarck kiszabadítja a légiónak elfogott őrnagyát, Scherr-Thoss grófot. — A békekötés. — Ellentétek Vilmos király és Bismarck tervei közt. — Utóbbi a trónörökös segítségével győz. — A magyar kiegyezési ügy elposványosodása. — Andrássy és a konzervatívokkal vegyes miniszteri kombinációk. — A kiegyezési ügy pangása erősíti a baloldalt. — Báró Beust osztrák szolgálatba lép. — Beust revanche-politikája és a magyar kiegyezés. — Beust Budapesten. — Beszélgetése Deákkal. — A hadkiegészítési nyiltparancs. — Andrássy, Lónyay, Eötvös Bécsben. — Deák tiltakozó fölrata. — Deák kifogásai a bécsi pontozatok ellen. — Andrássy miniszterelnök.

A königrätzi katasztrófa és a magyar alkotmány helyreállítása közt kimutathatólag bizonyos okozati összefüggés áll fenn. De csak a königrätzi vereség másodlagos hatása idézte elő a fordulatot a magyar kérdésben: névszerint az *Ausztria részéről a Königrätzért való visszatorlásra való készülődés.*

A bécsi körök hajlandóságát, hogy Magyarországot megnyugtassák, a hadi balszerencse mindenesetre fokozta. Másfelől Ausztriának kilépése a német szövetségből szintén elhárította egyikét amaz akadályoknak, melyek a monarchiának a paritásos dualizmus alapján való újjászervezését megnehezítették. A monarchiának Németországból

való kilépése a belső duálisztikus szervezkedés problémáját lényegesen egyszerűsítette.

Mikor 1866 májusban, tehát még a háború előtt, a magyar képviselőház 15-ös albizottsága a közös ügyekre vonatkozó munkálatot tárgyalta, akkor még az a körülmény, hogy a monarchia nyugati fele a német szövetséghez tartozott, sok mindenféle vitatkozásra adott alkalmat. Oly formulázást igyekeztek találni, mely szerint a német szövetségi kötelékből származó kötelezettségek ne tekintessenek olyanoknak, melyek Magyarországra is terheket rónak. Igyekeztek elejét venni annak, hogy Magyarország vért és vagyont legyen kénytelen áldozni a német szövetség háborúira, miként ez legutóbb a dán háborúban is történt. Gátakat igyekeztek emelni oly netalán újból felébredő törekvések ellen is, melyek az *egész* monarchiának a német szövetségbe leendő bevonását céloznák. Ezek a nehézségek most már a nikolsburgi békepreliminárék megkötésével, azaz Ausztriának a német szövetségből való kiküszöbölésével megszűntek.

Andrássy úgy vélekedett, hogy közvetlenül Königgrätz után két kézzel nyúlnának a magyar kiegyezés után. Ez a lélektani pillanat azonban, ha ugyan megvolt, használatlanul mult el. Mikor két héttel később, július 19-én, Deák Puzta-Szentlászlóról, Andrássy Budapestről Bécsbe kihallgatásra hivatott, akkor az irányadó tényezőknek kiszámíthatatlan eseményektől való félelme részben már eloszlott. Hisz ekkor már kilátás volt arra, hogy a fegyverszünet hamarosan meg fog köttetni. A július 19-iki kihallgatásoknak egész elrendezése azt sejteti, hogy ezeknek célja a tájékozódáson kívül főleg az időnyerés volt. Gróf Belcredi osztrák államminiszter és Majláth György magyar udvari kancellár eljárása a fenti gyanításra alapot nyújt. A Puzta-Szentlászlóról Majláthnak egy bizalmasa

által Bécsbe hívott Deák nem is sejthette, hogy két órával ő utána gróf Andrássy fog a császár fogadószobájában megjelenni. Így történhetett meg, hogy Deák már ismét elutazott Bécsből, mikor Andrássy a császár előtt állott. Mind a ketten a magyar alkotmány helyreállítását és a monarchiának a 15-ös munkálat értelme szerint való újjászervezését javasolták, de Deák úgy vélekedett, hogy ez a munka csak a béke megkötése *után* volna keresztülvendő, míg Andrássy egész ékesszólásával azt sürgette, hogy ez *azonnal* megtörténjék, mert hisz a Magyarországgal való kiegyezés befejezésének már a Poroszországgal való béke megkötésénél is kedvező hatásai lennének.

Andrássy csak a császártól tudta meg, hogy kevéssel ő előtte Deák is fogadtatott. Ennek folytán Deákot néhány nap múlva pusztaszentlászlói nyaralóhelyén meg is látogatta, hogy vele a nagy napikérdésről értekezzenek. Július 28-án ismét megjelent a császár előtt. Gróf Andrássy első kihallgatása alkalmával a császár arcvonásaiban bizonyos levertség nyomait vélte felismerni, — ami egyébiránt nagyon érthető volt. Most a császárt nyugodt, derült hangulatban találta. Időközben ugyanis megkötöttek a nikolsburgi békepontozatok, melyek a későbbi prágai békekötésnek már minden lényeges tartalmát magukban foglalták. A császár most már Andrássyt azzal a stereotip mondással bocsátotta el, hogy tanácsait, valamint a Deákéit, érett megfontolás tárgyává fogja tenni.

Egy előkelő állású személyiség előtt azonban a császár e napokban azt a sokatmondó megjegyzést tette, hogy «Andrássy sokat követel, de semmit sem ígér», — ami eléggé bizonyítja, hogy Belcredi a császárnál sikerrel dolgozott a magyar követelések ellen.

De nemcsak a császár hangulatában, hanem Bismarck magatartásában is alapos fordulat állott be e néhány nap

alatt. «A francia beavatkozás nyomása alatt — írja Bismarck — eltökéltem magamat, hogy a királynak *a magyar nemzetiségre való hivatkozást* tanácsolom. Helyzetünk oly súlyossá alakulhatott, hogy nekünk, nehogy legyőzessünk, minden fegyvert meg kellett ragadnunk, melyet a féktelen nemzeti mozgalom nyújthatott és pedig nemcsak Németországban, hanem Magyar- és Csehországban is.»

Bismarcknak e kissé szűkszavú nyilatkozatát első tekintetre úgy lehetne érteni, mintha a magyar emigrációval való érintkezése csak akkor kezdődött volna, mikor Napoleon császár — a königgrätzi csata után — megkezdte azt az akcióját, mely a háború eredményeinek az ő érdeke szerint való alakítását célozta.

A dolog nem így áll. Bismarck érintkezése a magyar emigrációval már 1862-ben, párisi követsége idejében kezdődött. A magyar légió alakítására pedig még a háború megindítása előtt történtek meg az előkészítő lépések.

Bismarck az angol államférfiak előtt, sőt még gróf Rechberg előtt is megdöbbenő nyíltsággal tárta föl Ausztria ellen irányult terveit. (L. az erről a II. és III. fejezetben elmondottakat.) Épp így Párisban sem csinált titkot Németország átalakítását célzó terveiből. Sőt itt — egyebek közt Thiers-nek, az ellenzék akkori vezérének szalonjában, hol politikai nézeteinek előadására fölszólították — még határozottabban hirdette, hogy meg fogja törni Ausztria németországi befolyását és ki fogja köszörülni az ol-mützi csorbát.

Ezt a Párisban lakó magyar emigránsok is tudták. Ezek egyike, gróf Scherr-Thosz Arthur kezdette meg a közeledést Bismarckhoz párisi követsége utolsó napjaiban, mikor már tudva volt, hogy porosz miniszterelnökké fog kineveztetni. Ez a Scherr-Thosz gróf előkelő porosz család-

ból származott. Még fiatalon jött Magyarországra s 1839-ben Zemplén megyében nagyobb birtokot vett, a magyar társadalomban egészen meghonosodott, s élénken érdeklődött a 40-es évek reformtörekvései iránt. Gyakori vendége volt az Andrássy-fiúknak Terebesen, 48—49-ben pedig eleinte Bem, később Görgei seregében mint őrnagy szolgált a magyar ügyet. A világosi katasztrófa után úgy menekült, hogy gróf Andrássy Manó kocsijának bakján ülve, mintha ennek inasa lett volna, jutott be Bécs városába, honnét azután különféle kalandok után sikerült kijutnia Poroszországba, utóbb pedig állandóan Párisban tartózkodott s ujságcikkek és röpiratok írásával igyekezett használni a magyar ügynek.

Scherr-Thosz gróf levéllel fordult Bismarckhoz, mielőtt ez — a porosz miniszterelnökséget átveendő — Párisból távozott. Bismarck szokatlanul kora reggeli órára kérte őt magához, mit azzal indokolt, hogy Metternich herceg osztrák nagykövet kémeinek figyelmét akarta kikerülni. A beszélgetés során Bismarck arról győződött meg, hogy Scherr-Thosz alaposan ismeri a magyar dolgokat s azért felkérte őt, hogy ezekről rendszeresen írjon neki tudósításokat. Hozzátette, hogy levelei legyenek oly modorban tartva, hogy a királynak is megmutathassa őket. (L. gróf Scherr-Thosz Arthur, *Erinnerungen*, 1881., Berlin, 99—123. l.)

Bismarck e szavakkal vált el tőle: «Önnek föltevései helyesek. Céломul tűztem ki, hogy az olmützi megalázást meg fogom torolni. Lábra akarom állítani Poroszországot, oly helyzetet akarok neki megszerezni Németországban, mely mint tiszta német államot megilleti. Nem ismerem félre, mily értéke lehet Magyarország segítségének ránk nézve és tudom, hogy a magyar nem forradalmi nemzet a szó szokott értelmében. Különben már Nagy Frigyes

próbált szövetkezni az elégtelen magyarokkal. Ha győzünk, Magyarország szabad lesz. Erre számíthat.»

Ettől kezdve Scherr-Thosz a porosz miniszternek rendes tudósításokat küldött az emigrációból s mikor 1867-ben, a kiegyezés után, Magyarországra visszatért, Magyarországból is.

Ez a Scherr-Thosz gróf az 1866-iki porosz-magyar légióban is nevezetes szerepet játszott. Emlékiratai becses forrásul szolgálnak e légió keletkezésének és szereplésének megismeréséhez. Továbbá világot vetnek erre Vetter tábornoknak Abafi-Aigner Lajos által 1887-ben közzétett levelezései. Az alább elmondandókból világosan kitűnik, hogy a Klapka-féle porosz-magyar légió alakításának kezdete a háborút megelőző időbe nyúlik vissza, s viszont annak föloszlatása csak a már Olaszországgal is megkötött béke után, októberben következett be. A légió körül gróf Csáky Tivadarnak és Komáromy Györgynek jutott a kezdő aktív szerep. Már június elején el volt határozva, hogy Klapka fővezérsége alatt Vetter altábornagy fogja intézni a magyar légió ügyeit. A porosz hadügyminiszter Döring porosz ezredest adta Klapka mellé mintegy adlatusul. A magyar légió szervezése a porosz kormány támogatásával már júniusban folyamatban volt. Hogy nem siettek nagyon vele, az érthető. A kitörendő háborút akkor hosszas tartamúnak gondolták s úgy vélekedtek, hogy csak a hadjárat későbbi stádiumában fog a harctér Magyarországra áttérjedni. A magyar légió tulajdonképi szerepe pedig csak a hadjáratnak ebben a későbbi szakában kezdődött volna igazán.

Az események tudvalevőleg szédítő gyorsasággal alakultak s ezzel ezek a számítások halomra dőltek. Június 22-én lépték át a poroszok az osztrák határt és már július 3-án megtörtént a königgrätzi döntő csata. Két nappal

később, július 5-én, tudta meg Bismarck Horsitzban, a főhadiszálláson, hogy Napoleon és Ausztria közt már június 12-én oly megállapodás jött létre, melynek értelmében Ausztria Velencét átadja Napoleonnak s viszont Poroszországtól, mint hitték, elvenné Porosz-Sziléziát. Akkor ugyanis még mindenki, Napoleon császár is, biztosra vette, hogy az osztrákok legyőzik a poroszokat. A sadowai győzelem Napoleont megdöbbsentette, de csak annál jobban megerősítette abban a szándékában, hogy a háború eredményeinek alakításába beleszóljon. Meg is kezdte rögtön ezt az akcióját. A «Moniteur» július 5-iki számában jelentek meg erről az első hivatalos közlemények.

Bismarckot Napoleon beavatkozása s az Ausztriával június 12-én kötött, július 5-én leleplezett egyezmény nagyon fölháborította. «Das soll uns Louis theuer bezahlen!» kiáltott fel.

A Königrätz utáni napokban tehát úgy állott a helyzet, hogy esetleg még soká folytatni kell a háborút s most már nem is Ausztria, hanem a beavatkozni készülő Franciaország látszott a veszedelmesebbik ellenségnek.

Ha ez a francia beavatkozási eshetőség nem létezett volna, Königrätz után bizonyára csakhamar föloszlatták volna az akkor még csak szervezkedése elején álló magyar légiót. De a dolgok fönt jelzett állása mellett nemcsak hogy föl nem oszlatták, hanem folytatták és befejezték a szervezést. Július 7-én, tehát két nappal a francia beavatkozási szándék nyilvánosságra jutása után gróf Csáky Tivadar Berlinből azt írja Vetter tábornoknak: «Sürgősen jőjjön Berlinbe, Klapka főparancsnoksága alatt altábornagyi ranggal és fizetéssel fogják önt kinevezni a magyar légióhoz». Gróf Scherr-Thosz pedig július 5-én Párisból egyenesen a porosz főhadiszállásra indult és Pardubitzban hosszasan értekezett Bismarckkal. Vetter tábornok július

11-én csakugyan megérkezett Berlinbe s miután altábornaggyá való kinevezését átvette, Neissebe ment, hol a magyar hadifoglyok gyülekeztek.

Időközben egyre jobban kiélesedett a porosz-francia ellentét. Bismarck július 9-én utasította gróf Goltz párisi porosz követet, tudja meg, milyen fogadtatásra számíthatnak ott a porosz békefeltételek, melyek következők lennének: Poroszország anektálná Szászországot,* Hamnovert, Kurhessent, Oberhessent, Nassaut és Schleswig-Holsteint s ennek fejében megelégednék a német viszonyok olyan alakulásával, hogy csak Észak-Németország csapatai fölött kapná meg a főparancsnokságot. Ha pedig ennek a tervnek Franciaország ellenszegül: akkor Bismarck el volt határozva a népszenvedélyekre hivatkozni, magában Németországban, de egyúttal Magyarországon is, nehogy Ausztria által hátba támadtassék. Világos ebből, hogy mire kellett volna most már a magyar légió.

Míg Goltz Párisban Napoleon császárral — és pedig meglepően kedvező eredménnyel — alkudozott, azalatt július 12-én Benedetti francia követ váratlanul megjelent Bismarcknál a főhadiszálláson s elképedt, mikor ettől a főntebbi békefeltételeket meghallotta.

Mellőzzük itt a poroszok és osztrákok közt folyt előzetes béketárgyalásokat s az erős küzdelmet, mely Bismarck és Vilmos király közt a miatt folyt, hogy ez Osztrák-Sziléziát és Csehország északi részét minden áron anektálni szerette volna, amit Bismarck messze tekintő politikai tervei miatt ellenzett. Időközben a porosz csapatok egyre közelebb jutottak Bécshez. Július 22-én a fegy-

* Szászország anektálásától Poroszország tudvalevőleg később elállott. Mikor azonban gróf Károlyi Alajos osztrák nagykövet azzal az indítvánnyal állott elő, hogy Szászországot az Északnémet szövetségből is hagyják ki, ezt Bismarck a limine visszautasította.

verszünét, július 26-án pedig a nikolsburgi előzetes béke létrejött.

Ekkor, vagyis két nappal a nikolsburgi preliminárék aláírása előtt, következett be az a nevezetes pillanat, melyben Benedetti, ki folyton Bismarck sarkában volt, előállott a francia követelésekkel. Először Nikolsburgban élőszóval, augusztus 5-én pedig — miután időközben a király és Bismarck Berlinbe ment — Berlinben, írásban prezentálta Bismarcknak a francia számlát. Ez pedig következő volt: Franciaország követelte Poroszországtól Saarlouist, Bajorországtól Landaut és a rajnai Pfalzot, Hessentől ennek a Rajnától nyugatra eső részét és Mainzot. Ekkor érte el a francia-porosz ellentét az élesség legnagyobb fokát.

Bismarck két nap múlva (augusztus 7-én) azt felelte Benedettinek, hogy Poroszország egy talpalatnyi német földet sem hajlandó Franciaországnak átengedni s ha Napoleon császár ragaszkodik követeléséhez, akkor azonnal cselekvésre hívja az egész német nemzetet. Dél-Németországot átengedi Ausztria hatalmi köréül s Ausztriával békét kötve, ezzel egyesülten 800.000 emberrel megtámadja Franciaországot és elveszi tőle Elsaszt.

Ha pedig Ausztria netalán nem volna hajlandó a nikolsburgi előzetes békét megtartani, vagyis ha hátba támadná a poroszokat, arra az esetre Moltkéval megbeszélte terve az volt, hogy egyelőre defenzíve négy hadtesttel sakkban tartja Ausztriát, 200.000 porossal és 80.000 délnémettel pedig azonnal megtámadja Franciaországot, mely akkor hamarjában nem tudott volna többet mozgósítani 60.000 embernél s melynek erejét a szerencsétlen mexikói kaland is megbénította.

Ha a politikai konstellációnak július 5-ike és augusztus 5-ike közt létezett eme nagyfokú kiélesedését szem előtt

tartjuk, akkor, és csakis akkor értjük meg, hogy miért nem oszlatták föl a magyar légiót, és hogyan történhetett meg, hogy épen július 26-án, tehát a nikolsburgi előzetes béke aláírása napján, eskette föl Klapka a magyar légiót s 27-én történt meg a légió tábornokainak és tisztikárának kinevezése, melyet a porosz hadügyminiszter nevében Podbielski írt alá.*

A magyar légió, 1700—2000 ember, az akkor a poroszok kezében levő Orlauban volt. Oda sietett Klapka és Komáromy. Nem lehet esodálkozni azon, hogy közvetlenül a nikolsburgi előzetes béke utáni napokban majd annak a híre járt, hogy a légiót föloszlatják, majd ismét az a hír kerekedett fölül, hogy ellenkezőleg még erősíteni fogják. Döring ezredes július 29-én azt táviratozta Vetter altábornagynak Oderbergből: «Azt tanácslom, várják be a továbbiakat. Még semmi sem világos». A porosz-francia konstelláció legválságosabb napjai voltak ezek. Tehát a helyzet ide-oda ingadozása volt irányadó arra nézve, mit tegyen vagy kezdjen a porosz kormány a magyar légióval.

Ez a bizonytalanság nagy mértékben nyugtalanította a magyar légió tisztikarát. Klapka tábornok július 30-án haditanácsot tartott, mely elé a következő kérdést terjesztette: «Vajjon megfelel-e Magyarország becsületének, hogy itt is, mint annak idején Olaszországban, holmi madár-

* Vetter tábornoknak július 27-én kelt sajátkezu följegyzései szerint kinevezettek: Anton Vetter Edler von Doggenfeld altábornaggyá, Klapka György vezérőrnaggyá. Ezredesek: báró Uechtritz Emil, Telkessy József, Mednyánszky, Mogyoródy Adolf lovag, Csáky Tivadar gróf, Komáromy György, gróf Karacsay Sándor és Simonyi Ernő. (Utóbbi a kinevezést nem fogadta el.) Alezredes lett: Scheiter György lovag. Őrnagyok: Benedikty József, Rényi György, gróf Scherr-Thosz Arthur, Grisza Ágost. Az egész tisztikar teljes névsora olvasható Vetter tábornoknak Abati-Aigner Lajos által 1887-ben közölt irataiban.

ijesztő gyanánt hagyjuk magunkat fölhasználtatni?» Klapka azt indítványozta, hogy nem törődve a fegyverszünettel (helyesebben előzetes békével), marsirozzanak be Magyarországra. Csupán Komáromy ezredes és egy nem-katona (ki különben csakhamar eltávozott a légiótól) pártolta Klapka tábornok indítványát. De Klapka nem törődve a nagy többség véleményével, néhány óra mulva riadót fuvattott s a légió megindult Magyarország felé.

Scherr-Thosz nem tudja megmagyarázni Klapka tábornok elhatározásának indító okát s azt mondja, hogy aki ezt nem ismeri, az donquixoteriának tartaná a Magyarországra való bevonulást.

Megjegyzendő, hogy a tisztikar Rényi ezredest Berlinbe küldötte volt, gróf Csáky Tivadart pedig Bismarckhoz — ki ekkor még a nikolsburgi főhadiszálláson volt, — hogy tudják meg, mi lesz a légióval. Rényi távirati válasza, melyet Klapkának és Komáromynak küldött, az volt, hogy még erősíteni fogják a légiót. Bismarck válaszát nem ismerjük, de föl nem tehető, hogy Berlinben a hadügyminiszteriumban a légió-kérdésben oly választ adhattak volna Rényinek, mely a vezető államférfi fölfogásával ellenkezett. Tehát abban az időpontban Bismarck nézete is aligha lehetett más, mint hogy még erősíteni kell a légiót. Ha módunkban volna megtudni, mit mondott Bismarck a nála megjelent gróf Csáky Tivadarnak, akkor talán megérthetnők Klapkának különben megfoghatatlan elhatározását. Hihetetlennek látszik, hogy ez a tapasztalt hadvezér egyenesen Hübele Balázs módjára indult volna neki egy oly vállalkozásnak, mely vezetőinek elfogatásuk esetében életébe került volna.

A légió igen nehéz hegyi utakon hatolt be Magyarországra. Egy huszár lovastul a mélységbe zuhant. Ez volt az expedíció egyetlen halottja.

Augusztus 3-ikán megérkeztek Turnovka trencsén-megyei faluba. Útközben kisebb ulánus különítménnyel találkoztak, mely azonban visszavonult. Nyilván csakis földérítő szolgálatot teljesített. A jó turnovkai tótok éljenzésbe törtek ki, mikor a magyar zászlót meglátták. Néhány legény be is állott a légióba. A község derék plébánosa pedig megvendégelte a tisztikart. Javában folyt az ebéd, mikor lóháton jött Bethlen Gergely ezredes és osztrák ellenséges csapat közledését jelentette.

Ideje volt menekülni, mert esetleg az egész légió fogóságba kerülhetett volna. Kokovecen át augusztus 7-én Rosenau morvaországi fürdőbe érkeztek. Biztonságban képzelték magokat, mert azt hitték, hogy már túl vannak a megállapított demarkacionális vonalon. Egy Szepes-megyéből való fürdővendég figyelmeztette őket tévedésükre. Klapka Scherr-Thosz ezredest lóháton elküldötte, hogy hírt vigyen Stolberg porosz tábornoknak a magyar csapat közeledéséről. Frankstadtban, melyről tévesen azt hitte, hogy már túl van a demarkacionális vonalon, Scherr-Thoszt az osztrákok elfogták.

Ime a porosz-magyar légiónak nem nagyon dicsőséges története. A magyar közönségnek azért is érdemes tudomást venni a föntebb röviden elmondottakról, mivel később, mintegy lekicsinylőleg többször mondatott, hogy, lám, bejött Klapka, de a magyar nemzet nem mozdult. A föntebbiekből látható, hogy igenis bejött Klapka, de a nikolsburgi békekötés után egy héttel és csupán egyetlen tót községet érintve és nyomban kivonulva. Ez nem bizonyít semmit. Porosz ügynökök az ország belsejében nagyobb mérvű mozgalmat készítettek elő s ez nem is maradt volna el, ha a porosz-osztrák háború a francia beavatkozással kapcsolatban újra kitört s a magyar légió az ország belsejébe behatolandott volna.

Ezzel szemben kétségbevonhatatlan tény, hogy az ország közvéleménye nagy többségében akkor már nem volt forradalmi hangulatban.

Gróf Andrássy Gyulának Scherr-Thosz grófhoz írt levelei közt, melyek 1897-ben a Pester Lloyd-ban közzétették, van egy, mely a porosz háború idejéből származik. Ebben Andrássy helyteleníti a Scherr-Thosz által vele közlött tervet. Kétségbeesett és reménytelen vállalkozásnak mondotta azt. Az ország valódi közvéleménye, melyet ebben az időben Deák mellett már Andrássy is irányított, a hadüzenet megtörténte előtt már elkészült 15-ös munkálatban nyerte meg formulázását. Július 19-én (tizenkét nappal a Klapka-expedíció megindulása előtt) Andrássy és Deák már az uralkodó dolgozószobájában tárgyalta az egész ország által várt és remélt kiegyezés lehetőségeit.

Maga Bismarck, mint Emlékirataiból is látható, csakis a legvégső szükség esetében fölhasználandó eszközt látott egy magyar forradalmi mozgalom fölszításában. Örvendetes, hogy nem került a sor ennek az eszköznek a fölhasználására s hogy magyar vér nem ontatott idegen érdekek szolgálatában.

Bismarck egyébiránt becsületbeli kötelességének tartotta kimenteni nagy bajából a magyar légiót, melyről eleinte azt hitte, hogy egészben osztrák fogságba került. Kellemesen lepte meg, mikor Klapka augusztus 9-én jelentette neki Berlinbe a légió szerencsés megmenekülését, de egyúttal kérte közbenjárását a fogságba került Scherr-Thosz gróf megmentésére. Augusztus 11-én Bismarck ebben az ügyben hivatta gróf Csáky Tivadart s azt mondta neki: ha azzal fenyegetem meg az osztrákokat, hogy a kezeink közt levő osztrák törzstisztek közül tizet agyonlövetek abban az esetben, ha Scherr-Thosznak bántódása lenne, ezt nem fogják nekem elhinni. Hanem kezeink közt van

közönséges bűntény miatt tíz trautenau-i polgár. Ma táviratoztam Prágába követünknek, hogy *becsületekre* fogadom, hogy ezt a tíz trautenau-i polgárt agyonlövetem, «wenn man dem Scherr-Thosz an den Kragen geht» és utasítottam a követet, hogy e nyilatkozatom átadásáról írásbeli elismervényt kérjen az osztrákoktól.

Nagyon ideje volt már emek az okos és erélyes föllépésnek, mert a szegény fogollyal már tudatták, hogy másnap agyon fogják löni. Bismarck föllépésének az volt a következménye, hogy a haditörvényszék a szándékolt agyonlövés helyett tizenhat évi fegyházatot mondott ki rá. Ez az ítélet természetesen nem lett végrehajtva. Néhány hét múlva Scherr-Thoszt szabadon bocsátották.

*

E kis kitérés után forduljunk ismét a népek sorsát irányító nagy események felé. A königgrätzi győzelemmel a nagy munka katonai része — más hatalmakkal való komplikációk lehetőségeit leszámítva — nagyjából végre volt hajtva, de annak politikai része még hátra volt. S ez az utóbbi nem volt sokkal könnyebb amamál.

Ha csak Ausztriával és a többi német hadakozó féllel kellett volna számolni, Bismarck föladata nem lett volna nehéz. Ausztria a harctéren meg volt törve, a többi német harctereken is győztek a porosz fegyverek az egész vonalon. Nem lett volna nehéz tisztességes békét kötni, oly békét, mely meghozza a háború főcélját: Ausztriának Németországból való kizárását, az Ausztrián kívüli Németországban pedig a porosz hegemonia biztosítását.

Két körülmény nehezítette meg a Bismarckra váró politikai probléma megoldását.

Az egyik nehézség az volt, hogy a porosz királynak es

a mögötte álló katonai és udvari pártnak egészen más fölfogása volt a megoldandó politikai föladatokról, mint Bismarcknak.

A másik, mely ugyan egyelőre, közvetetlenül Königrätz után még nem mutatkozott, de melynek kimaradhatatlan jöttét Bismarck éles szeme előre látta, más hatalmak beavatkozási kísérleteiben állott.

Lássuk először az első kategóriát. Mit akart Bismarck és mit akart a király? Bismarck mindenkéül a német kérdést akarta megoldani s e tekintetben is nagy óvatossággal és önmérséklettel kívánt eljárni. Nem is vette célba föltétlenül és azonnal az Ausztrián kívüli egész Németországnak egy birodalommá való egyesítését, hanem kész volt megelégedni azzal, hogy egyelőre Észak-Németország alakuljon porosz vezetés alatt egy nagy katonai hatalommá. Ennek a programnak leglényegesebb része volt magának Poroszországnak jelentékeny megnagyobbítása, amit az *egész* Hannover, Kurhessen és Schleswig-Holstein bekebelezésével kívánt elérni. Az ily módon hatalmasan megnövekedett Poroszország képes volt a még megmaradó északnémet államokat szétbonthatatlan kapcsokkal magához csatolni, illetőleg az Északnémet szövetségben egy nagy katonai hatalommá egyesíteni.

Ausztria megsemmisítését Bismarck nem akarta, sőt még lényegesebb meggyöngítését sem. Nem akarta, hogy Ausztria — Velencétől eltekintve — területet veszítsen, mert már akkor mint világos cél lebegett előtte, hogy Ausztriát szövetségesül nyeri meg, hogy majdan ezzel együtt képes legyen ellentállni bármely koalíciónak. Vilmos királlyal együtt a königrätzi csatateret bejárva, így szólott Bismarck: A vitás kérdés el van döntve, most már az a föladatunk, hogy ismét megnyerjük az Ausztriával való régi barátságot.

Vilmos király nem így gondolta és nem így óhajtotta a jövő alakulást. Őt, kit előbb Bismarck csak nagy diplomáciai művészettel volt képes belevinni a háborúba, most Ausztriával szemben is erős hódítási láz ragadta meg. Katonai és udvari befolyások szították benne ezt a hajlamot. Makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy annektálja osztrák Sziléziát és Csehország északi részét. Továbbá egészen más-képp kontemplálta a Németországban való rendezést is, mint Bismarck. Hódítani ugyan itt is akart, de hódítási vágyát sajtáságos módon akarta összeegyeztetni öröklött legitimitási hajlamaival. Ez utóbbiakat öccse, Károly herceg, a királyi ház legreakcionáriusabb tagja is táplálta benne, sőt némelyek szerint maga a trónörökös is bizonyos pontig. A trónörökös azonban utóbb Bismarck pártjára állt.

A legitimista Vilmos király visszariadt attól a gondlattól, hogy a hannoveri, kurhesseni és nassau-i uralkodókat egyszerűen elűzze országaikból, ha ellenséges magatartásukkal rászolgáltak is erre. Vilmos úgy ahogy Ausztriától is el akart venni egy jókora területet, az említett uralkodók országaiból is csak egy-egy darabot akart elvenni. Ennek az lett volna az eredménye, hogy halálos ellenségévé tette volna valamennyit, de meghagyta volna nekik a hatalmat, hogy boszút forralva áskálódjanak, esetleg szövetkezzenek más hatalmakkal Poroszország ellen. Másfelől Vilmos király az új német szövetség tekintetében mindjárt egész munkát szeretett volna végezni. *Egy* szövetséges állammá kívánta volna egyesíteni az Ausztrián kívüli egész Németországot, míg Bismarck megelégedett az Északnémet Bund megalakításával, mert Napoleon császár úgy nyilatkozott, hogy «egy oly Németországot, mely Ausztria kizárásával egyedül Poroszország uralma alatt állana, a francia közvélemény megengedhető-

nek nem tart». Ezt maga Napoleon császár mondotta egy héttel a königgrätzi csata után a Bismarck által hozzá elküldött Reusz hercegnek.

Mindezeknek a megfontolása érthetővé teszi azt a makacs küzdelmet, melyet Bismarck a nikolsburgi tárgyalások idejében Vilmos király ellen folytatni kényszerült. Ez alkalommal Vilmos királynak Ausztria megcsonkítására irányult törekvése ellen küzdött egész erejéből. De nem tudta meggyőzni a királyt. Úgy érezte, hogy ő marad a legyőzött. A vasember idegei megtörttek. Abban a tudatban, hogyha a király programja szerint fognak történni a dolgok, az ő egész politikai munkájának eredménye odavész, sírva hagyta el a tanácskozó-szobát. El volt tökévelve azonnal megválni állásától, sőt egy percre az a gondolata támadt, hogy leugrik a negyedik emeleten levő szobája ablakából. E válságos pillanatban lépett be a trónörökös, kit táviratilag arra kért volt, hogy jőjjön sürgősen Brünnből Nikolsburgba. Azt remélte ugyanis, hogy sikerül megnyernie a trónörökös támogatását a király makacssága ellenében.

E reménye teljesült. A trónörökös Bismarck pártjára állott. Kettejüknek végre sikerült a királyt rábírní álláspontja megváltoztatására.

Hogy ez nem ment könnyen, azt legjobban bizonyítja Vilmos királynak az az óvásszerű kijelentése, melyet a nikolsburgi preliminárek aláírása előtt Bismarck amaz emlékiratának, melyben ez a nikolsburgi békeokmányt megokolta, sajátkezűleg a szélére jegyzett. E nevezetes nyilatkozat szószerint így hangzik: «Minthogy miniszterelnököm az ellenség előtt cserben hagy és én itt képtelen vagyok őt mással pótolni, tárgyaltam a kérdést fiammal. és minthogy ő a miniszterelnök fölfogásához csatlakozott, sajnálatomra, kényszerítve látom magamat a hadsereg-

nek oly fényes győzelmei után e savanyú almába beleharapni és ily szégyenletes békét elfogadni».

A Bismarck előtt tornyosuló nehézségek ama másik csoportjáról, mely a külhatalmak beavatkozási kísérleteiben mutatkozott, már fentebb szólottunk. Előadtuk Napoleon császárnak Rajnabalparti területhódításra irányult törekvését. Itt még csak azt említjük meg, hogy Oubril orosz követ ugyancsak a nikolsburgi tárgyalások idejében azzal a követeléssel állott elő, hogy a német kérdés szabályozása terjesztessék egy európai kongresszus elé, mert e nélkül minden területszabályozás Németországban «non avenue»-nek, azaz semmisnek tekintendő.

*

Bismarcknak e megfeszített küzdelmét Vilmos királlyal, ezeket a nagy erőfeszítéseit, melyekkel kedvezőbb békefeltételeket igyekezett kiküzdeni Ausztria részére, csak néhány nap választja el a Klapka-légióinak és egy sereg emisszáriusnak kiküldetésétől. Ezek az emisszáriusok jelentékeny pénzüsszegekkel ellátva, arra lettek volna hivatva, hogy Magyarországot fellátsák. Most mindez a veszély elmúlt s ezzel a politikai hangulat Bécsben a magyar kiegyezésre vonatkozólag alaposan megromlott. Ezt a rohamos változást báró Orczy Béla naplójában egy olasz közmondással illusztrálta: *passato il pericolo, gabbato il santo!* Ez magyarul annyit tesz, hogy elmúlt a veszély, fittyet hánynak a szentre.

Ez a közmondás volt a magyar kiegyezési kérdés szignaturája a nikolsburgi békepontozatok megkötésétől (július 24.) kezdve késő őszig, sőt csekély hullámozást leszámítva, egész 1867 január közepéig. Belcredi gróf államminiszter és Majláth György magyar főkancellár mindent

elkövetett, hogy ez az elposványosodási időszak minél hosszabban tartson. Ők meg voltak győződve arról, hogy a monarchiának a paritásos dualizmus alapján való újjászervezése az ő politikai pályafutásuk végét jelentené. Magyarországot néhány minimális engedménnyel, valami összesugorított 47-es állapottal kifizetni, Ausztriában pedig folytatni a szláv-feudal-klerikális-föderalista uralmat, körülbelül az októberi diploma értelmében — ez volt Belcredinek és elvtársainak ideálja. Semmitől sem féltek az osztrák miniszterek annyira, mint a magyarokkal kibékülő osztrák-német szabadelvűek uralmától. Ha már, miként ezt elvégre magok is belátták, nem lehet kikerülni, hogy a magyaroknak előbb-utóbb valami alkotmányos különállás engedtessek, egész erejükből ellene szegültek annak, hogy az osztrákok ugyanazokat a jogokat és szabadságokat kapják, amelyek a magyaroknak fognak jutni. Ami előttük lebegett, az egy oly állapot volt, melyet sántikáló dualizmusnak lehetne nevezni. «Nemde — kérdezte báró Hübner e napokban Andrásstól — avval nem nagyon törődnének önök, hogy miképen szerveztetnek a viszonyok a monarchia másik felében, csak alkotmányos alapon történjék?» De Andrassy és Magyarország többi irányadó politikusai nagy határozottsággal ragaszkodtak ahhoz a gondolathoz, hogy Ausztriában is a valódi alkotmányosság jusson uralomra. Ausztria föderatív alakulását a magyar államférfiak a Magyarország ellen intézendő támadások állandó tűzféskének tekintették volna. Ausztriának oly szervezése, mely az uralmat állandóan a reakcionáriusoknak, ultramontánoknak s az ezekkel szövetkezett szlávoknak szolgáltatta volna ki, ellenben a szabadelvű németeket mindenkorra kisebbséggé zsugorította volna össze, nem csupán Magyarország szempontjából lett volna veszélyes, hanem a monarchia Németországhoz való barátságos

viszonyát is lehetetlenné tette volna. «A dualizmus két lábán a monarchia erősen áll, a föderalizmus sok lábán csak a földön kúszhatnék.» Ebben az erőteljes mondásban foglalta össze gróf Andrássy az ő nézetét a dualizmusról és a föderalizmusról.

Az a politika, mely 1871 vége óta, azaz mióta gróf Andrássy a külügyek vezetését átvette, tehát *negyven évtől*, Németországra és Ausztria-Magyarországra nézve a biztonság alapjává lett, csak az által vált lehetségessé, hogy Magyarországon a magyarok, Ausztriában a szabadelvű németek bírták a hegemoniát. Hogy ez a viszony egyelőre akkor sem ingott meg, mikor a szabadelvű németek kezéből a vezetés kisiklott, az csakis annak köszönhető, hogy Magyarország szilárdan kitartott és maiglan kitart a Németországgal való szövetség mellett.

Majláthnak és Belcredinek nem is került valami nagy megerőltetésébe elodázni a magyar alkotmány helyreállítását és a magyar minisztérium kinevezését. Gorove István hátrahagyott naplójában olvassuk, hogy a császár már attól a szótól is irtózott, hogy «magyar minisztérium», mert ettől sajátosságos eszmetársulásnál fogva szinte elválaszthatatlannak tartotta a magyar forradalom gondolatát.

Andrássy 1866 nyarán többször volt kihallgatáson a császárnál, sőt hosszabb tárgyalás is volt a magyar államférfiak és az osztrák miniszterek között a 15-ös munkálat fölött, egyszer egy tisztán konzervatív, másszor egy konzervatív-szabadelvű koalíciós minisztérium híre szállongott. De mindebből tudvalevőleg nem lett semmi. Nem is érdemes az 1866 második felében felmerült kombinációk különböző fázisaival foglalkozni. Ez az egész politikai játék alapjában nem volt más, mint a halogatási taktika kifolyása. 1866 nyarán és őszén az osztrák kormány s az udvar

sohasem foglalkozott komolyan a magyar alkotmány helyreállításával. De bármily kilátástalan volt a helyzet a magyar kiegyezési kérdésben, Andrássy nyíltan megmondta a császárnak, hogy ő és elvtársai el vannak határozva konzervatív elemekkel vegyes magyar miniszteriumba be nem lépni.

A helyzet még inkább romlott, mikor októberben a békét Olaszországgal is — bár Velence feláldozásának árán — megkötötték. Bécsben most már erről az oldalról is egészen biztosnak érezték magukat. Kiemelendő, hogy még a custozzai győzelem sem termett üdvös gyümölcsöket a monarchia számára. Oly férfiak mondták ezt, mint Gablenz tábornoszernagy és Tegethoff altengernagy. A custozzai győzelem ugyanis Albrecht főherceg befolyásának óriási megnövekedését eredményezte. Ő lett ugyanis a kedvéért szervezett hadsereg-főparancsnokság feje. Ezzel a hajdani boldogtalan emlékü «hofkriegsrath» bizonyos tekintetben feltámadott hamvaiból s a katonai párt tekintélye erősen megnövekedett.

Bismarck ebben az időben szünet nélkül beható figyelemmel kísérte a magyar ügyeket. Az akkori porosz követ, báró Werther, valamint más jól értesült tudósítók folytonos értesítésekkel látták el a német kancellárt. Andrássy életírója, Wertheimer tanár, egész sereg ilyen levelet közöl, melyeket a porosz állami levéltárban talált. A Bismarckhoz intézett eme levelezések, valamint magának Bismarcknak több levele bizonyítja, hogy a német kancellár már a prágai béke idejében is fontos politikai tényezőnek tekintette Magyarországot.

*

Az osztrák «államférfiak» a magyar és nem kevésbé az osztrák kérdésben legjobban szerettek volna tovább

kísérletezni — «fortwursteln», mint később gróf Taaffe egy különleges osztrák műszóval magát kifejezte. Ez lett volna a legkellemesebb és legkényelmesebb az uralmon levő feudális koteriára nézve. Időközben a kiegyezési kérdés pangása Magyarországon a baloldal és a szélsőbal észrevehető erősödését s a kiegyezés pártjának elkedvetlenedését vonta maga után. Október végén a Deák-párt tekintélyes tagjainak, Horváth Boldizsárnak és báró Keménynek tollából cikkek jelentek meg, melyekben azt fejtegették az illetők, hogy a Deák-pártnak, ha magát a közvélemény előtt lejárni nem akarja, nem marad más hátra, mint a visszavonulás. Andrássy úgy nyilatkozott, hogy ha ezekben a napokban, mikor külső kényszer esete fönn nem forogt, helyreállították volna a magyar alkotmányt, ez őszinte hálát keltett volna az országban. De az osztrák miniszterek, mint egy levelében írta, sz . . . . k. — ők a magyar minisztériumot ép úgy oda fogják ajándékozni, ahogy Velenét odaajándékozták és ezt sem fogja nekik senki megköszönni.

Báró Werther bécsi porosz követ októberben azt írta Bismarcknak, hogy Ausztriában ijesztő hiány van államférfiúi tehetségekben. Valóban a konkordátum korszakának szellemi sivársága nem nevelt Ausztriában államférfiakat, hanem csak bürokrátákat. Nem csuda tehát, hogy Ferenc József császár teljesen elvesztette bizalmát azokhoz az államférfiakhoz, kik tanácsaikkal a königgrätzi katasztrófához vezették. Ennek folytán egy idegen államférfi meghívására határozta el magát.

Október végén báró Beust alakja jelent meg Ausztria politikájának arenájában. S ezzel fordulat állott be a magyar kérdésben is.

Már az 1866-iki háború előtt szó volt arról, hogy ezt a szász minisztert átveszik osztrák államszolgálatba. A nagy

csatavesztések után nemsokára kinevezése valóban elhatározott dolog lett. Tényleg azonban ez csak október végén történt meg. De már augusztusban, tehát még a prágai béke megkötése előtt, bizalmas küldetésben járt Napoleon császárnál. Valószínű, hogy szellemi része volt azokban a «javításokban», melyek Napoleon császár befolyására a prágai békeszerződés eredeti szövegén utólag eszközöltettek. Ilyenek voltak a délnémet szövetségre, a Majnavonalra, az északi Schleswigre stb. vonatkozó pontok.

Bismarck, mint már említettük, eredetileg a szász királlyal, Ausztria hű szövetségével úgy akart eljárni, mint ahogy Hannoverrel eljárt: egyszerűen az egészet be akarta kebelezni Poroszországba. De ettől a poroszok a tárgyalások során elállottak. Ausztria erőfeszítései János királyt megmentették attól, hogy ő is az elűzött német fejedelmek sorsára jusson. De már azt az indítványt, hogy az életben hagyott szász királyságot a szervezendő Északnémet szövetségből hagyják ki, kereken visszautasította Bismarck. Ebben a szövetségben, melynek Bismarck vala kancellárjává leendő, az ő szenvedélyes ellenfelének, Beustnak a helyzete a dolgok természete szerint lehetetlen lett volna. Beust tehát nem maradhatott az Északnémet szövetségbe beilleszkedő Szászország kormányának élén. Beust maga elmondja Emlékirataiban, hogy a poroszok egyenesen követelték szászországi állásából való távozását és így közvetve okozói lettek annak, hogy osztrák szolgálatba lépett. János király is azon dolgozott, hogy megfelelő állást szerezzen nagytehetségű miniszterének, kit politikai okokból elbocsátani kénytelen lett volna. Azok az okok, melyek Beust osztrák szolgálatba lépése körül hatottak, ma sincsenek még tökéletesen földerítve. A föntebb érintettek azt hiszem a legfontosabbak közé tartoznak ezek között.

Beust már régebben is kedvelt személyiség volt Bécsben, mert hisz Frankfurtban mindig Ausztriával tartott. Mellette szólt az is, hogy kegyeltje volt Napoleonnak, kire Bécsben egy Poroszországgal való újabb fegyveres merközés esetében elsősorban számítottak. Albrecht főherceg is melegen ajánlotta Beustot császári urának. Báró Orczy Béla, ki 1868 óta osztályfőnök volt a külügyminisztériumban, 1870 augusztus 18-án ezt írta naplójába: Egyre jobban meggyőződöm, hogy Beust már 1866-ban megígérte, hogy bosszút fog állani Poroszországon.

Báró Werther porosz követ 1866 novemberben azt írta Bismarcknak, hogy gróf Mensdorff osztrák külügyminiszter biztosította őt, hogy sem a Poroszország elleni bosszúérzet, sem Napoleon ajánlata nem fordította az irányadó körök figyelmét Beust személyére. Bismarck azt jegyezte e levél szélére: de igen! Gróf Blome báró Werther bécsi porosz követnek ezt mondotta: nagy baj volt a porosz Csehországban, de ez a szász (Beust) az állami kancelláriában még sokkal nagyobb országos csapás. (Reusz herceg sürgönye Bismarck herceghez 1866 november 3.)

Egész Európa ily értelemben fogta fel Beust kinevezését. Gróf Andrassy 1866 december 20-án, mikor Beusttal, aki ez időben Budapestre jött, találkozott, ezt írta róla feleségének: «A dolgokról fogalma sincs. Könyvelmü, hiú, okos, de mélyebb belátás nélkül való fő. Ha más nem segít, tönkre fogja tenni ezt a monarchiát, amint azt a másik országot (Szászországot) tönkretette».

Beust első dolga novemberben egy körutazás volt a német középállamokban, alkalmasint azzal a szándékkal, hogy előkészítse a délnémet szövetséget Ausztria vezetése alatt. Későn jött. Bismarck már a prágai béke (augusztus 23.) megkötése előtt néhány nappal létrehozta és aláíratta a délnémet államokkal a titkos véd- és dacszövetségeket.

Beust azzal dicsekszik emlékirataiban, hogy ő a megteremtője a Magyarországgal való kiegyezésnek. Ebben van egy szemernyi igazság. Beust *nélkül* a kiegyezés, legalább akkor, aligha jött volna létre. Ő mindenesetre előmozdítója, de nem megteremtője volt e politikai műnek. *Beust a Magyarországgal való kiegyezést mindenkor csupán az ő revanche-politikája eszközének tekintette.*

Beust elég okos ember volt arra, hogy nem tartotta tanácsosnak a Poroszország elleni bosszú-hadjáratot egy ellenséges Magyarországgal a háta mögött. Odáig azonban, hogy Magyarország ezt a bosszú-hadjáratot — melyre ő éjjel-nappal gondolt — *meg fogja akadályozni*, már nem terjedt az ő előrelátása.

Beust, igaz, mindjárt hivatalba lépése után kieszközölte a magyar országgyűlés összehívását. Belcredi és Majláth ezt a koleraveszedelem épen nem alapos ürügye alatt igyekezett lehetőleg elhalogatni. Állítólag Beust maga fogalmazta volna az összehívó leiratot, valószínűbb, hogy csupán annak szövegezésére gyakorolt befolyást. E leirat néhány jelentéktelen engedményt tartalmazott a május 3-iki leirathoz képest, mely Magyarországon akkor oly rossz vért csinált. De ezek a minimális engedmények is úgy el voltak burkolva diplomatikus körülírásokba, hogy — miként Szász Károly emlékirataiban megjegyzi — csak nagyító üveggel lehetett őket meglátni. Meg kell adni egyébiránt, hogy Beustnak ezt a keveset is úgy kellett Belcreditől kicsikarnia.

Akkortáiban Beust még annyira meg volt győződve az ő varázslatos egyéniségének hatalmáról, hogy azt hitte, a Magyarországgal való viszályt a magyar alkotmány valóságos elismerése nélkül is, csupán az ő rábeszélő képességével lehetséges lesz megszüntetni.

Az 1866-iki év december második felében az az egé-

szen jó gondolata támadt, hogy eljön Budapestre, itt Deákkal és a többi irányadó férfiakkal érintkezésbe lép, szóval tanulmányozza a terepet.

Nevezetes volt Deáknál december 20-ikán tett látogatása. A Deákkal való hosszas társalgás során Beust szándékosan az 1848—49-iki eseményekre terelte a beszédet s nyilván azt hitte, hogy ezzel Deákot sarokba szorítja. Csengery Antal kézirati hagyatékában fennmaradt számunkra a Beust és Deák közt lefolyt beszélgetésnek a leírása, melyben igen érdekes részletek vannak. Kiviláglik ebből, hogy Beust az 1848—49-ben a dinasztia és Magyarország közt kitört összeütközés keletkezésével nem volt egészen tisztában. Deák, ki 1848-ban igazságügyminiszter volt s az utolsó percig amaz összeütközés elhárításán dolgozott, oly felvilágosításokkal szolgálhatott a 48-iki összeütközés igazi okairól, melyek Csengery és báró Orczy Béla tanúsítása szerint mély benyomást tettek Beustra.

Deák elmondta azt a látogatását, melyet gróf Latour osztrák hadügyminiszternél gróf Batthyány miniszterelnök társaságában 1848 szeptemberben tett. Ez akkor volt, mikor a Latour által szervezett horvát invázió Magyarország határait átlépni készült. Latour cinikusan ezt mondta a magyar minisztereknek: «Szüntessék meg önök a 48-iki törvényeket és mi visszaparancsoljuk a horvát inváziót». Azután a magyar miniszterek elmentek báró Wessenberg osztrák miniszterelnökhöz, hogy ennél is felszólaljanak az osztrák kormány által Magyarország ellen szervezett horvát támadás ellen. Wessenberg ezt mondta: most két osztrák kormány van, egy nyilvános és egy titkos. Ő — Wessenberg — csak a nyilvánosnak tagja és neki semmi része sincs a horvát felkelésben. Ezt a titkos kormány szervezte.

Egy másik érdekes részlet. Beust azt jegyezte meg,

hogy Ausztria kész a magyaroknak bizonyos engedményeket tenni, de az örökös tartományok is bizonyos garanciákat követelnek Magyarországtól. «Micsoda garanciákat» — válaszolá Deák — «talán garanciákat arra, hogy nem fogunk elszakadni? Az országgyűlés valamennyi pártja elutasítja az elszakadásnak még a gondolatát is, míg odaát a tartománygyűléseken és az ujságokban nyíltan tárgyalják az örökös tartományok elszakadásának eshetőségeit. Az utóbbi idők eseményei után tulajdonkép nekünk kellene biztosítékokat követelnünk ama tartományoktól, hogy nem fognak elszakadni.»

Beust — mint Csengery írja — Deák fejtegetéseit igyekezett közömbös diplomata arccal hallgatni, de az időnkénti pír, mely arcát elfutotta, elárulta a mély benyomást, melyet rá Deák szavai tettek. Végül sokáig hallgattak, mire aztán Beust fölállott — búcsúzni. Kezét nyújtá s azután sajnálkozását fejezte ki, hogy nem vihet kellemes választ ő felségének.

— S én még inkább sajnálom, — mondá Deák, — ha a nézetek, melyeket elmondék, ő felsége előtt nem kellemesek.

Deák az ajtón kikisérté vendégét. Majláth az ajtón kívül visszafordult még egyszer köszönni. Beust visszatekintés nélkül távozott.

Másnap gr. Szécheny Antalnak mondá Beust, hogy beszélgetése Deákkal igen szörelles volt. *** sokkal jobb benyomást tett rá.

— Vajjon mivel nyerte meg a szász tetszését ***? — kérdezte Csengery Deáktól. — Nem tudom, — válaszolt Deák, — de bármit ígért: nincsen bátorsága arra, hogy tőlünk különváljék.

Ime, a Deák és Beust közti értekezés történeti érdekű részletei, amint azokat Csengery Antal a jövő számára

megőrizte. Utána jártam, hogy ki volt az a fentebb ***-gal jelzett politikus. Oly férfiútól, kinek megbízhatósága minden kétségen felül áll, úgy értesültem, hogy ez a három csillag báró Eötvös József nevét jelenti. Az illető ezt az adatot magától Csengerytől hallotta.

Majdnem egy félszázad mult el azóta, hogy ezek a dolgok történtek. Eötvös fényes neve nem szorult arra, hogy a fentebbi incidens alkalmából tovább is titokban maradjon.

Beust a Deákkal való találkozás után visszament Bécsbe. Azzal a tudattal hagyta el a magyar fővárost, hogy nem lesz oly könnyű elbánnia a magyarokkal, mint eleinte hitte.

Hogy mily távol volt Beust december végén még attól, hogy a magyar alkotmány helyreállítását tanácsolja az uralkodónak, azt bizonyítják a császár elnöklete alatt tartott minisztertanács jegyzőkönyvei. E minisztertanácsban még erős rendszabályokat javasolt Magyarország ellen. Gróf Belcredihez, kihez a rendőrségi ügyek tartoztak, ez alkalommal — 1867 januárban — azzal a kérdéssel fordult, hogy vajjon zavargások kitörése esetére ki vannak-e már szemelve azok az emberek, akik elfogatás által kellő időben ártalmatlanná teendők. (Belcredi «Fragmente», 280. l.)

Ebben az épen nem kedvező helyzetben új, aggasztó komplikáció állott elő. December 28-án a császár nyílt parancsot bocsátott ki a hadsereg újjászervezéséről és az ujoncozásról. Hiába kérte Andrassy báró Beustot, hogy ne tegyék közzé ezt a nyílt parancsot, mert ez elkobzása a magyar országgyűlés egy oly jogának, melyet ez mindenkor gyakorolt s mely soha kétségbe nem vonatott. Ennek pedig igen komoly következményei lehetnek.

A nyílt parancsot ennek ellenére közzétették.

Beust indítványára Andrassyt, Lónyayt, báró Eöt-

vöst 1867 januárban Bécsbe hívták, hogy velük a 15-ös bizottság munkálatát még egyszer meghányják-vessék s az 1848-iki törvényeken eszközzendő változtatásokat megbeszéljék.

Míg ezek a tanácskozások Bécsben folytak, a magyar képviselőház állást foglalt a hadkiegészítési pátens ellen, mely — miként ezt Andrassy Beustnak előre megmondotta — nagy felháborodást keltett a közvéleményben pártkülönbség nélkül. Maga Deák Ferenc tette meg az indítványt, hogy az országgyűlés tiltakozzék a hadkiegészítési nyilt parancs ellen s mindjárt elő is terjesztette az ezt tartalmazó felirati javaslatot, melyet a ház egyhangúlag elfogadott. A Bécsbe futárként küldött Fest Imrétől pedig Deák azt üzenté Andrassynak: Ha hadkiegészítés kell, *azonnal* nevezzék ki a minisztériumot, vagy vonják vissza a hadkiegészítési pátenszt. Ha sem az egyik, sem a másik nem lehetséges, nem lehet jótállani a következményekért.

Ez a határozott fellépés döntőleg esett a mérlegbe legfelsőbb helyen. Ghyczy Kálmán is annak a véleményének ad kifejezést hátrahagyott irataiban, hogy a hadkiegészítési pátens elleni felirat átnyujtása és a minisztériumnak nemsokára bekövetkezett kinevezése közt összefüggés volt.

Beust báróra nyilván az a megfontolás hatott, hogy ez az újabb összeütközés Magyarországgal kedvezőtlen benyomást teend a külföldön s zavarni fogja az ő Poroszország ellen irányuló terveit. Annál inkább tarthatott ettől, mivel ez a konfliktus a legkényesebb pontot, a katonai kérdést érintette és pedig oly időpontban, mikor Bécsben valószínűnek tartották, hogy már a jövő tavasszal kitör a Poroszországgal megvívandó új háború. Az eddig engedményre nem hajlandó Beust feltűnő rögtönösséggel

fordított egyet magatartásán s most már gyors ütemben ment a 15-ös munkálat letárgyalása.

Azonban ez a munkálat mégis csak néhány nem épen jelentéktelen módosítással került ki a bécsi tárgyalásokból s ez újabb késedelemnek s nem kis nehézségeknek vált forrásává.

Andrássy, Eötvös és Lónyay ugyanis január 16-án megjelentek Deák Ferencnél, hogy őt a bécsi pontozatok támogatására felkérjék. Azt kívánták tőle, hogy ha már nem akar belépni a minisztériumba, legalább adja szavát, hogy támogatni fogja a minisztériumot és vezetője lesz a képviselőháznak a koronázásig. Deák azonban nagy meglepetésükre kifogásokat emelt a bécsi pontozatok egy része ellen s a módosított 15-ös munkálatnak letárgyalását a hatvanhetes bizottságban szintén lehetetlennek mondta a minisztérium kinevezése előtt. Csak annyit ígért meg, hogy megszavazza, de egyúttal ki fogja jelenteni, hogy nem helyesli a módosításokat. Azon a ponton állottak, hogy majdnem összeütközés keletkezett Andrássy és Deák között. Andrássy erős dolgokat mondott Deáknak. Kijelentette, hogy olyan pártolást, amelyet Deák ígér, nem kér, mert az bizalmatlansági szavazat volna. Három óráig tartott a tanácskozás, de megegyezésre nem vezetett. Csak annyit értek el, hogy Deák azt mondta, holnapig még meggondolja a dolgot.

De Deák másnap sem engedett. Időközben távirat érkezett Bécsből, hogy ő felsége elfogadta a pontozatokat a vállalt kötelezettségek feltétele alatt. Választ kértek.

Deák január 18-án egynémely pontban engedett, de maradtak fenn fontos kifogásai. Nem fogadta el — s hogy el ne fogadja, arra igen nyomós okai voltak — azt a pontot, mely szerint bizonyos vasúti vonalak ügyei a delegációkhoz utasítottak volna. Ez valóban kiforgatta volna a delegá-

ciókat a Deák által kontemplált jellegükből s valami fiókparlamentfélévé alakította volna őket. Az indirekt adók egyforma kezelését tárgyaló pontra is voltak Deáknak kifogásai. Erre nézve is sokkal helyesebb új formulázást diktált Csengerynek. Fontos az is, hogy Bécsben nem akarták megadni a honvédelmi miniszter kinevezését, Deák pedig ettől nem akart elállni, jóllehet Andrássy a honvédelmi minisztérium kinevezését kivihetetlennek mondotta.

Mindezen pontokban Deák követeléseit keresztülmentek. A honvédelmi miniszter kinevezése is lehetővé vált oly módon hogy a honvédelmi minisztérium vezetésével is Andrássy miniszterelnököt bízták meg.

A hatvanhetes bizottság tárgyalásai nem tartottak, mint Deák eleinte mondotta, hat hétig, hanem befejeződtek január 28-tól február 4-ikéig. Ez úgy vált lehetővé, hogy időközben Bécsben honorálták Deák követeléseit.

Andrássy ugyanis, — mihelyt Deákkal tisztába jöttek — január 19-én ismét fölment Bécsbe. Onnét jött nemsokára Kandó Kálmánhoz az az emlékezetes távirat, melyet Kandó nem mert Deáknak megmutatni, mivel végszavai ezek voltak: Advokat wird nachher gerufen. Kandó azt hitte, hogy az «Advokat» szóval Andrássy Deáknak inkább jogászi, mint államférfíui felfogására akart célzást tenni s nem merte megmutatni a táviratot Deáknak. Pedig Andrássy csak azért használta azt a szót, mivel Deák júliusi bécsi kihallgatása előtt mint «Advokat dr. Ferenczy» írta be nevét a meidlingi szálloda vendégkönyvébe.

Deákot február 6-án csakugyan felhívták Bécsbe. Kihallgattatása után gyors ütemben bonyolódtak le az események. A kiegyezés legnagyobb akadályozója, Belcredi gróf, már Deák kihallgattatása előtt való napon leköszönt. Bukása Beust felülkerekedését s az alkotmányos rendszernek Ausztriában is győzelmét jelentette.

Február 16-án jött vissza Andrássy Bécsből, már mint a minisztérium megalakításával megbízott miniszterelnök. Február 18-án felolvasták a képviselőházban az alkotmány helyreállításáról szóló királyi leiratot. A többség állva hallgatta. A baloldal ülve maradt. Azt mondotta Tisza, hogy ha tudták volna, mi van benne, ők is felkeltek volna.

A Ház az alkotmány helyreállítását küldöttséggel köszönte meg a királynak. Andrássy — kit Deák az előző napon tartott pártértekezleten egy fényes beszédben ünnepeelt s providenciális férfiúnak nevezett. — most Deákot aposztrofálta, mint akit a nemzet bizalma és a király bölcsessége a miniszterelnöki állásra kijelölt. De — úgymond — mivel ő felsége méltányolta az okokat, melyek miatt Deák Ferenc felmentését kérte, ő vállalta el e nehéz állást. E szavakkal zárta beszédét: átlátom, hogy midőn a király parancsol és a nemzet vár, az egyéni elégtelenség érzete nem ok az el nem fogadásra.

A lelkesedés és a nagy remények e napjaiban Andrássy Albrecht főhercegnél is megjelent. Jellemző, hogy a főherceg e szavakkal szorította meg kezét: meg vagyok győződve, Sie sind ein «becsületos ember!» Ez a nagy bizalom, melyet Andrássy egyénisége, az ő feltétlen megbízhatósága még oly személyiségnél is keltett, ki politikai felfogásával nem mindenben értett egyet, mindenképp diszít az *embert*, de elsőrangú és megbecsülhetetlen tulajdonsága volt az államférfinak is. E nagyfokú bizalom nélkül nem lett volna képes betölteni azt a küldetését, mely egy új korszakot nyitott meg Magyarország és a monarchia történetében.

V. FEJEZET.

ANDRÁSSY KÜZDELME A HÁBORÚPÁRT ELLEN. A HATÁRŐRVIDÉKI KÉRDÉS.

Ellentét Andrassy és Beust között. — III. Napoleon Salzburgban 1867. — Ferenc József párisi útja. — Andrassy és Bismarck első politikai érintkezései 1868-ban. — A bécsi lövészünnepély és a magyar sajtó. — Cikkek a Pesti Naplóban a Majna-vonalról. — Andrassy cikket irat erről a kérdésről. — Állítólagos porosz ügynökök Magyarországon. — Andrassy véleménye ezekről. — Bizalmi embere Bismarcknál. — Ki küldte a porosz állügynököket. — Andrassy előterjesztése 1868 december 30-án Beust politikája ellen. — Osztrák-francia közeledés. — Albrecht főherceg párisi útja 1870 tavaszán. — Lebrun tábornok küldetése. — A német-francia háború és a magyar pártok. — Andrassy a semlegesség mellett. — Beust levele Metternichhez. — Vitzthum báró szerepe. — Mi lett volna a beavatkozás következménye. — A határőrvidéki kérdés. — Erős küzdelem Andrassy és a katonai párt közt. — A krivosciei zendülés. — Az osztrák centralisták és a Határőrvidék. — König ezredes emlékirata. — Andrassy ellenirata ez ellen. — Már 1870-ben érinti a boszniai kérdést.

Andrassy a dolgoknak azt az új rendjét, melyet a prágai békekötés megteremtett, a monarchia és az abba most már alkotmányosan beilleszkedett Magyarország szempontjából definitivumnak tekintette. De világos volt előtte az is, hogy Bismarck az északnémet szövetség megalakításában nem láthatja a német kérdés végleges megoldását, hanem ezt csak állomásnak tekintheti egy további cél felé vivő úton. A német egységi mozgalom ezen a ponton meg nem állhatott. Andrassy arról volt meggyőződve, hogy nincs oly érdeke a német birodalomból kilépett monarchiának, mely azt parancsolná, hogy ennek az előrelátható mozgalomnak elébevesse magát s nincs is elég ereje ily kockázatos vállalkozásra.

A dolgok természetes rendje s a jól megfontolt reális érdekek útmutatása szerint ezen a ponton kellett találkozni Bismarck és Andrássy politikájának.

Az éles ellentét Andrássy és Beust báró közt nem egy későbbi időszak fejleménye, hanem adva volt attól a naptól kezdve, mikor Beust a monarchia külügyeinek vezetését átvette.

Beust báró a monarchia németországi pozíciójának visszahódításában látta fő-, mondhatni egyedüli feladatát. Andrássy erejének teljes megfeszítésével küzdött Beust és az osztrák katonai párt ellen, mely egy politikai fantóm kedvéért kész lett volna feláldozni a monarchia népeinek vérét és vagyonát. E hiábavaló nagy kockázat minden valószínűség szerint katasztrófába vitte volna bele a monarchiát. Győzelem esetében pedig menthetetlenül szétrombolta volna a dualizmust, tehát azt a szervezetet, melyben a monarchiát alkotó tényezők az adott viszonyok között elérhető legszerencsésebb egyensúlyba jutottak.

Bismarck már 1867-ben Bécsbe küldötte gróf Taufkirchent oly célból, hogy barátságos viszony útját egyengetse Németország és a monarchia között. E kísérlet udvarias, de rideg elutasítása már akkor csalhatatlanul megmutatta, hogy hová céloz a Beust politikája.

Ugyanazon év augusztus havában következett Napoleonnak részvétlátogatása Miksa mexikói császár tragikus vége alkalmából. Andrássy a két uralkodónak e találkozásánál, mely Salzburgban ment végbe, szintén jelen volt. Nem csupán ő, hanem valamennyi magyar államférfi meg volt győződve, hogy e császártalálkozás igazi célja a Franciaországgal való szövetség előkészítése. Beust igazat beszél, mikor emlékirataiban azt mondja, hogy Andrássy őt a salzburgi találkozás alkalmával a kabátja szárnyánál fogva tartotta, hogy Franciaországhoz való közeledését meggátolja.

Ugyanazon év októberében történt meg Ferenc József viszontlátogatása Párisban. Ennél is ott volt gróf Andrássy. Napoleon császár és Eugénia császárné szíves fogadtatásban részesítették. Látható ez nevéhez írt leveleiből.

A párisi útban Ferenc József ő felsége Vilmos király óhajására találkozott ezzel Oosban, Baden-Baden közelében. A porosz király ugyanis az utóbbi helyen tartotta szokásos fürdőzését. Az uralkodók találkozója rövid és hűvös volt. A felséges úr és kísérete két hétig volt Párisban. Ez alatt formaszertinti szövetség Napoleonnal nem jött ugyan létre, de egyengetve lett annak az útja, hogy — ha majd elérkezik a kellő idő — a szövetség gyorsan megvalósítható legyen.

Bismarck tisztában volt ennek a párisi utazásnak céljával és nem hagyta magát elámíttatni a sugalmazott hirlapi magyarázatok által, melyek a párisi út teljes eredménytelenségét igyekeztek elhíttetni. Gramont herceg, akkori francia nagykövet Bécsben, így szólt az orosz nagykövethöz: Ausztria lemondó magaviselete senkit se ámitson el, mert Ausztria el van telve a revanche gondolatával.

Gróf Andrássy Párisból azt írta nevének, hogy Napoleon és Eugénia kedveskedései által semmi esetre sem engedni kezeit megkötötni. Andrássy törekvése az volt, hogy mind Franciaországgal, mind az északnémet szövetséggel lehetőleg jó viszonyban maradjunk. Csak arra az esetre, ha Bismarck Oroszország, vagy valamelyik más állam balkáni törekvéseit támogatná, volt Andrássy arra elhatározva, hogy Párisban keressünk támpontot. Bismarck magatartása azonban nem adott okot ez utóbbi irányban teendő lépésekre. Ellenkezőleg azt mutatta, hogy részéről érdekeink támogatására számíthatunk.

A Bratiano Juon romániai miniszterelnök által a magyarországi románok közt indított izgatások adták

meg az első alkalmat az Andrássy és Bismarck politikájának érintkezésére. Andrássynak 1868 novemberében hosszabb beszélgetése volt Pepoli márkival, a bécsi olasz követtel. Azt mondta neki, hogy ő általában rokonszenvesen nézi Poroszország politikáját. De ha Bismarck a dunai fejedelemségekben netalán oly törekvéseket támogatna, melyek Magyarország érdekeit sértik, akkor a magyar kormány kényszerülve lenne ez ellen Párisban keresni támaszt. Marchese Pepoli ezt a beszélgetést nyomban megtáviratozta Florenzbe, honnét ezt az értesülést gróf Wesdehlen ottani porosz követ Berlinbe továbbította. Pepoli márki, Károly romániai fejedelem bizalmasa, közvetlenül megírta ezt a dolgot Károly fejedelemnek is, hogy figyelmeztesse ezt azokra a veszélyekre, melyek miniszterelnökének magyarországi izgatásaiból keletkezhetnének. Bismarck viszont utasította gróf Kayserling főkonzult Bukarestben, hogy hasonló irányban lépjen közbe a fejedelemnél. Tudassa vele, hogy Poroszország eddigi viszonya Romániához csak úgy tartható fõm, ha a fejedelem lehetlenné teszi minisztereinek minden oly ténykedését, mely az európai békére, különösen a Magyarországhoz való viszonyra veszélyes. Arra az esetre, ha óhajtságának meg nem felelnének, Bismarck a román bujtogatások nyílt rosszalásával, szükség esetén a követnek Bukarestből való visszahívásával fenyegetõdzött. E lépés következménye a Golesco-Bratiano-minisztérium csakhamar bekövetkezett elbocsátása volt. (Bismarck távirata gróf Kayserlinghez Varzinból, 1868 november 22.)

Gróf Andrássy 1860 novemberben kieszközölte a nagytehetségû báró Orczy Béla kinevezését osztályfõnökké a külügyminisztériumban. Orczynak az lett a feladata, hogy Andrássyt a külpolitikában elõforduló minden fontosabb dologról értesítse. A kiegyezési törvény (1867: XII.

törvénycikk) tudvalevőleg azt rendeli, hogy a külpolitikát a külügyminiszter a két miniszterelnök befolyásával intézi. Ezt az értékes jogot Andrássy nem tekintette holt betűnek, hanem magyar miniszterelnökségének egész ideje alatt tényleg gyakorolta is.

Báró Orczy jól megfelelt annak a föladatának, hogy Andrássyt a külügyminisztérium működésének minden fontosabb mozzanatáról értesítse.

Éppen az 1868. év folyamán szerzett tapasztalatok mutatták ki legjobban, mennyire szükséges volt az a befolyás és ellenőrzés, melyet a magyar miniszterelnök a külpolitikára gyakorolni jogosítva van. Ez év július végén Bécsben egy német lövészünnepélyt tartottak, melyen különösen délnémetországi lövészek tömegesen jelentek meg. Hossza-vége nem volt a tüntetéseknek egy oly politika érdekében, mely előbb-utóbb összeütközésbe hozott volna bennünket az északnémet szövetséggel. Hiába emelte föl szavát a magyar sajtó, különösen a Deák-párt főközlönye, a Pesti Napló, a Délnémetországgal való kapcsolat érdekében űzött izgatások ellen. A külügyminiszter maga is részt vett a lövészünnepély alkalmából rendezett lakomákon, hol osztrákok és délnémetek részéről izgató beszédek hangzottak el. Ez augusztus elején történt s ez időtől fogva a külügyminisztériumból sugalmazott sajtónak állandó témája lett egy délnémet szövetség alapítása, mely oly viszonyba jutott volna Ausztriával, aminőben az északnémet szövetség állott Poroszországgal.

Utóbb már ez a sajtóakció nem is szoritkozott az osztrák és a délnémet lapokra, hanem a külügyi sajtóirodának sikerült azt átplántálni Magyarországra is. Danielik fölszentelt püspök, ki már Schmerling idejében nem egy jó szolgálatot tett az osztrák államférfiaknak, a Pesti Naplóban, — melyet mindenki Deák organumának tartott, —

két hosszú vezércikket tett közzé. Ezekben azt fejtegette, hogy Magyarország a *Majna-vonal* átlépését, vagyis az északnémet szövetség kiterjeszkedését Délnémetországra, casus belli-nek tekintené. Ritkán volt újságcikkeknek oly szenzációs hatása, mint ezeknek.

Gramont herceg bécsi francia nagykövet nyomban megtáviratozta e cikkek tartalmát Párisba. A bécsi külügyminisztériumban szinte ujjongtak a Napló cikkei fölött. Báró Hoffmann osztályfőnök, Beust bizalmasa, gúnyosan gratulált báró Orczynak a Deák-párt e nagyszerű zsurnalisztikai lépéséhez.

Hogy báró Kemény Zsigmond, a Pesti Napló akkori szerkesztője — ki, melleleg mondvá a német kérdésnek legalaposabb ismerője volt — hogyan közölhette Danielik cikkeit, az magyarázatra szorult. Ez a magyarázat pedig nem lehetett más, mint az, hogy Kemény ezeket a cikkeket nem is olvasta. Danielik régi ismerőse volt Keménynek, ki kedvelte a víg kedélyű s ügyes társalgó papot és sokszor együtt vacsorálgatott vele a kültelki vendéglőkben. Ez a barátság nem használt a báró népszerűségének. Mikor Kemény a Lipótvárosban képviselőjelöltnek lépett föl, az ellenpárt kortesversének az volt a refrénje, hogy «mindig poros a kabátja, Danielik a barátja».

De még ez a kedélyes viszony sem magyarázná meg teljesen a kellő gondosság elmulasztását Kemény részéről, hanem ehhez hozzájárult az a szomorú tény, hogy e nagy publicistánál már akkor mutatkoztak a paralyzisnek első jelei, mely betegség pár év múlva életét kioltotta.

De a Danielik-cikkek fölötti ujjongás nem tartott sokáig a ballplatzi palotában. Két nap múlva a Naplóban nyilatkozat jelent meg, mely tudatta, hogy a Danielikféle cikkek csupán szerzőjük magánvéleményének tekintendők s a Deák-pártnak nincs hozzájuk semmi köze.

Ez a cáfolat méltán lehangolta Beustot. Azokat a Napló-cikkeket pompásan lehetett volna értékesíteni a külföldi sajtóban. Eddig még a félhivatalos Beust-féle sajtó sem merészkedett odáig, hogy a Majna-vonal esetleges átlépését háborús oknak nyilvánítsa. Beust, ki a Danielik-féle cikkeket minden bizalommal maga sugalmaztatta, a sértődöttet játszotta a Naplóban megjelent cáfolat miatt s nem átalotta Andrássyt arra kérni, hogy irasson egy cikket, mely ama cáfolat hatását enyhítené.

Andrassy utasítására a Pester Lloyd karácsonyi számában csakugyan megjelent egy Falk tollából származó vezércikk, melyben ki volt fejezve, hogy Andrassinak legkisebb kedve sincs a Majna-vonal miatt háborút kezdeni. De ha akarná is ezt, akkor sem tehetné, mert nem találha olyan magyar képviselőt, aki a Majna-vonal védelmére egy fillért és egy katonát megszavazna. Ez áll Beustra nézve is. Beust észszerűen csak olyasmit akarhat, amit végrehajtani képes. De nem képes háborút viselni a Majna-vonal miatt, mert ilyet Magyarország nem akar. Ezekben a fejtegetésekben, mint látható, ki van mutatva a Beust és Andrassy nézetei és akarása közt *betű szerint* létező összhangzat, de ez az összhangzat Beust részéről Andrassy és Magyarország által kikényszerítettnek van odaállítva.

Andrassy életrajzírója, Wertheimer tanár, annak a nézetének ad kifejezést, hogy ezt a Beustra nézve oly kellemetlen ujságcikket csakugyan Andrassy sugalmazta ugyan, de Falk Andrassy szándékát félreértette s egy megnyugtató cikk helyett olyat írt, melynek éle egyenesen Beust ellen volt irányozva.

Ez a felfogás téves. Én akkor a Pester Lloyd főmunkatársa voltam s tudomásom van róla, hogy Andrassy azt a Falk-féle cikket nem csupán sugalmazta, hanem kéziratban olvasta is és helyeselte. Sőt báró Eötvösnek, ugyancsak

kéziratban, szintén megmutatta s a cikket ez is helyeselte. De hát hogyan is hihetné el valaki Falkról, hogy Andrássy szándékát annyira félreérthette volna!

Hogy Andrássy a Beusttal való beszélgetése alkalmával e cikk szellemi szerzőségét nem vállalta magára, ami mellesleg megjegyezve nagy naivitás lett volna tőle, az ép oly természetes, mint az, hogy Beust felháborodással utasította el magától azt a gyanút, mintha a Danielik-féle cikkeket ő iratta volna. *Hanc veniam damus petimusque vicissim.* — tartja az általános gyakorlat az államférfiaknál a sajtót illető kérdésekben.

Csakugyan ideje volt valamit tenni Beust veszedelmes aknamunkája ellen. Valóságos sajtóharc folyt Bécs és Berlin között. Báró Orczy naplójában azt írja, hogy Poroszországgal szemben ama napokban oly feszültség keletkezett, hogy már a diplomáciai összeköttetés megszakításáról kezdtek beszélni. A «Norddeutsche Allgemeine Zeitung», Bismarck herceg félhivatalos közlönye kijelentette, hogy míg Beust áll a bécsi külügyi hivatal élén, a béke nincs biztosítva.

Ez a helyzet méltán gondolkodóba ejthette Andrássyt s csak kötelességét teljesítette, ha ezt minden rendelkezésére álló eszközzel ellensúlyozni igyekezett. December utolsó napjaiban történt, hogy régi ismerőse, a főntebb többször említett Scherr-Thosz Arthur gróf, ki 1867 nyarán az emigrációból hazajött s most már buzgó híve volt a kiegyezésnek, azzal állított be Andrássyhoz, hogy magánügyei miatt Berlinbe utazik, nem tehetne-e neki valami szolgálatot. Andrássy — mint e régi emigránstársához írott s 1897-ben közzétett levelei is bizonyítják, — megbízható embernek ismerte Scherr-Thoszt. Azt felelte tehát neki, hogy esetleg csakugyan tehetne a magyar érdeknek valami szolgálatot. A Bécs és Berlin közt folyó hírlapi

harcnak rossz következményei lehetnek, jó volna neki véget vetni. Említette neki, hogy porosz ügynökök járnak az országban s békétlenséget szítanak Magyarország és Ausztria között, aminek Andrássy nem tudta más okát elképzelni, mint hogy Poroszország, miként a lapok emlegetik, csakugyan át akarja lépni a Majna-vonalat s azért vizsályt akar előidézni a monarchia két állama közt, hogy erről az oldalról ne zavarják vállalkozásában. Utalt arra Andrássy, hogy a Majna-vonalra vonatkozó intézkedést nem Ausztria vitte bele a prágai szerződésbe, hanem Franciaország s ha Scherr-Thosznak Berlinben esetleg alkalma nyílnék irányadó személyekkel beszélni, megmondhatná, hogy míg ő — Andrássy — áll ezen a helyen, mi Poroszországot nem fogjuk gátolni a Majna-vonal átlépésében. De egyúttal azt is megmondhatná, hogy ne fáradozzanak abban, hogy Magyarországot fölbujtsák a dinasztia ellen, mert ez úgylis hiábavaló igyekezet. A koronázás óta nem találnak tizenkét embert az országban, ki olyasmire kapható.

Andrássy tudta, hogy olyan emberrel beszél, kinek régóta összeköttetése volt Bismarckkal. Scherr-Thosz csakugyan néhány nap mulva már megjelent a berlini külügyi hivatalban és Keudell Róbert titkos követségi tanácsos útján kihallgatást kért Bismarcknál azon a címen, hogy meg akarja neki köszönni, hogy 1866-ban kiszabadította az osztrákok fogságából.

Keudell eleinte nem biztathatta azzal, hogy kihallgatást fog kapni a nagyon elfoglalt Bismarcktól, mikor azonban Scherr-Thosz elmondta neki azokat a nyilatkozatokat, melyeket Andrássytól hallott, Keudell bámulva kiáltott föl: «Hogyan képzelheti és hiheti el a magyar kormány, hogy *mi küldöttük* Magyarországba azokat az ügynököket! Én magam kezelem a titkos pénzalapot és szavamat adom önnek, hogy egyetlen tallér sem fordítottatott oly célra.

Ha ilyen dolgokról van szó, akkor Bismarck bizonyosan fogadni fogja Önt.»

1869 január 2-án fogadta Bismarck Scherr-Thosz grófot. Hosszas beszélgetés foly le köztük. A kancellár ép úgy csudálkozott, mint Keudell, hogy Budapesten *jobban* nem tudják, *kitől* indul ki az az állítólagos porosz izgatás. «Mondja meg Andrásynak — mondá Bismarck, — hogy becsületszavamra ezer aranyat fizetek minden porosz ügynökért, akire rábizonyul, hogy én küldöttem. Én nemcsak hogy agents provocateur-öket nem küldöttem Magyarországra, hanem még a román kormányt is követünk azonnali visszahívásával fenyegettem meg, ha tizenmegy nap alatt meg nem szűnik a román izgatás Magyarországon. Arra, hogy porosz ügynökök jelenléte Magyarországon valóságos tény, csak azt mondom, hogy akárki könnyen fölfogadhat néhány porosz egyént, porosz tallérokat adhat nekik és porosz ügynököknek adhatja ki őket. Hogy ki küldi és fizeti ezeket az ügynököket, arra nem felelek. Fogják nyakon a fickókat, majd rájönnek, hogy ki küldte őket. Poroszországnak semmi érdeke sincs abban, hogy Magyarország és Ausztria között viszályt szítson. A Majnavonal átlépése eszünk ágában sincs.» Azután hosszasan fejtegette Bismarck, hogy a monarchia dualisztikus alakulásából következik, hogy erről az oldalról Poroszországnak támadástól aligha kell tartania, mert akárki álljon a jövőben a porosz külügyi hivatal élén, nagyon ügyetlennek kellene lennie, hogy ilyen támadást elhárítani ne tudjon. Azután fejtegette, hogy mily nagy értékű volna Poroszországra nézve Ausztria szövetsége és viszont. Elmondta, hogy Beust szüntelenül fondorkodik Poroszország ellen Párisban és a délnémet udvaroknál és érdekes részleteket mondott el Metternich osztrák nagykövet párisi működéséről. Fejtegette egy valószínűleg kitörendő francia-német háború

eshetőségeit és valószínűnek mondotta, hogy a németek győzni fognak. Andrássynak azzal a nézetével, hogy kívánatos volna a hírlapi harc beszüntetése, Bismarck tökéletesen egyetértett. És két nap múlva a Norddeutsche Allgemeine Zeitungban szerkesztőségi nyilatkozat jelent meg, hogy a lap a tollharcot beszünteti és ezentul bécsi provokációkra sem fog felelni.

Végül Scherr-Thosz ismételt kérelmére Bismarck megnevezte azt, aki szerinte az állítólagos porosz ügynököket Magyarországra küldi. A rejtély megoldását Scherr-Thosz oly «monstruozusnak» mondja, hogy jónak látja azt elhallgatni. (Lásd Arthur Gr. Scherr-Thosz, Erinnerungen, 126. és köv. l.)

Bismarcknak elhihetjük azt a főntebb említett mondását, hogy a Majna-vonalat átlépni akkor szándékában nem volt. Valóban nem is volt erre komoly szüksége. A délnémet államokkal még 1866 augusztusban megkötött titkos véd- és dacszövetségekkel stratégiai értelemben egészen kielégítő helyzetet biztosított Németországnak. E szerződések értelmében a Majna-vonal tulajdonkép már át volt lépve. A vámügyekre nézve megvolt az unió dél és észak közt s ezek intézésére megcsinálták a vámparlamentet. Ezekben a kapcsolatokon túlmenő szorosabb kötelekre törekedni sem az északnémet szövetségre nézve nem volt sürgős, sem magok a délnémet államok nem törekedtek az északnémet szövetséggel való szorosabb politikai kapcsolat létesítésére. A délnémet szövetség megalakítására — amihez a prágai béke értelmében joguk lett volna, de amire kötelezve nem voltak — szintén nem mutattak semmi kedvet a délnémet államok, — aminek az okait itt bővebben fejtegetni nem kívánom.

Beust és sajtója úgy tett, mintha a Majna-vonal átlépése ellen kellene védekeznie, holott valóságban ő köve-

tett agresszív célokat, ő kergette egy délnémet szövetség álomképét, remélve, hogy ezt Ausztria vezetése alá helyezheti s majdan támaszpontjává teheti egy oly akciónak, mely Ausztria németországi pozíciójának visszaszerzését célozta volna.

Andrássyval szemben is ily álnokul járt el. Játszotta a megsértettet s Orczy útján azt inszinuálta neki, hogy tegye jóvá, amit a Pester Lloydban megjelent cikk sugalmazásával ellene vétett. Andrássy ilyesmire hajlandó nem volt. Ellenkezőleg december 30-án Bécsbe ment s már Orczy előtt fölháborodással jegyezte meg, hogyan teheti föl ő róla a külügyminiszter, hogy ő valamiféle elégtételt adjon neki. Egyenesen ő felségéhez ment tehát és kifejtette előtte, hogy Beust kalandos politikájával örvény felé viszi a monarchiát. Az uralkodót, ki pedig eddigelé a Beust-féle iránnyal tartott, tökéletesen meggyőzték Andrássy fejtegetései. Csak miután a felséges urat saját nézetei helyességéről meggyőznie sikerült, ment el Andrássy Beusthoz, akinek ezúttal férfias nyíltsággal elébe tartotta egész bűnlajstromát.

Beust most már — látszólag — takarodót fuvatott s ezzel az 1868 végén és 1869 elején létezett válságos epizódra egy nyugodtabb korszak következett. Az Andrássy által kikényszerített eme visszavonulás miatt Beust úgy bosszulta meg magát rajta, hogy zurnalisztái által azt a valótlan-ságot terjesztette az európai sajtóban, mintha Andrássy a monarchiát háborúba akarta volna belevinni Poroszország ellen és csak az ő — Beust — államférfíui bölcsesége mentette volna meg a békét. Ezt talán a nagyközön-ség egy része elhitte, de a német politika illetékes tényezői az ily otromba valótlan-ságoknak bizonyára nem adtak hitelt.

Ezalatt azonban Beust titokban tovább szövögette

eddig követett politikájának titkos szálait. Franciaországgal és Olaszországgal akart koalíciót létrehozni Poroszország illetőleg az északnémet szövetség ellen. De ez a koalíció nem sikerült, mert Olaszország nem akart lemondani arról, hogy legközelebb kitűzi zászlaját Rómában, Napoleon pedig nem volt hajlandó beleegyezni Olaszország e kívánságának teljesülésébe. Szeptemberben mindazáltal a francia, olasz és osztrák-magyar uralkodó sajátkezű levelekben biztosította egymást, hogy csak kölcsönös egyetértéssel fognak más hatalmakkal megállapodásokra lépni. Másfél évvel később Franciaország keservesen győződhetett meg róla, hogy ez a platonikus közeledési kísérlet gyakorlatilag semmit sem ért.

Beust fantasztikus kísérletekre is kész politikájának ezidőben egy lengyel epizódja is volt, mely Bismarck figyelmét is magára vonta. Azért említjük meg, mivel Bismarck a maga emlékirataiban szükségesnek tartotta vele foglalkozni.

Báró Werthernek 1869 május 4-én Bismarckhoz intézett, csak újabban nyilvánosságra jutott levelében az az állítás foglaltatik, hogy Beust állítólag akkor, mikor Poroszország ellen intézett sakkhúzásait megtette, azt a gondolatot is fontolóra vette, hogy Galiciát önálló lengyel királysággá kellene alakítani, Ausztria pedig bizonyos területekkel az Aldunánál kártalaníttatnék. Báró Werther e tudósításához hozzáteszi, hogy a magyarok ily alakulásba soha sem egyeznének bele, mert a nem-magyar elem szaporítása pozíciójuknak ártana. Bismarck erre azt írta báró Werthernek, hogy Beustot revanche-politikája érdekében mindenre képesnek tartja. Ami pedig a magyarok óhajtásait illeti, ezeket Ausztria egy győzelmes háború esetében nem venné tekintetbe, mert Ausztria a magyaroknak adott engedményeket csak mulékony kivételes állapotnak tekinti.

Bismarck Ausztria lengyel politikájában még a monarchiával való védelmi szövetség 1879-ben megtörtént megkötése után is az esetleges megbízhatatlanságnak egy elemét látta. Erről «Gondolatok és Emlékezések» című könyvében ezeket az érdekes megjegyzéseket találjuk: «Mi nem kívánhatjuk Ausztriától, hogy lemondjon arról a fegyverről, mellyel a galíciai lengyel nemzetiség ápolásában Oroszország ellen rendelkezik. Mikor a háromcsászárszövetség fönmállott, akkor Ausztria a ruthénekhez való viszonyát tolhatta előtérbe. Arra az esetre, ha a háromcsászárszövetség felbomlik, tanácsosabbnak látszik, hogy a lengyel nemességet egy Oroszországgal való háború esetére rendelkezésére tartsa. Galícia általában lazábban van hozzáragasztva az osztrák monarchiához, mint Posen és Westpreussen a porosz monarchiához. A kelet felé nyílt Galícia a Kárpátok határfalán kívül úgy van mestersegesen odatapasztva és Ausztria enélkül époly jól fönnállhatna, ha az 5 vagy 6 millió lengyelért és ruthénért a Dunamedence belsejében találna kárpótlást. Efféle tervek, román vagy délszláv lakosságnak Galiciáért való becserélése formájában, Lengyelországnak egyidejű helyreállítása mellett, melynek élén egy főherceg állandott volna, a krími háború idejében és 1863-ban — a lengyel forradalom idejében — hivatott és nem hivatott oldalról fontolóra vétettek. Lengyelország jövőjének kérdése ez okból egy német-osztrák szövetség előfeltételei közt különösen súlyos.»

Bismarcknak e húsz évvel később papírra vetett megjegyzései érthetővé teszik, hogy mikor 1870 elején Beust Klaczkó Julián lengyel-francia irónak a külügyminisztériumban hivatalt adott, ez az első tekintetre nem fontos tény akkor Berlinben nagyon feltűnt, mert kapcsolatba hozták azt bizonyos lengyel tervekkel. De ezek és ezekhez hasonlók csak muló tünetek voltak.

Egészen más viharfelhők emelkedtek a láthatáron 1870 márciusában. A beavatottak akkor már egy német-francia háború közeli veszedelméről beszéltek. Albrecht főherceg ez időben történt utazása Párisba ennél fogva nagy szenzációt keltett.

Erről az utazásról akkor azt mondták, hogy a főherceg a francia főváros bizonyos tudományos intézeteit akarja meglátogatni. A valóságban egy háború tervét terjesztette Napoleon császár elé, melyet 1871 tavaszán Poroszország ellen közösen lettek volna viselendőek Ausztria, Franciaország és Olaszország.

E terv szerint a franciáknak kellett volna kezdeni a támadást. Kisebb hadtestekkel kellett volna a poroszokat a Saarnál lekötöniök, főhadsergükkel pedig a Felső-Rajnanán keltek volna át, hogy Délnémetországot elvágják az északtól. E felvonulás végrehajtása után történt volna meg a franciák egyesülése Ausztria-Magyarország és Olaszország seregeivel. A főcsata színhelyül a Lipcse melletti, történelmi nevezetességű síkság volt kiszemelve. A francia tábornokok a főhercegi haditerv oly módosítását kívánták, mely szerint a három szövetséges hatalom egyidejűleg üzenete volna meg a háborút. (A francia tábornokok bölcsebb előrelátást tanúsítottak, mint utóbb Gramont külügyminiszter.)

E nagyjelentőségű részleteket Wertheimer Edének, Andrássy életírójának köszönjük. Ez egy «rendesen jól értesült személyiségtől» hallotta, hogy Albrecht főherceg Párisban való időzésének az elején ezt a hadi tervet valóban elébe terjesztette Napoleon császárnak. Hogy ily kísérletek történtek, azt az is bizonyítja, hogy 1870 június 6-án, tehát néhány héttel a francia-német háború kitörése előtt, Lebrun tábornok Napoleon megbízásából Bécsbe jött és a császár június 14-én fogadta is. De Lebrun tábor-

nok fáradozásai nem vezettek egy háborús szövetség megkötésére. Ferenc József császár azt mondta neki: «Én a békét akarom. — hogy háborúba menjek, kell hogy arra kényszerítve legyek.» (Lebrun: Souvenirs militaires, I. 493.)

Báró Orczy naplója szerint (1870 július 9.) Napoleon, félrevezetve Beust ígéretei által, erősen meg volt arról győződve, hogy a «revanche» gondolata Ausztriában minden habozást el fog nyomni. Gramont herceg, ki időközben bécsi nagykövetből francia külügyminiszter lett, kijelentette a francia minisztertanácsnak, hogy mihelyt a háború kitör, Ausztria rögtön egy hadtestet fog mozgósítani.

Ezekben az emlékezetes történelmi napokban, mikor a német-francia háború kitörőben volt, a magyar pártok mind aggódtak amiatt, hogy a monarchia bele bonyolódik a háborúba. Interpellációk voltak a képviselőházban. Az a válasz, melyet gróf Andrássy Horn Ede és gróf Csáky Tivadar hozzá intézett interpellációira július 14-én adott, e tekintetben megnyugtatólag hangzott. Jellemző Andrássy válaszának utolsó mondata: «Törvényeink értelmében, valamint a dolog természete szerint ily nagyfontosságú kérdésben a külügyminiszter csak a két miniszterelnökkel egyetértésben intézkedhetik és *ebben* fekszik nézetem szerint az a biztosíték, mely a képviselő urakat is meg fogja nyugtatni.» (Tehát *csak* ebben!)

A következő napon tette meg Gramont herceg a corps législatif-ban azt a harcias nyilatkozatot, mely teljesen egyértelmű volt a hadüzenettel.

Andrássy már július 16-án Bécsbe sietett. Jóllehet, Beust a Franciaországgal való szövetségre vonatkozó lépéseit Andrássy előtt s mint később kitünt, részben még a császár előtt is igyekezett titokban tartani, Andrássy mégis eleget megtudott báró Orczy értesítéseiből, hogy Beust szándékaiban ne bízzék.

Julius 18-án és a következő napokon voltak a császár elnöklése alatt azok a tanácskozások, melyek a monarchiának a háborúval szemben követendő magatartása fölött döntöttek. Andrassy életrajzírójának módjában volt e «koronatanács» jegyzőkönyveibe betekinteni. Közléséből megtudjuk, hogy báró Kuhn hadügyminiszter és Albrecht főherceg erélyesen érvelt a monarchiának a háborúban való részvétele mellett. Az utóbbinak nézete szerint a döntő csata szeptember elejére volt várható Szászország határán (tehát a lipcsei síkon). Beust nagyon tartózkodólag viselkedett, de ellene nyilatkozott annak, hogy a monarchia semlegességi nyilatkozatot tegyen, mert szerinte ez többet használt volna Poroszországnak, mint Franciaországnak, pedig nekünk szerinte mindentől tartózkodnunk kell, ami Poroszországnak használhatna.

Andrassy ellenben nagy határozottsággal követelte a kategorikus semlegességi nyilatkozatot. Ezenkívül azt is indítványozta, hogy a császár hívassa magához a porosz követet és barátságosan adja tudtára az okokat, melyek bennünket csapataink részleges mozgósítására indítanak. A viták hosszas ide-oda hullámmása után végre kimondotta a császár a semlegességi nyilatkozatot, melyet július 20-án el is küldöttek valamennyi hatalomhoz. Andrassy indítványának második része, mely a porosz követnek adandó magyarázatra vonatkozott, Beust ellentállása folytán elesett. Andrassy a magyar képviselőházban Tisza Kálmánnak hozzá intézett interpellációjára oly értelmű választ adott, hogy a kormányban és az irányadó körökben egyáltalán *nincs meg a szándék a Németországban 1866-ban feladott pozíció visszaszerzésére*, ami az ő meggyőződése szerint is a monarchiának nem hozna hasznot, hanem kárt és veszedelmet okozna. Andrassynek e szavaira határozott helyeslő nyilatkozatok következtek valamennyi párt részéről.

Azon a napon, melyen a monarchia semlegességi nyilatkozatát valamennyi hatalommal közölték, Beust Andrássy tudta nélkül ezt írta Metternich hercegnek, az osztrák-magyar párisi nagykövetnek: «Ismételje Napoleon császár és miniszterei előtt, hogy a megállapodásokhoz híven, amelyekben az előző év végén a két uralkodó meg egyezett, mi Franciaország ügyét a magunkénak tekintjük s a lehetőség határai közt hozzá fogunk járulni fegyvereinek sikeréhez.»

Azután kifejtette levelében, hogy Ausztria beavatkozása maga után vonná Oroszország beavatkozását. Ausztriának tehát oda kell törekednie, hogy Oroszország mindaddig ne lépjen ki semlegességéből, míg az előhaladott őszi évszak rá nézve lehetetlenné nem teszi csapatainak összevonását. «Ily körülmények közt — úgymond — ez a szó, semlegesség, melyet sajnálattal mondunk ki, ránk nézve parancsoló szükségesség. Ezt a semlegességet azonban mi csak eszköznek tekintjük, hogy háborús előkészületeinket befejezhessük, anélkül, hogy magunkat Porosz- vagy Oroszország időelőtti támadásának kitegyük.»

Gramont herceg állítása szerint neki Metternich herceg a fönti nyilatkozat megtételével egyidejűleg írásbeli nyilatkozatot is adott át, mely szerint «Ausztria, tekintettel arra az állapotra, melyben a háború meglepte, szeptember előtt nem jelenhetik meg a harctéren.» (Tehát e szerint szeptemberben csakugyan megjelenhetett volna.)

Beust bizalmasát, a szintén szászországi Vitzthum bárót brüsszeli követté nevezte ki, hogy közel legyen Párishoz. A köztük folyt levelezések oly részleteket tartalmaznak ezekről az üzemekről, melyeket hihetetleneknek kellene tartanunk, ha ezek a levelezések fönn nem maradtak volna. Mikor Beust a külügyminisztérségből távozott, a császárnak titkos magánlevéltára számára átadott egy

iratsomót, mely ezeket az összes titkos levelezéseket tartalmazta. A korrekt fölfogású uralkodó azonban ezt az iratsomót átadta Andrássy grófnak s ez most is megvan a külügyminisztérium irattárában.

*

A föntebbiekben megismertettük azt a nagy szolgálót, melyet gróf Andrássy Gyula a monarchiának már magyar miniszterelnök korában a *külpolitika* terén tett. Csakis az ő határozott és céltudatos föllépése tartotta féken a bécsi revanche-politikusok mozgolódásait 1867-től a német-francia háború kitöréséig s ennek kitörése után is az első válságos időszakban. Nem bizonyos, hogy Andrássy-nak ez a fékező működése végleg sikeres maradt volna abban az esetben is, ha a francia-német háború elején az történt volna, amire a bécsi katonai körök számítottak: ugyanis, ha a franciák néhány győzelmet aratva, berontottak volna Németországba. Ebben az esetben a harcias indulatok Bécsben alighanem oly elemi erővel törtek volna ki, hogy azokat Andrássy sem lett volna képes féken tartani.

A német fegyvereknek mindjárt a hadjárat elején aratott fényes sikerei igazolták Andrássy magatartását. Csak a német győzelmek világánál tűnt ki igazán, mily veszedelmes lejtőre jutottunk volna, ha a július 18-ki nagy koronatanácsban a katona-párt álláspontja győzött volna. Bekövetkezett volna minden bizonnyal Oroszország beavatkozása Németország javára. És végül mi is osztottunk volna Franciaország katasztrófájában, csakhogy ebből esetleg még végzetesebb rész jutott volna ki a Habsburgok monarchiájának, mint az volt, mely a francia nemzetre nehezedett.

*

A külpolitika terén a háborúpárttal való sikeres mérkőzésével egyidejűleg, ezzel párhuzamosan folyt le Andrásynak *egy másik mérkőzése a katonai párttal*. Ez utóbbinak megmérhetetlen hatása volt abban az irányban, hogy a monarchia közjogi strukturája az 1867-ben megteremtett keretek közt megmaradt. E mérkőzésnek tárgya a határőrvidéki kérdés megoldása, ennek az intézménynek megszüntetése volt.

A Határőrvidéknek az anyaországtól való különválasztottsága és katonai uralom alatt tartása, egyike volt Magyarországnak régi és igen súlyos sérelmeinek. E sérelemnek megszüntetését régibb országgyűléseink sokszor, de mindig hiába sürgették. E nagy sérelem megszüntetése egyik legnagyobb ama vívmányok közt, melyek gróf Andrássynak a koronázás után magyar miniszterelnök korában kifejtett működéséhez csatlakoznak. A Határőrvidék polgárosítása és bekebelezése nehezebb és fontosabb volt még a horvát kérdés megoldásánál is, nemcsak mivel a Határőrvidék háromszor nagyobb volt, mint az akkori Horvát-Szlavonország, hanem még inkább azért, mivel a Határőrvidék volt az a hadműveleti alap, melyen a katonai reakció — az 1848/49-ki hagyományok nyomdokain indulva — 1869-ben egész erővel megindította az aknamunkát az 1867-ki alkotások ellen.

A határőrvidéki parancsnokká kinevezett Gablenz táborszernagy s az általa a határőrvidéki kérdésben meghallgatott katonai bizottság 1868-ban a Határőrvidék fenntartása *mellett* nyilatkozott. Lehetetlennek mondotta, hogy a monarchia lemondjon arról a 70,000-nyi iskolázott katonaságról, amelyet a Határőrvidék szolgáltatott. Mikor Andrassy a bekebelezés előkészítését megindította, nagymérvű izgatás indult meg a Határőrvidéken ennek az intézménynek feloszlatása ellen. A báró Kulm hadügyminiszter

által 1868 október 12-én illetéktelenül elrendelt határőrvidéki erdőeladások (33,000 katasztrális hold) adták meg a lökést arra, hogy Andrássy és a magyar kormány, sőt még a horvát országgyűlés is, e kérdésben akcióba lépjen. Az ő felsége elnöklete alatt 1869 május 26-án tartott közös minisztertanácsban Andrássy már erélyesen szőnyegre hozta a határőrvidéki kérdést. Azokról az óriási erőfeszítésekről, melyeket Andrássy ebben a kérdésben kifejtett, némi képet nyerünk, ha elolvassuk azokat az adatokat és levelezéseket, melyek a Léderer Béla által szerkesztett s 1893-ban közzétett, gróf Andrássy Gyula beszédei című gyűjteményes munkában foglaltatnak. (Bővebben tárgyalja e kérdést e sorok írójának: Egy letűnt nemzedék című munkája is. Lásd az 57—71. l.)

Andrássy törekvéseit a határőrvidéki kérdésben eleinte siker koronázta.

«A legkeményebb küzdelmek és harcok után — írja 1869 június 30-áról nejének Bécsből, — melyek a legjobb idegeket tönkretelthették volna és melyek következtében igen keveset aludtam, mióta itt vagyok, végre ma reggel óta szabadon kezdek lélegzeni. Úgy hiszem, több eredménnyel fogok hazajönni, mint bárki hinni merte volna. De a napot még csak nyugta után kell dicsérni.»

Az utóbbi megjegyzés nagyon helyénvaló volt. Mert amit Andrássy ekkor nagy erőfeszítésekkel kiküzdött, azt később más befolyások ismét lerontották. Ismételve elülről kellett kezdenie a munkát. Augusztus 12-én harmadfél órai kihallgatáson igyekezett meggyőzni ő felségét álláspontja helyességéről. De egyelőre sikert nem aratott. «Soha oly rosszkedvűnek és difficilisnek nem láttam a császárt» — írja néhány nappal e kihallgatás után feleségének. Az uralkodó rossz kedve az ugyanazon nap estéjén a delegációknak adott udvari ebéden is feltűnő volt. A császár

hosszas beszélgetésbe eredt Albrecht főherceggel, aki a katonai párt feje volt. A főherceg maga sem titkolta, hogy Horvátországból, Dalmáciából és a Határőrvidékből, esetleg Bosznia majdani hozzácsatolásával egy vendéet alkotna a dinasztia erős védbástyájául a magyarok ellen. Megmondta ezt magának Andrásynak is, ki erre azt felelte: Csak bizza ő felsége a dinasztia védelmét a magyarokra, kik ezt jobban fogják teljesíteni, mint a délszláv konföderáció. A Jellacsicsiádok ideje már lejárt.

A császár ezen az estén Andrásyt egy szóra sem méltatta s az udvari emberek — mint Andrassy feleségének írta — már kegyvesztett embernek tartották.

Úgy látszott, hogy a határőrvidéki kérdésben a magyar álláspont megbukott.

Andrásynak és a magyar delegációnak szilárd magatartása azonban megmentette az ügyet, Az volt a szerencse, hogy a hadügyminiszter rá volt szorulva a magyarok jóakarátára, mert 17 millió forint kiadási többletnek s több milliónyi póthitelnek megszavazását kérte a delegációtól.

Bizonyos meglepéssel gondolok vissza abban az időben írott vezércikkeimre, melyek a határőrvidéki kérdést behatóan tárgyalták. Egyetlen mondatot legyen szabad idéznem a cikkekből: «Ne ámítsuk magunkat tovább ezzel a határőrvidéki kérdéssel. E jelentős pillanatban, midőn a magyar delegáció és a hadügyminiszter szemben állanak egymással, mikor delegációnknak *még kezében van a hatalom*, hogy követeléseinek anyagilag is nyomatékot adhasson, helyén való szemügyre venni a határőrvidéki törekvéseket.» Ezután hosszú fejtegetés következett a határőrvidéki kérdésben való teendőkről.

A delegáció megemberelte magát. A hadügyminiszter követelésének megszavazására csak úgy lehetett rábírni, — ha a határőrvidéki kérdésben engednek. És engedtek.

«Másnap ő felsége megint hivatott — írja Andrássy. — Én megmaradtam a magam nézete mellett. Még aznap volt egy minisztertanács az itteni miniszterekkel, amely béketűrésemet teljesen kimerítette. De igen jókedvű és nyugodt voltam és győztem sur toute la ligne. Az eredmény az, hogy két ezred mindjárt feloszlatik, két város királyi város lesz, a többi természetesen már magától fog következni. *Több ránk nézve egyszerre nem lett volna jó. A Határőrvidék, mely ezáltal egy pár év alatt Magyarországhoz fog csatoltatni, két és félszer oly nagy, mint a szász királyság, a reakciónak pedig főtámasza elesik.*»

A határőrvidéki kérdés tehát ebben az augusztus 13-iki minisztertanácsban lényegileg eldőlt. Andrássy sikere annál nagyobb volt, mivel a centralista osztrák miniszterek, az egész osztrák centralista párt és sajtó elég elvakult volt arra, hogy a katonai reakciót támogatta.

A katonai párt azonban még most sem adta fel a harcot. Űgyesen felhasználta azt az időt, melyet Andrássy ő felsége kíséretében október 25-ikéről december 6-ikáig a Suez-csatorna megnyitása alkalmából a Keleten töltött. Nemcsak a Határőrvidéken indult meg a legvadabb izgatás, nemcsak a határőrvidéki lakosságot fanatizálták a tiszték azzal, hogy a magyarok úgy fognak velük elbánni, mint valami csordával, elveszik földjeiket, elcsapják tanítóikat stb., — hanem egyidejűleg megmozdult az egész délszlávság. A kattarói öböl környékén kitört az a vérengző lázadás, melyet csak hosszas küzdelem árán s a kolomposok lekenyerezésével — a szégyenletes ú. n. knezlaci békekötéssel, — 30.000 ember mozgósításával tudott elnyomni az Erdélyből oda küldött Rodics tábornok.

A magyar miniszterek nem tudták, mitevők legyenek Andrássy távollétében ezekkel a veszedelmekkel szemben. Bedekovich horvát minisztert és Kerkapoly honvédelmi

államtitkárt a minisztertanács fölküldte Bécsbe. De a maguk közt is meghasonlott osztrák miniszterek — mint báró Eötvös József Andrásynak írott levelében mondja — maguk sem tudtak sokat s mint rendesen, semmi vezéreszméjük sem volt. A krivosciei lázadás azonban, úgy látszik, felnyitotta a szemüket s a centralisták most már legalább felhagytak a katonai reakció támogatásával a határőrvidéki kérdésben.

Andrássy visszatérése után a december 28-iki közös minisztertanácsban végre meg lettek állapítva a magyar kormány és a hadügyminiszter között a határőrvidéki erdőkre vonatkozó bizonyos pontozatok. De a bekebelezés tárgyában a katonai párt még ekkor sem adta föl a harcot, hanem a hadügyminiszter a határőrvidéki ügyek akkori vezetőjével, König ezredessel, terjedelmes emlékiratot dolgoztatott ki, mely a határőrvidéki kérdésben Andrásy által javasolt, közjogilag egyedül helyes megoldási mód ellen fordult, s mintaképe volt a politikai perfidiának. Mit akart tulajdonkép a katonai párt? Azt akarta és javasolta, hogy a Határőrvidékből egy *külön tartomány* alakíttassék, mely a hadügyminisztériumban szervezendő külön osztály kormányzása alatt állana. Ennek a külön osztálynak az élére egy határőrvidéki származású katonát akartak állítani. Követelte továbbá az emlékirat, hogy minden, a mi a Határőrvidéken történni fog, e tartomány majdan egybehivandó gyűlésének közreműködésével állapíttassék meg. Az így, külön katonai kormány alatt megszervezett tartományt, mely előreláthatólag a magyar-gyűlölet gócpontja lett volna, idővel egyesíteni szándokoztak Horvátországgal és pedig nem darabonként, hanem egyszerre.

A *gyakorlatban* ez az egyesítés azt jelentette volna, hogy tulajdonkép nem a háromszorta nagyobb Határőr-

vidék kebeleztetett volna be Horvátországba, illetőleg Magyarországra, hanem a *valóságban a Határőrvidék először is egészben, vagyis a közvetlenül Magyarországhoz tartozó részeivel együtt elszakítottatott volna Magyarországtól és ez az elszakított Határőrvidék annektálta volna — azaz Magyarországtól végkép elszakította volna — Horvátországot.*

Nehéz harcot vívott meg Andrassy e veszedelmes terv ellen 1870 elején. A legerősebb érvet, a királyi szó szentségére való hivatkozást is mérlegbe kellett vetnie, míg végre győzött.

Andrassy miniszterelnök terjedelmes emlékiratot terjesztett ő felsége elé, melyben König ezredes emlékiratát megcáfolta. Legyen szabad Andrassy emlékiratából egy-két leghatásosabb érvet ide iktatni. «Sérteni vélném felségedet, — mondja egyebek közt, — ha kérném, méltóztassék mindenek előtt afölött határozni: fönnt kívánja-e tartatni és tetteleg keresztülvitetni legmagasabb elhatározását, mely alázatos véleményem szerint nemcsak teljesen helyes, de sőt az egyedül helyes. *A fejedelmi szó szentsége feltétlenül megkívánja annak fönnttartását.*»

Figyelmezteti azután a királyt, hogy nem lehet az említett legfelsőbb elhatározás foganatosítását, azaz a Határőrvidék polgárosításának keresztülvitelét olyan emberre bízni, ki, mint König ezredes, *maga mondja*, hogy károsnak és veszélyesnek tartja azt az elhatározást.

Bővebben fejtegeti azután, milyen következményei lennének, ha König ezredes javaslatai (melyek mögött báró Kuhn hadügyminiszter állott), keresztülvitetnének. «Felforgatása lenne ez — így vonja le a végkonkluziót — a jelenleg fennálló azon dualisztikus rendszernek, melynek alap gondolata a magyar korona egysége s mely fönntállása rövid s kezdő éveiben oly nagybecsű eredményekre vezetett. Inaugurálása lenne egy más rendszernek, mely az

egy-egy tartományokat külön constituálván, mindegyiket külön annyira öregbítené s oly erőre emelné a centrifugal elemeket, hogy azoknak együtt-tartását csak az abszolútizmus bírná eszközölni s az is csak addig, míg a rendelkezésére álló erőket kifelé nem lenne kénytelen fordítani»

König ezredes a maga emlékiratában azt is érvel hozta föl, hogy a törökországi délszláv tartományokra főleg a jól hangolt Határőrvidék birna vonzóerővel. Ezzel szemben Andrássy hangsúlyozta, hogy ennek éppen *ellenkezője* áll. Ez a vonzereje nem a kis határőrvidéknek, hanem csakis az ezzel kiegészített és erőre kapott és *Magyarországra támaszkodó Horvátországnak* lehet meg, melynek aspirációit Magyarország is támogatni kész. «*Saját céljaira csak saját erejével szerezhethet a monarchia. Amit a Határőrvidék külön hódítana, az külön célokra, nem pedig a monarchia céljaira lenne meghódítva s így áldás és erőnövekvés helyett átkot és gyengülést hozna.*»

Andrássy ezt az emlékiratát 1870 januárjában terjesztette az uralkodó elé, nyolc évvel Bosznia elfoglalása előtt. Andrássy államférfiúi szeme, mint az idézett végsorok mutatják, már akkor egy távol jövőbe pillantott s már akkor foglalkozott a dél felé való terjeszkedés gondolatával s mélyére hatolva ennek a gondolatnak, már azt is hangsúlyozta, hogy e terjeszkedés *csak a dualizmus keretében, csak Magyarországra támaszkodva, nem pedig a napjainkban sokat emlegetett trialisztikus (vagy, ami egyre megy, föderalisztikus) alapon történhetik meg, ha azt akarjuk, hogy erőnek, nem pedig átoknak és gyengeségnek forrása legyen a monarchiára nézve.*

Az uralkodó elfogadta Andrássy érveit. A magyar miniszterelnök a határőrvidéki kérdésben győzött a katonapárt törekvései fölött. Keresztülvitte nemcsak azt, hogy

a Határőrvidék bekebelezése az ő programmja szerint hajtattott végre, hanem azt is, hogy átvételi biztossá báró Rosenzweig altábornagyot, zágrábi parancsnokló tábornokká pedig báró Mollináry táborszernagyot nevezte ki az uralkodó: két oly katonát, ki sem délszláv exaltadó, sem reakcionárius nem volt.

VI. FEJEZET.

BISMARCK ÉS A NÉMET BIRODALOM MEGALAPÍTÁSA.

A német-francia feszültség. — A Hohenzollern-jelöltség a spanyol trónra. — Bismarck állásfoglalása ehhez. — Az emsi sürgöny. — Andrassy a német-francia háborúval szemben a semlegesség mellett. — A Pontus-kérdés. — Beust és Andrassy magatartása e kérdésben. — Beust és a német császárság szervezése. — Bismarck véleménye arról: mi várna Magyarországra egy francia-osztrák koalíció győzelme esetében? — A német császárság proklamálása Versailles-ban. — Ellentétek I. Vilmos és Bismarck között. — Vilmos aggályoskodása a címkérdésben. — Bismarck ellenfelei a katonák közt. — Konzervatív intrikusok. — Bismarck és a papok. — Vallásos világnézete. — Asszonyi befolyások ellen. — Augusztá császárné.

Mikor a főntebb előadottak 1870 elején nálunk történtek, már közelgetett a Franciaország és Németország közt való nagy összeütközés időpontja. Akkor még nem tudtuk, hogy csak néhány hónap választ el bennünket a középeurópai történelemnek ama nagy evolúciójától, mely a német birodalom és császárság megalakulását vala maga után vonandó.

Nagy volt a villamos feszültség a német és francia nemzet közt. Egy előbb-utóbb kitörendő nagy összeütközés kikerülhetetlenségének tudata, mint egy fatum ott ült a lelkek mélyén. Csak a villamos szikra kipattanásának időpontja volt bizonytalan.

Hogy ez megtörténjék, arra valamely váratlan eseménynek kellett az alkalmat, a lökést megadnia. Ez az esemény is bekövetkezett. A madridi ujságok 1870 július 3-án jelentették, hogy a spanyol minisztérium elhatározta az

előzött Izabella királynő helyébe Hohenzollern Lipót örökös herceg királlyá választását ajánlani a Cortes-nek. Jelentették azt is, hogy a herceg kötelezőleg megígérte a választás elfogadását.

Három nappal később Gramont herceg francia külügyminiszter egy hozzá intézett interpellációra válaszolva, megerősítette ezt a hírt és egyúttal kijelentette, hogy Franciaország nem fogja tűrni, hogy Hohenzollern Lipót herceget a spanyol trónra emeljék és kész ezt háborúval is megakadályozni.

Megtörtént tehát az a lökés, mely megindította a görgeteget s mely kiindulási pontja lett egy nagy politikai kreációnak. És akcióba lépett e kreációnak demiurgosza: Bismarck.

A kancellár maga «Gedanken und Erinnerungen» című emlékirataiban tagadja azt, hogy neki része lett volna a Hohenzollern-jelöltség *megindításában*. És ezt szószerint elhíhetjük neki.

Viszont kétségtelen, hogy a Hohenzollern-jelöltség nyomában megkezdődött politikai komplikáció közepette Bismarck céltudatosan és nagy energiával kezébe ragadta az események irányítását.

Egyébiránt azt Bismarck maga is megerősíti, hogy neki előzetes tudomása volt a Hohenzollern-jelöltség bekövetkezéséről. Azt az időpontot, mikor ennek híret (július 3-án) a madridi lapok — a spanyol kormány intencióinak ellenére — kipattantották, megelőzte a spanyol kormány bizalmas tárgyalása Lipót herceggel, megelőzte ennek ígérete, hogy a választást hajlandó elfogadni. Ezt az ígéretet pedig megelőzte az a tény, hogy a herceg kikérte Bismarck tanácsát. Maga Bismarck megírja emlékirataiban, hogy a hozzá tanácsért forduló Lipót hercegnek azt tanácsolta, hogy fogadja el a spanyolok által felajánlott

királyi méltóságot. Igaz, hogy hozzáteszi, hogy ezt a tanácsot nem *hivatalos* minőségben és formában adta, — de ezt joggal egészen mellékes és jelentőség nélkül való körülménynek tekinthetjük.

A fődolog az, hogy Bismarck azt a tanácsot megadta s ennél is fontosabb, hogy Bismarcknak nagy oka volt rá, hogy ilyen és nem más tanácsot adjon a hercegnek. Ezt az okot Bismarck emlékirataiban így formulázza: «Egy hozzánk barátságos elem a spanyol kormányon oly előny lett volna, melynek a limine elutasítására a német politika főadatainak sorában ok *nem* volt, ha csak azt az aggodalmat, hogy Franciaországnak ez tetszeni nem fog, ily oknak elismerni nem akarjuk».

Bismarck azonban, midőn e közléseket megteszi, egyúttal tiltakozik az ellen, hogy ő Lipót hercegnek azt a tanácsot abban a *reményben* adta volna, hogy ezáltal előidézze a háborút Franciaországgal. (Ez a «remény» szó itt használva nagyon jellemző.)

Elhíhetjük Bismarcknak, hogy ily «reményt» akkor valóban nem táplált. Elhíhetjük neki, hogy nem tételezett föl Napoleon császárnál és minisztereinél akkora könnyelműséget, amekkorát ezek ebben az ügyben tanusítottak.

Bismarck a következő alternatívával látta magát szemközt:

Vagy lenyelik a franciák a keserű lapdacsot, azaz csakugyan spanyol király lesz Hohenzollern Lipót s ebbe belenyugosznak: ez már magában nagy haszon Németországra nézve. Ez esetben ugyanis, mint egy német ró magát kifejezte, «a spanyol légy állandóan ott ült volna Napoleon nyakán».

Vagy *nem* nyelik le s háborúra kerül a dolog Franciaországgal, — nos hát akkor megvívja ezzel az országgal azt a harcot, melyet előbb-utóbb úgymint kikerülhetetlennek

tartott. Ezt ugyan nem igen «remélte», de erre való elszántságát mutatja emlékiratainak az a kifejezése, mely kimondja, hogy Franciaország nem-tetszését a spanyol trónjelöltség kérdésében való magatartásra nézve *oknak* elismerni nem hajlandó.

Valószínű, hogy Bismarck a francia provokációnak arra az otromba nyilvánulására, melyre Benedetti emsi szereplésének utolsó lépésével Gramont herceg utasítása folytán vetemedett, maga sem számított. Ha ő a király mellett lett volna, a francia fenyegetődzéseknek már előző fokozatai után nem engedte volna a tárgyalások további folytatását. Ő már jóval előbb kimondta volna ezt a szót: elég! Bizonyítéka ennek, hogy már július 12-én belátta, hogy nem maradhat tovább a háttérben. E napon elindult Varzinból azzal a szándékkal, hogy egyenesen Emsbe megy a királyhoz, de mikor Berlinbe érve, a táviratokból megtudta, hogy a király a francia fenyegetések *után* is még tovább tárgyalt Benedettivel s nem utasította ridegen miniszteréhez, mint Bismarck nézete szerint tennie kellett volna, ekkor mélyen lehangolva elhatározta, hogy nem megy Emsbe. Berlinben maradt, lemondani készült. Ugyanaznap este megjött a hír, hogy Hohenzollern Lipót herceg visszalépett a spanyol trónjelöltségtől s ez a hír őt még jobban megerősítette lemondási szándékában, «mivel — mint írja — az előző sértő provokációk után a királytól kicsikart engedékenységben Németország oly megaláztatását láttam, melyért a hivatalos felelősséget viselni nem voltam hajlandó».

Moltke és Roon ez estén (s a következő nap estéjén is) Berlinben nála ebédeltek. Ez a történelmi érdekességű triász az ebédnél a spanyol trónjelöltséggel kapcsolatos politikai helyzetről beszélgetett s arról tanakodott, hogy a király jóhiszemű, de szerintük elhibázott magatartása

folytán kátyúba jutott ügyet miképpen lehetne ebből ismét kimozdítani. Hogy a király a Benedettivel folytatott tárgyalásaival hibás kerékvágásba juttatta az ügyet, abban Bismarck és vendégei egyetértettek.

Ekkor érkezett meg Abeken titkos kormánytanácsosnak a király megbízásából küldött sürgönye, melynek olvasására egy kő esett le Bismarcknak és vendégeinek szivéről. A sürgöny hosszasan előadta a július 13-án reggel az emsi furdösétányon történeteket. Benedetti francia nagykövetnek azt az újabb, valóban otromba követelését, hogy a király *a jövőre is kötelezőleg* nyilatkoztassa ki, hogy a Hohenzollern-jelöltség sohasem fog megújíttatni. Előadta a sürgöny a királynak erre adott elutasító válaszát s a Benedetti által újabban sürgetőleg kért kihallgatásnak megtagadását.

A sürgöny egyik legfontosabb része az volt, hogy a király Bismarckra bízta, hogy e tényeket a sajtóval és a követségekkel mily alakban kívánja közölni.

Bismarck nyomban élt a fölhatalmazással. A sürgönnyt az eredeti szövegnek körülbelül egy ötödére rövidítette. Semmi lényegest nem tett hozzá, de kitörölte belőle a kevésbé lényeges stiláris részeket és meghagyta csupán a rideg tényeket.

Az emsi sürgönynek Abeken által fogalmazott eredeti szövege azt a benyomást tehetné volna az olvasóra, mintha a kérdés tárgyalásának Berlinben talán még folytatása lehetne. A rövidített, vagy mint Bismarck mondá, «komprimált» szöveg úgy hangzott, mint egy ultimátum. «Früher klang es, wie eine Schamade. — jetzt klingt es wie eine Fanfare!» — kiáltott föl Roon hadügyminiszter, mikor a rövidített szöveget olvasta. (Chamade francia katonai műszó. Dobbal vagy trombitával adott azt a jelzést jelenti, mellyel valamely csapat azt a szándékát adja tudtul, hogy

kész megadni magát. A «Fanfare» ellenben riadót jelent, amannak ellenkezőjét.)

Ezt a «riadót» mgdöbbenve olvasta másnap egész Európa. Erre a sürgönyrövidítésre mondták Bismarck ellenségei, hogy «meghamisította» az emsi sürgönyt. Ez azonban világos ráfogás. Hamisításról itt szó sem lehet.

A kocka most már el volt vetve. A lavina megindult, egyenesen ama cél felé, melyet Bismarck elérni akart.

Nem föladata e tanulmánynak a német-francia háború világdrámájának leírása. Föltehető, hogy e nagy eseményt legalább fő vonásaiban, minden olvasó ismeri. Csak egy-két jellegzetes tényre kívánok rámutatni, melyből kitűnik, hogy gróf Andrássy Gyula, mint föntebb már láttuk, nemcsak már eleve határozottan síkra szállt a monarchia semlegessége mellett, hanem a német győzelmek után is, mikor a monarchia egyenes beavatkozásának veszélye már többé fönn nem forgott, őrt állott, hogy be ne bonyolítottassunk oly diplomáciai akcióba, mely lehetetlenné tette volna barátságos viszonyunkat a kialakuló német birodalommal.

Az egynémely katonai tekintélyeink által a lipcei síkon várt döntő csata helyett tudvalevőleg szeptember 2-án bekövetkezett a szedáni katasztrófa. Jóllehet Beustnak és a bécsi háborúpártnak beavatkozási tervezetéseit halomra döntötték az események: külügyminiszterünk nem akart a nyugodt szemlélő szerepére szorítkozni. Most már monarchiánknak és Oroszországnak egy közös közvetítő működését tervezte, melynek célja lett volna a francia terület sértetlenségének megmentése. Beust igyekezett Andrássyt ennek az eszmének megnyerni s úgy tüntette fel a dolgot, mintha ez az akció Oroszországtól indulna ki. Viszont Oroszország hajlandóságát azzal remélte kieszközölhetni, hogy Gorcsakow herceget az 1856-iki párisi béke-

kötésben szenvedett egyik érzékeny sérelmének kiköszörülésével kecsegtette s Oroszországot arra bátorította, hogy követelje a Fekete-tengerre vonatkozó megállapodások megváltoztatását.

Schweinitz tábornok, az északnémet szövetség bécsi nagykövete, azt írta Bécsből Bismarcknak, hogy Beust ily javaslat fölvetését csupán tervezi. Báró Orczy naplójából azonban (1870 szeptember 12.) az tűnik ki, hogy túlment a puszta tervezgetésen és ezt a javaslatot Chotek szentpétervári osztrák-magyar nagykövet által tényleg megtétette. Majdnem bizonyosnak vehetjük, hogy Oroszország ily biztatás nélkül is fölvetette volna a Pontusz-kérdést, de talán simább, kevésbé erőszakos modorban tette volna ezt.

Az akkori politikai konstellációban természetesnek fogja találni mindenki, hogy az ellensége lábainál fekvő Franciaország nem akart, Németország pedig, melyre nézve Oroszország jóakaró semlegessége valóban rendkívüli értékű volt, nem akarhatott komolyan föllépni a párisi szerződés sértetlenségének megóvása érdekében. A kérdést a londoni értekezlet elé terelték, mely azután elposványosította azt, kimondván azt a magától értetődő elvet, hogy egy hatalomnak sincs joga nemzetközi szerződéseket egyoldalúan megváltoztatni, különben pedig nem tévén semmit Oroszország ama lépése ellen, hogy magára nézve nem tekinti többé kötelezőnek a párisi szerződés azon határozmányait, melyek a Fekete-tengeren való szabad mozgásában korlátozzák.

Sajátságos volt Beust magatartása ebben a kérdésben. Jóllehet ő maga bátorította Oroszországot arra a lépésre, melyet ez most oly brüszk modorban megtett, mikor az orosz nagykövet november 9-én nála jelentkezett, ezt nem akarta fogadni, azt adva okul, hogy Münchenbe kell

utaznia, hogy Veveybe utazó családját odáig elkísérje. Novikov fogadását november 12-ikéig el akarta halasztani s mikor báró Orczy rábeszélésére mégis fogadta, a neki átnyújtott orosz jegyzéket november 12-ikéig titokban tartotta, sőt a félhivatalos Fremdenblattban annak létezését is letagadtatta. Csak *egy* emberrel közölte a Pontusz-kérdés fölvetésének tényét, báró Rothschilddal, kit nyomban Novikov fogadása után magához kéretett. A tőzsde november 10-én reggel még egészen nyugodt volt, délfelé azonban pánikszerű árfolyamhanyatlás tört ki.

Andrássyt azonban báró Orczy már november 10-én bizalmasan értesítette az orosz jegyzékről. Ő Budán két napig várta Beust hivatalos értesítését s mikor ez november 12-ikén reggel sem érkezett meg, vonatra ült és Bécsbe ment. Ott azzal fogadták, hogy Beust Münchenbe utazott. Mintha a monarchiát a Pontusz-kérdés felvetése nem is érintené, Beust Münchenbe utazott, nem azért, hogy felelőségét odáig elkísérje — ez csak ürügy volt, — hanem, hogy ott a német kérdésben Poroszország ellen izgasson. Ugyanis e napokban folytak Versailles-ban a tárgyalások Bismarck és a délnémet államok képviselői közt az új német birodalom központi hatalmának mikénti szervezése fölött.

Beust bajor közvetítéssel megkísérlette Württembergét rávenni, hogy az arra vonatkozó szerződési tervezetet alá ne írja, Ment is ily értelmű utasítás Württemberg képviselőihez s ezek — Mittnacht és Sukow — azonnal haza is utaztak s felajánlották leköszönésüket. Erre Württemberg meghátrált s elfogadta a szerződési tervezetet, mire a bajor király is felhagyott ellenzésével.

Ezek a balsikerek mindazáltal nem gátolták Beustot abban, hogy a sajtóban azt a valótlanságot terjessze, hogy Andrássy a Poroszország elleni háborút akarja és csak ő — Beust — tartja vissza a monarchiát a háborús lépésektől.

Ez a merész hazugság, úgy látszik, Bismarckra sem maradt egészen hatás nélkül. Ezek az ujsághírek és a magyar sajtó egy részének poroszellenes magatartása még Bismarckot is megtévesztették. Akkor Bismarck ezt írta Schweinitz északnémet követnek Bécsbe: Vagy le fogja győzni az egyesült Franciaországot és Ausztriát az osztrák közbelépés által felidézendő porosz-orosz szövetség. Ebben az esetben a Magyarország magatartása által okozandó elkeseredés természetesen még további gyümölcsöket is teremne. Vagy pedig Franciaország és Ausztria győztes lenne s akkor kétségkívül helyreállana az osztrák központi hatalomnak az az ereje, hogy Magyarországot az 1867 előtti állapotba szorítsa vissza. Hogy erre az akarat is megvan, azt Bécsben és Pesten jobban kell tudniok.»

Szerencsére a Bismarck által fölállított súlyos alternatíva egyik része sem következett be. A józan belátás túlsúlyban maradt s ez és a jó szerencse megóvott bennünket a német-francia háborúba való beavatkozástól.

Elkövetkezett 1871 elején nem ugyan maga a békekötés, de a politikai helyzetnek az a stádiuma, midőn Bismarck levonhatta Németország belső alakulására nézve a győzelmes hadjárat következményeit: hozzáfoghatott a német császárság megalakításához.

Hat hónappal az emsi sürgöny közzététele után, 1871 január 18-án, a versailles-i palota tükörtermében folyt le az az ünnepélyes jelenet, mely betetőzése volt a német birodalom újjáalakulásának. A terem egyik oldalán egy emelvényen ott állt Vilmos király, mellette daliás fia, Frigyes Vilmos trónörökös. A terem betöltötték az összes német fejedelmek és a hadsereg fővezérei. A tábornokok és miniszterek élén ott állt Bismarck. Vilmos király maga fölolvasta a császárság megalapításáról szóló okiratot s fölhyta Bismarckot, hogy olvassa föl a német néphez intézett prokla-

mációját. E pillanatban a badeni nagyherceg hangosan kiáltotta: éljen Vilmos császár ő felsége! E kiáltást az összes jelenvoltak lelkesen hangoztatták. Az új császár az egybegyűlt uralkodókat üdvözölve, kijelentette, hogy a neki egyhangúlag följánlott császári méltóságot elfogadja.

Ez volt Bismarck életének legnagyobb pillanata.

«Fölindulástól ziháló mellel és halovány arccal kezdette meg a proklamáció felolvasását, — nehezen törtek elő a szavak melléből» — írja egy szemtanú.

Valóban nagy utat tett meg a kniephofi falusi kuriától a XIV. Lajos palotájának tükörtermében proklamált diadalig!

*

Ha Bismarck ebből a szédítő magasból visszatekintett a megtett útra, hosszú sorozatát látta maga mögött az óriási erőfeszítésekkel leküzdött akadályoknak. Magától a derék és tiszteletreméltó jellemvonásokkal ékeskedő Vilmos királytól, ki azonban nem volt nagyszabású szellem s kit az ő porosz királyi hagyományos előítéletei és nejének befolyása nem egyszer gátoltak a tisztánlátásban, Bismarcknak hihetetlen mesterkedésekkel és erőfeszítésekkel kellett kicsikarnia minden lépést, mely Németországot az egységnek és hatalomnak útján, a porosz királyt a császári trónhoz vezető fényes pályán előrevitte. A lángész küzdelme a tisztas közepszerűségvonta korlátok ellen, — ez volt Bismarck politikai pályájának tragikuma. Egy este Versaillesben így szólt sóhajtván: Most ismét az jutott eszembe, amire már sokszor gondoltam: csak egyszer öt percre lenne hatalmam, azt mondani: így lesz és így nem lesz! Ne kellene bizonyítgatni és koldulni a legegyszerűbb dolgoknál!

Bismarcknak nem egyszer egész örökölt royalizmu-

sára s a király személye iránt valóban érzett szeretetére s mindenekfölött a nagy életcélja iránt benne élő hitére volt szüksége, hogy mély fölháborodással oda ne dobja hivatalát. Feleségéhez írott leveleiből látható, hogy a politikai küzdelmek közepett gyakran felébredt benne a vágy a falusi birtokos független élete után.

Mikor VII. Frigyes dán király halála után néhány nappal Bismarck az államtanácsban azt fejtegette, hogy az Elbe-hercegségeket meg kell szerezni Poroszország számára, a trónörökös a fejéhez kapott, a király pedig a jegyzőkönyv vezetőjét arra utasította, hogy Bismarck e fejtegetését hagyja ki a jegyzőkönyvből. «Ő felsége úgy látszik azt hitte, hogy én egy reggeli bacchusi hatása alatt szólottam» — írja ez esetről Bismarck. Egyébiránt ragaszkodott ahhoz, hogy szavai belejőjenek a jegyzőkönyvbe.

A Nikolsburgban 1866-ban a királlyal folytatott küzdelméről, mely majdnem az öngyilkosságig izgatta, már főntebb szólottunk, valamint arról is, hogy mekkora erőfeszítésébe került Vilmost az 1863-iki franfurti fejedelmi kongresszuson való megjelenéstől visszatartania.

Ily tényekkel szemben nem furcsán hangzik-e, mikor olvassuk, hogy Vilmos Bismarck nejjével szemben egyszer dicsérőleg azt jegyezte meg, hogy «Bismarck az ő szándékait képes kitalálni» — de egy kis szünet után mégis hozzátette — «és irányítani».

A franciákon nyert győzelmek után elérkeztek az utolsó lépéshez, a német császárság proklamálásához. A király most is akadékoskodott. Nem tetszett neki ez a cím: *német* császár. Ahhoz kötötte magát, hogy «*Németország* császárijának» neveztessék. Hiába magyarázta neki Bismarck, hogy ez az utóbbi cím egyértelmű volna a porosz királynak az összes német országok fölött való területi jogaival, ami nem felelne meg a tényeknek. Még egy nappal

császárrá proklamálása előtt (január 17-én) is makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy ő csak a «Németország császára» címet fogadja el. Mikor másnap az összes német fejedelmek a versaillesi tükörteremben összegyűlve voltak, ezt a kínos kérdést úgy oldották meg, hogy a császári címet indítványozó badeni nagyherceg egyszerűen «Vilmos császárra» mondott éljent, a közelebbi kvalifikációt mellőzte. A császár úgy érezte Bismarckkal neheztelését, hogy a proklamáció után a Bismarck háta mögött álló tábornokkal kezét szorította, Bismarckkal *nem*.

Páris ostromának megkezdése előtt is sok baja volt Bismarcknak a királlyal s az erre befolyást gyakorló különféle fondorkodókkal. A porosz generálisok sem érték be feladatuk katonai részével, hanem bele akartak szólni a politikába is. Így tettek Nikolsburgban, így jártak el a francia háború idejében. Még az igazi nagyokkal, Roonnal, ki igaz barátja volt és Moltkéval csak kijött volna, de a kisebbek végtelen sok galyibát okoztak neki. Egyéb akadékoskodásaikat nem említve, például mindenáron meg akarták akadályozni Páris ostromát, amivel pedig Bismarcknak elsőrendű politikai céljai voltak. Tudta, hogy semmi sem fogja jobban gyorsítani a béke megkötését, pedig, hogy ez mielőbb megtörténjék, azt nagy érdekek követelték. Bismarck tudta, hogyha a semleges hatalmak egyetértésre jutnak s a humanizmus ürügye alatt kollektív közvetítésre határozzák el magukat, nagyon meg fogják nyirbálni a győzelem eredményeit. Augusztá császárné minden követ megmozdított, hogy Párist, «a civilizáció Mekkáját» az ágyúztatás veszedelmétől megmentse.

A katonák bizalmatlanok és zárkóztak voltak Bismarckkal szemben. Emlékirataiban (II. kötet 98. l.) elpanaszolja, hogy egy angol harctéri tudósító, Russel, rendesen jobban volt értesülve a katonai eseményekről, mint ő.

Ez az újságíró sokszor hasznos információkkal szolgált neki. De Bismarck sem kímélte a katonák érzékenységét. Versailles-ban a fővezérletet egy ízben így nevezte: Strategie der Studierstube. «Sikereink — úgymond — onnet származnak, hogy katonáink testileg erősebbek a franciáknál, jobban masiroznak, nagyobb erővel rontanak előre. Ha Mac Mahon alatt porosz katonák harcoltak volna s Alvensleben alatt franciák, akkor emezt verték volna meg.»

Augusztá királyné is, mint említettük, ellene dolgozott férjénél Páris ostromának. Bismarck már meggyőzte Vilmost ennek szükségességéről, de ez még tétovázott, halogatta a dolgot. «Ma a király — így nyilatkozott Bismarck Versailles-ban, mikor Páris lövetéséről folyt a tárgyalás — nem az igazat mondotta nekem. Kérdeztem, lőni fognak-e? Ő azt mondta, hogy megparancsolta. Tudtam mindjárt, hogy nem igaz. Ő nem tud hazudni, legalább nem úgy, hogy észre ne vegyék. Ilyenkor különös színt vált az arca, s ma az arcszíne különösen feltűnő volt. Nem is tudott a szemembe nézni, mikor ránéztem.»

Legtöbb ellensége volt Bismarcknak, különösen pályája későbbi szakában, a konzervatívek közt. Ezek az urak ugyanis irigyelték sikereit és nem tudták neki megbocsátani, hogy magasabb célokat követett, mint az ő szűkkörű osztályérdekeik előmozdítását. Típusa a konzervatív intrikusoknak volt gróf Arnim Harry, a frankfurti békekötés után párisi nagykövet. Arnim, Bismarck ellenére, Franciaországban a monarchista restauráció politikáját űzte és a kancellár háta mögött leveleivel igyekezett Vilmos császárra hatni, elbocsátása után pedig vonakodott bizonyos hivatalos iratokat visszaszolgáltatni. Ezzel alaposan elbánt Bismarck, pörbe fogatta, hosszas börtönre íteltette, melyet csak úgy kerülhetett ki, hogy külföldre menekült.

Méltán ellenszenvvel viseltetett Bismarck a «hosszú ruhában járó politikusok» ellen, kik alatt a papokat és az asszonyokat értette. Papi ellenfelei közé nemcsak a katolikus klerikálisok tábora tartozott, kik ellen a kulturkampfot kellett megvívnia, hanem az evangélikus papság nagy része is. Mikor a «Kreutzzeitung» híres aera-cikkeiben a rágalmak egész özönét zúdították ellene s az úgynevezett deklaránsok e cikkekkel nyíltan szolidaritást vállaltak, ezek a «deklaránsok» nagyobb részt evangélikus papok voltak.

Legyen szabad itt néhány szót mondani Bismarck vallásos világnézetéről. Bismarck, mint maga írja, 1832-ben mint pantheista hagyta el az iskolát. Tizenhét éves korában imádkozott utolszor. Az imádságot, mellyel a nyomorult emberi lény egy végtelenül bölcs és mindenható lényt befolyásolni akar, képtelenségnek tartotta. E világnézet csak mélyebbé vált, mikor, mint fiatal birtokos, magányában — rengeteg olvasmányai mellett — sokat gondolkozott, tépelődött a lét nagy kérdései fölött. Harminc év körül volt, mikor egy sajátságos visszafejlődési folyamat indult meg ebben a hatalmas, tépelődő, skeptikus agyvelőben. Sok eset van rá, hogy rendkívüli szellemekre sajátságos vonzást gyakorol a misztikum. Ilyesmit mutat Bismarck lelki világa is. Talán ősi, öröklött ösztönök is dolgoztak ebben a skeptikus lélekben, a nemzedékek hosszú során át konzervatív világnézetet valló ősök utódában. Soká tartott nála ez a belső küzdelem. A fiatal férfi egy ideális lelkületű, bájos leánnyal ismerkedett meg, Thadden Máriával, ki egy nagyműveltségű, de pietista család tagja volt. A hitetlen Bismarck nem egyszer élénk vitatkozásokba merült e pietista család tagjaival s a «hívőkkel» folytatott viták közben néha egészen nekivörösödött. A bájos leány, ki iránt mélységes vonzalom ébredt fel

benne s kít bizonyára élettársává választand vala, ha ez már egy kedves barátjának jegyese nem lett volna, három éven át mindent elkövetett, hogy «megtérítse» vőlegénye barátját. De eredmény nem mutatkozott. Ekkor történt, hogy az ideálisan szeretett nő veszedelmesen megbetegedett. És Bismarck azon vette magát észre, hogy *imádkozik* a kedves lény felgyógyulásáért. «Nem okoskodva az imádság észszerűsége fölött — írja Bismarck — az első buzgó imádság tört elő keblemből.» Az imádság nem hallgattott meg. A leány meghalt. De a megindult lelki átalakulás végbement. A nagy skeptikus most már konstruált magának egy oly világnézetet, melyben az élő Istennek is hely jutott, anélkül azonban, hogy egyébként bármely pozitív vallás dogmáit elfogadta volna. A hosszú belső küzdelem után istenhívővé visszavedlett pantheista sohasem lett pietistává, a dogmák emberévé.

Jellemző e tekintetben egy adat, melyet az agg Bismarck «Gedanken und Erinnerungen» című művében hagyott hátra. Vilmossal, még regens-herceg korában beszélgetve, szó esett az orthodoxokról. A régens-herceg nem volt egészen tisztában ezzel a fogalommal és Bismarcktól kérdezte, mit kell tulajdonkép ez alatt érteni. Bismarck azt felelte, hogy orthodoxok azok, kik a kijelentésben hisznek, például elhiszik, hogy Jézus Isten fia és érettünk halt meg. A herceg arcát pír futotta el s így szólott: hát vannak oly Istentől elhagyatott emberek is, akik ezt nem hiszik?

Az asszonyi intrikusok közt, kikkel Bismarck szembe találta magát, a leghatalmasabb és legveszedelmesebb volt Augusztá királyné, illetőleg császárné. Az antagonizmus ezzel az eszes és uralkodni vágyó asszomnyal ennek haláláig tartott. Augusztá nagy befolyást gyakorolt férjére, ki szerette s már lovagias érzelmeinél s a házi békére való tekintetknél fogva is, ahol lehetett, hajlott a szavára.

S ezzel a veszedelmes ellenféllel nem lehetett olyanformán elbánni, mint Arnim gróffal.

Mikor IV. Frigyes Vilmos elmebaja miatt uralkodásra képtelenné vált, Auguszta arra dolgozott, hogy ne a férje, Vilmos, — ki akkor különben igen népszerűtlen volt, — hanem fia, a még kiskorú Frigyes, legyen a király. A «kamarillának» ezt a tervét maga Auguszta közölte Bismarckkal, nyilván abban a reményben, hogy őt a tervnek meggyerheti. Bismarck ellene fordult ennek a «háremkormányzatnak», de sohasem árulta el Augusztát férje előtt és Vilmos sohasem tudta meg, hogy saját neje föl akarta áldozni fia kedvéért. (Hans Blum azt hallotta dr. Simsontól, a birodalmi gyűlés elnökétől, hogy Vilmos ezt a titkot megtudta, de nem Bismarcktól, hanem más-tól és e miatt hosszabb ideig neheztelt is feleségére.) Az a tény, hogy Bismarck e nagy titoknak tudója volt, talán még fokozta Auguszta ellenszenvét. Bismarck akkor, mikor már nemcsak Vilmos, hanem Auguszta is meghalt, ezt írja ez utóbbiról emlékirataiban: «Minden ellenség, akiket a legkülönbözőbb régiókban politikai küzdelmeim folytán szereztem, az ellenem való közös gyűlöletben oly összekötő kapcsot talált, mely egyelőre erősebb volt, mint egymás elleni kölcsönös ellenszenvük. A jegecedési pont ezek egyetértésére nézve Auguszta császárné volt.» (Gedanken und Erinnerungen, II. 286. l.)

VII. FEJEZET.

ANDRÁSSY KÜZDELME A FÖDERALIZMUS ELLEN.

A Hohenwarth-féle kísérlet okai. — A Potocki-minisztérium. — A Hohenwarth-kabinet kinevezése Andrásst is meglepte. — A föderalista-kísérlet hatása Horvátországra. — Hatások Délmagyarországon. — Miletics és az omladina. — A Karagyorgyevics-pör. — Andrásy levele Kállayhoz. — A juniusi delegációk 1871-ben. — A Határőrvidék polgárosítását tényleg megkezdik. — A Hohenwarth-rendszer és a külpolitika. — Uralkodók találkozója Salzburgban. — Bismarck látogatása Andrásynál. — Nyilatkozata a Hohenwarth-féle kísérletről. — Mit mondott a jezsuitákról. — Cseh fundamentalis artikulusok. — Andrásy tartózkodása a föderalizmussal szemben. — Tüntetés a bécsi egyetemi aulában. — Az ogulini zendülés. — Andrásst Terebesről Bécsbe hívják. — Nyilatkozata az október 20-ki koronatanácsban. — Az uralkodó végül az ő véleményét fogadja el. — Hohenwarth leköszön. — Beust bukása. — Andrásst október 25-én ismét Bécsbe hívják. — Felajánlják neki a külügyminiszterséget november 5-én. — Beust lemond. — Andrásy külpolitikája céljairól.

A német császárság megalakulása visszahatott az osztrák-magyar monarchiára is. Ez idézte föl a Hohenwarth-féle föderalista-kísérletet. Az udvarnál nem bíztak többé a szabadelvű osztrák németekben, mert azt hitték róluk, hogy Németországhoz akarnak csatlakozni. Megpróbálták tehát a mindenféle feudális, reakciós elemekből és a szlávokból összeverődött föderalizmusra való támaszkodást.

Hogy a Hohenwarth-minisztérium kinevezésében mutatkozó fordulat jelentőségét megérthessük, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a Németországhoz való viszony az osztrák kabinetalakításoknál már előzőleg is nevezetesen szerepet játszott. Ausztria alkotmányos életét már 1869 óta féktelen alkotmányos harcok tartották lázban. A ne-

metek Ausztriát (Cislajthániát) az egység erősebb kapcsolataival óhajtották volna tömör államegységgé összekovácsolni s e végből a reichsrathot a közvetlen választásokra akarták alapítani. A szabadelvű-centralista németekkel szemben fölvonult a föderalisták tábora, melyhez a csehek, lengyelek, szlovének és a tiroliak tartoztak. Odáig fajultak a viszonyok, hogy az ú. n. polgár-minisztérium maga is két ellentétes csoportra szakadt. A többség (Herbst, Giskra, Hasner, Plener és Brestel) egyfelől, a kisebbség (Taaffe, Berger és Potocki) másfelől, egymással ellentétes emlékiratokat terjesztettek a császár elé. Hogy ebben a küzdelemben Beust a német centralisták ellen a minisztérium kisebbségét segítette uralomra, annak oka nem csupán az volt, hogy erélyes személyiségek, mint Herbst és Giskra, neki több okból nem voltak rokonszenvesek, sőt — mint a török sorsjegyek dolgában történt — néha még magánérdekeinek is útjában állottak. Első sorban döntő már a polgárminisztérium háttérbetolásánál is az a körülmény volt, hogy a *német szabadelvűek poroszellenes politikára nem voltak kaphatók.*

Ezután következett 1870 február elején a Potocki-minisztérium. De a lengyel nagy úr a főfeladattal, melynek kedvéért kinevezték, a cseh kiegyezéssel kudarcot vallott. Most már az lett volna a természetes eljárás, hogy ismét visszanyúljanak a német liberálisokra. Ez azonban nem történt meg. Hogy miért nem, annak oka a német birodalom megalakulása után Bécsben lábrakapott az a hiedelem volt, hogy az osztrák németek a német birodalommal való egyesülésre törekeshetnek. Így aztán döntő helyen elhatározták, hogy a nemzetiségi háborúságdúlta Ausztria rekonstrukcióját a feudális, katonai és ultramontán reakció elemeinek segítségével kísérik meg s hogy e célra a szlávok nemzeti fanatizmusát is értékesítik.

A Hohenwarth-minisztérium már eredeténél és összealkotásánál fogva ellensége volt a Németországgal való barátságos egyetértésnek. Hohenwarth gróf mellett e minisztériumnak legbefolyásosabb tagja a hírhedt poroszgyűlölő Schäfte tanár volt. Az volt a terv, hogy a reichsrathot egészen megszüntetik s helyébe ú. n. delegáltak kongresszusát szerveznek. Ennek az összeállítására olyamnak volt tervezve, hogy benne a feudálok, ultramontánok és szlávok alkossák a többséget. Az új fordulat a szabadelvű németiségnek, mely Ausztriában a magyar kiegyezés óta a vezető elem volt, állandó háttérbe szorítását jelentette volna.

A Hohenwarth-minisztérium kinevezése egészen a császár műve volt. Egészen titokban készítették elő. Ő felsége ez időben a delegációk Budapesten ülésezése miatt huzamosan Budán tartózkodott. Beust természetesen szintén itt volt. Az uralkodó február 6-án utazott Bécsbe, Beust egy nappal később. Beust röstelte és szépítgetni igyekezett, hogy az új osztrák minisztérium kinevezésénél a császár az ő tanácsát meg nem hallgatta. De tény, hogy csak Bécsbe utaztában Érsekújváron az ott vásárolt bécsi lapokból tudta meg a Hohenwarth-minisztérium kinevezését.

Andrássynak sem volt erről előzetes tudomása. Február 7-én délelőtt e sorok írója, ki akkor a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetője volt, dolgozgatva ült hivatalos szobájában, mikor a távirati iroda táviratait hozták. E táviratok a Hohenwarth-minisztérium megtörtént kinevezését jelentették. A fontos hírrel azonnal mentem Andrássyhoz, mert gyanítottam, hogy ez őt is meg fogja lepni. Nem is csalódtam. Andrássynál, mint ezidőtájt majdnem mindennap, ott volt Kerkapoly pénzügyminiszter is. Andrássy olvasni kezdte a kékbetűs táviratokat. Hohen-

warth és Schäffle nevénel még csak ment valahogy a dolog. Azután megakadt az olvasás. Kisegítettem a grófot, mert én már előbb kibetűztem a táviratot. Jirecsek, Habietinek, — szokatlan, soha sem hallott cseh nevek. Andrassy elmosolyodott. A dolog azonban nagyon komoly volt. A kinevezések után következett egy terjedelmesebb császári leirat, mely Hohenwarthhoz volt intézve. Kissé hosszú lére eresztett vezércikk-féle volt ez, nyilván Schäffle tollából. Szándékos homályossága mellett is ki lehetett venni benne a föderalizmus körvonalait. A Hohenwarth-minisztérium a pártok fölött állónak mondotta magát. E szavaknál Andrassy kicsinylőleg legyintett kezével.

Mikor délután hivatalomból távoztam, a siklón találkoztam Andrassyval. Pestre indult és pedig gyalog. Mindjárt gondoltam, hogy Deákhhoz megy, mert oda többnyire gyalog szokott menni. Felszólítására vele mentem. Az úton a nap eseményéről, a Hohenwarth-minisztériumról beszéltünk. Andrassy úgy nyilatkozott, hogy ha a föderalizmus Ausztriában állandósulba, nem állana meg a Lajtánál. Tehát tökéletesen tisztában volt a Hohenwarth-minisztérium jelentőségével. Az angol királyné-szálloda előtt váltunk el. Andrassy felment Deák Ferenchez.

Andrassy a Hohenwarth-minisztérium Magyarországra való hatásának megítélésénél nem csalódott. Az Ausztriában beállott fordulat nálunk is csakhamar érezte hatását és pedig először is Horvátországban. Az unionista többségű horvát országgyűlésnek, — annak, mely 1868-ban a Horvátországgal való paktumot megkötötte, — lejárt a mandátuma. Most tünt ki, hogy a pár hét előtt elbocsátott erős kezű báró Rauch Levin bánnak elejtése politikai hiba volt. A helyette kinevezett jó, szelid, de gyenge Bedekovich Kálmán nem tudott megbirkózni a horvát nemzeti mozgalommal. A horvát nemzeti párt,

mely Rauch ellen az ú. n. Lonsko-polje-féle vízszabályozási ügy révén olyanforma emberhajszát indított, aminőt nálunk később Lónyay ellen szerveztek. Rauch bukásával vérszemet kapott. A nemsokára megindult választásoknál az unió-párt kisebbségbe jutott. Az anarchista tüneteket a Hohenwarth-féle föderalista kísérlet és az ennek nyomán megindult cseh mozgalom, erősen szította. Ezek nem szorítkoztak Horvátországra, hanem kiterjedtek Délmagyarország szerblakta vidékeire is. E nyáron a fiatal Milán herceg livádiai látogatása óta feltűnő fordulat állott be a szerb régensek magatartásában is. A szerb omladina féktelenségeit a szerb kormány is bátorította. Segélyezte Miletics lapját. És mégis ők panaszkodtak illoyalitásról, mivel a magyar bíróság Karagyorgyevics Sándor herceget — a mostani szerb király apját. — ki azzal volt vádolva, hogy része volt Obrenovics Mihály herceg meggyilkolásában, bizonyítékok elégtelensége miatt felmentette. A királyi Kuria ítélete 1871 június 3-án kelt.

Ebben az ügyben Andrássy levelet intézett Kállay Béni belgrádi főkonzulhoz. Ezt a levelet én szerkesztettem meg német nyelven, hogy Kállay a szerb régenseknek megmutathassa. Jól meg kellett magyarázni ezeknek a balkáni politikusoknak, hogy nálunk a bíróságok ítéleteit nem a kormány diktálja.

Egyre nagyobb mértékben érezhető volt a délszláv izgatásoknak s az osztrák föderalisztikus kísérletnek Magyarországra való visszahatása.

A Hohenwarth-féle föderalizmus hullámesapásai egyesülve a délszláv mozgalommal ostromolni kezdték az 1867-ben megállapított dualizmus alapjait.

A Hohenwarth-féle rendszer érdekében történt az is, hogy a delegációkat, melyek az 1871-re szóló közös költségvetést januárban Budapesten megszavazták, már június-

ban újra összehívták — ezuttal Bécsbe —, hogy velök a következő évi közös költségvetést jó előre megszavaztassák. Így akartak szabad kezet teremteni Hohenwarthnak a megindítandó cseh kiegyezési campagne számára, hogy legyen ideje szétoszlatni a reichsrathot és olyat választatni magának, melyben meglesz a szükséges kétharmadtöbbség a föderalista alkotmánymódosítás számára.

Nem lett volna tanácsos tovább halasztani a Határőrvidék polgárosításának tényleges megkezdését. Szerencsére ezt, mint az előző fejezetben elmondottuk, Andrássy már jó előre előkészítette. Junius elején tehát megjelent ő felsége manifesztuma, melyben ki volt fejtve, hogy a polgárosítás mily nagy áldás a határőrvidéki lakosságra alkotmányos, gazdasági és közmívelődési tekintetben egyaránt. A hivatalos lapok pedig vagy két héten át közölték a terjedelmes rendeleteket, melyek a Határőrvidék összes viszonyait a polgárosításnak megfelelően szabályozták. A delegációk ülésezése alatt heteken át Bécsben tartózkodtam Andrássyval. Szükségesnek tartottam a határőrvidéki kérdésnek eddigi előzményeiről és az óriási terjedelmű rendeletekben való szabályozásáról egy összefoglaló s az egész ügyet nagy vonásokban megvilágító munkálatot szerkeszteni és pedig német nyelven. Ezt a tájékoztató munkálatot kőnyomatilag sokszorosítva szétküldöttem az összes budapesti és bécsi lapoknak, mert tudtam, hogy a nagyterjedelmű anyag áttanulmányozására aligha vállalkoznának a lapok cikkírói. Elértem célomat. E Magyarországra nézve fontos kérdést most már helyes világításban tárgyalta az a német sajtó is, mely előbb e kérdésben magyarellenes álláspontot foglalt el. Még a Neue Freie Presse is megszeliült, mely pedig Andrássy bekebelezési tervét néhány hónappal előbb azzal támadta, hogy a magyarok darabonként akarják megenni a Határőrvidéket,

mint az articsókát. Ez igaz is volt, de hát ezt így kellett és csak így lehetett megenni, nehogy az articsóka egye el tőlünk Horvátországot. A lakoma sikerült s ezzel szerencsésen torlasz volt emelve a föderalizmusnak magyar területre való inváziója ellen. Hogy ez mennyire szükséges volt, azt csakhamar megmutatta az ogulini zendülés kitörése.

*

Az a politikai gondolat, mely a Hohenwarth-féle kísérletben kifejezést nyert, nemcsak a dualizmust rombolta volna szét, hanem következetesen végig gondolva visszavezetett volna a régi osztrák-porosz antagonizmus útjaira is. De hát a világtörténelmet visszacsinálni nem lehet. Akármilyen ellentmondásnak lássék is, tény, hogy ugyanakkor, mikor bent a föderalizmussal kezdtek kísérletezni s az osztrák németiséget bojkott alá helyezni készültek: a külpolitikában a monarchia ellenállhatatlan erővel szorítottatott a német birodalommal való barátságos viszony felé. Nem volt más észszerű politika, mint jó lábra helyezkedni az új német birodalommal.

A revanche-politika megbukott. Tulajdonképp ezzel Beustnak is nyomban buknia kellett volna. Az az államférfi, aki a revanche-politikát vezette, 1871 nyarán már egy élő anachronizmus volt a Ballplatzon. Nem lehetett arra hivatva, hogy a homlokegyenest ellenkező iránynak vezetője legyen. Képtelenség volt, hogy ezt az új irányt Bismarck legexponáltabb antagonistája képviselje. Az új politikai konstelláció Bismarck német kancellársága mellé azt az államférfit követelte az osztrák-magyar monarchia külügyminiszteréül, aki a háborúpárt mesterkedéseit egész erejéből ellensúlyozni igyekezett: gróf Andrássy Gyulát.

Hogy ez a személyváltás nem állt be mindjárt, annak sok oka volt. Egyik főoka az volt, hogy gróf And-

rássy nem törte magát azért, — miként sokan helytelenül hitték róla, — hogy Beust helyébe üljön. Tudta ő jól, hogy ennek előbb-utóbb meg kell lenni, biztos volt benne, hogy meg fog történni, de hibának tartotta volna, hogy egy magyar államférfi törtessen egy oly állás felé, melyen csak úgy tehetett nagy szolgálatot, ha nem ő ajánlkozik rá, hanem hívják.

Ferenc Józsefnek Vilmos császárral 1871 szeptember 6-kára kilátásba vett salzburgi találkozója jelentős mérföldmutató volt az új külpolitika érvényesülése útján. Ez a találkozás nyújtott alkalmat Bismarck és Andrássy első találkozására. Eleinte úgy volt, hogy csak Beust külügyminiszter kíséri el az uralkodót Salzburgba. De Vilmos császár és Bismarck azt az óhajtást fejezték ki, hogy Andrássyval is szeretnének megismerkedni. Emmélfogva — de csak is az utolsó napokban — intézkedés történt, hogy Andrássy is ott legyen Salzburgban. S ha Andrássy elment, természetesen osztrák kollégáját, Hohenwarthot sem lehetett kihagyni.

Szeptember első napjai egyikén hivatalos szobámban épen egy Braun v. Wiesbaden birodalmi képviselő tollából akkortájt megjelent könyvet: «Während des Krieges» olvasgattam, mikor táviratot kaptam az akkor Bécsben időző Andrássytól, hogy azonnal utazzam, mert el kell őt kísérem a salzburgi találkozásra. Még aznap indultam. Tudtam, hogy most fog Andrássy először találkozni a német kancellárral, azért magammal vittem az imént említett érdekes könyvet, melyben egy kitűnő fejezet volt: «Bismarck und Benedetti» cím alatt. Nemcsak az emsi napokból, hanem Bismarck karrierjének elejéről is jellemző részletek voltak benne. Ezt a könyvet adtam át Andrássynak Bécsből Salzburgba indulásunkkor vasuti olvasmányul.

A német császárt és Bismarckot Salzburgban fényesen

fogadták. A császár és Bismarck együtt egy udvari kocsiban hajtottak be a városba. — akkor ugyanis még Gastein és Salzburg közt nem volt vasúti összeköttetés. Ferenc József ő felsége az előkelő személyiségek nagyszámú csoportjának élén várta és üdvözölte magas vendégét a szálloda előtt, melyben ez és kísérete megszállandó vala. Nagy néptömeg lelkes éljenekkel fogadta az érkezőket.

A fogadtatás után Andrássy visszatért szállodájába. Éppen nála voltam, mikor nehéz lépések zaja hallatszott: csakhamar belépett *Bismarck*. Az első ember, kit Salzburgban meglátogatott, Andrássy volt. A találkozás első perceit egy félig komikus, félig bosszantó eset zavarta. A lépcsőn feljövet, Bismarck egyik lovagsizmájának a sarkantyúja beleakadt a szőnyegbe és leesett. Andrássy előszólitott magyar legénye elég ügyesen erősítette föl a leesett sarkantyút a helyére, míg Bismarck a lábát odatartotta neki. Szerencsére a lapok nem tudták meg ezt a kis esetet, különben alkalmasint rossz élceket csináltak volna róla.

Bismarck körülbelül egy óráig időzött Andrássynál. Érdekes mellékkörülmény volt, hogy az osztrák miniszterelnök szobáját csak egy ajtó választotta el Andrássy szobájától s Hohenwarth, ha akarta, mindent hallhatott, amit Andrássy Bismarckal beszélt. Pedig egyebek közt Hohenwarthról is volt szó köztük. Bismarck a Hohenwarth-féle kísérletről úgy nyilatkozott Andrássy előtt, hogy annak aligha lesz jó vege, pedig, mint mondá, nem szeretné, ha ebben az esetben jó prófétának bizonyulna.

Bismarck azonban jó próféta volt. Néhány hét múlva a cseh országgyűlés megszavazta az ú. n. fundamentalis artikulusokat s ebből oly válság kerekedett, melybe nemcsak a Hohenwarth-minisztérium bukott bele, hanem mely Beust grófot is, kinek pozíciója ekkor már a császár-

nál alapjában meg volt inogva, romjai alá temette. A Hohenwarth-féle kísérletnek meghiusulása a külpolitika új iránya tekintetéből is örvendetes volt. De egyenesen életkérdés volt Ausztria szabadelvű német elemeire, kikre a Hohenwarth-rendszer mellett az elnyomatás várt volna.

A magyar olvasót bizonyára érdekelni fogja, hogy az egyházpolitikai kérdések is szóba jöttek Bismarck és Andrássy közt. E tekintetben nézeteik lényegesen eltértek egymástól. Gróf Andrássy a csalhatatlansági dogmának s az ennek nyomában megindult klerikális mozgalmaknak nem tulajdonított akkora fontosságot, mint Bismarck s tudvalevőleg akkor még kielőegítő megoldásnak tartotta a jus placeti tompa fegyverének alkalmazását. Németországban akkor már magas hullámokat vetett a klerikalizmus elleni mozgalom s felhangzott mindenfelé a jelszó: ki a jezsuitákkal!

Andrássy — kinek helyzete az egyházi kérdésekkel szemben egészen más volt, mint Bismarcké — a jezsuitákra vonatkozólag úgy nyilatkozott Bismarck előtt, hogy «nem tartja célszerűnek ágyúval löni verebekre». Bismarck erre azt felelte: «Én nem szándékozom a verebek közé löni, de kiszedem fészkeiket. Engem gyűlölni fognak a jezsuiták, de félni fognak tőlem. Öntől nem fognak félni, de gyűlölni mégis fogják. Ön nem akar löni, de Ön lesz a céltábla.» Bismarck a következő évben kiűzte a jezsuitákat Németországból. Az események sajnos, nálunk sem igazolták egészen Andrássy optimista felfogását. De hát ebben a monarchiában egy miniszter helyzete az egyházpolitikai kérdésekkel szemben egészen más és sokkal kényesebb, mint a Bismarcké volt az új német birodalomban. Pedig hát tudvalevőleg ez sem volt valami könnyű.

A Bismarck és Andrássy közt lefolyt beszélgetésnek legfontosabb eredménye természetesen az volt, hogy ha

még maradt volna Bismarck lelkében az Andrássyról terjesztett valótlan értesítéseknek valami kis üledéke, ez a beszélgetés folytán tökéletesen eltávolított. A két államférfi alaposan elmondotta véleményét a két nagy birodalom közti viszonyról s a nézeteik közt nagyban és egészben fennforgó összhangról mind a ketten meggyőződhettek.

*
.

Egy héttel a salzburgi találkozás után megindult annak a válságnak a lavinája, mely először Hohenwarthot, azután nyomban utána Beustot elseperte. Ezzel a két birodalom közti politika párhuzamos irányának utolsó akadályai háritattak el az útból. Egyúttal pedig a monarchia belső ügyeiben is megszűnt a föderalista veszedelem.

A cseh tartománygyűlésben szeptember 14-én felolvasták a Hohenwarth által javasolt, valószínűleg Clam-Martinic gróf által fogalmazott, szeptember 12-én kelt királyi leiratot, mely a tartománygyűlést felszólította, hogy a «mérséklet és engedékenység szellemében» fogjon hozzá a cseh királyság államjogi viszonyainak rendezéséhez. A cseh tartománygyűlés megfelelt az uralkodó felszólításának. Már október 7-én nyilvánosságra jutott a «fundamentális artikulusok» címe alatt ismeretes munkalat, mely egy csapással halomra döntötte volna a dualizmust. Az osztrák reichsrath képviselőháza helyébe egy ú. n. «Delegirten-Congress» az urakháza helyébe egy «senátus» lépett volna. E testületek illetékessége az eddigi osztrák parlament hatalmi köréhez képest tetemesen összehusorodott volna. Ellenben a cseh tartománygyűlés hatalmi köre nagy mértékben megnőtt volna. A szűkebb értelemben vett osztrák közös ügyeknek s az államadóságoknak költségeihez Csehország csak bizonyos alkü

útján megállapítandó, kvótával járult volna. Az osztrák belső közösügyekül meghagyandott ügyeket egy szakminisztériumokból és udvari kancelláriákból álló kormány vezette volna. Minden más ügy átment volna a cseh tartománygyűlés és tartományi kormány illetékessége alá.

A cseh fundamentális artikulusok 1848 óta soha nem észlelt izgatottságba hozták Ausztria németiségét. A magyar sajtó és közvélemény is nyomban felismerte, hogy ez a rendszer sarkaiból forgatná ki Magyarországnak 1867-ben kiüzdött paritásos állását. Andrássy azonban egyelőre nemcsak hallgatott, hanem szándékosan visszavonult Terebesre. Sürgették barátai, hogy nyuljon bele az osztrák ügyekbe, de ő úgy vélekedett, hogy csak hadd szóljanak hozzá a kérdéshez azok, akiket a dolog közvetlenül illet. Ekkor tette azt a nevezetes kijelentést, hogy *odaát* — ez alatt a Hohenwarth akcióját támogató egész udvari pártot értette — oly pohárból készülnek inni, melyről azt hiszik, hogy tokaji asszú van benne, pedig csak lőre. Ha elvennem szájuk elől a poharat — úgymond — s tartalmát a földre önteném, teljes életükben arról lennének meggyőződve, hogy tokaji bortól fosztottam meg őket. Hadd kóstolják meg.

Nem soká kellett Andrássynak erre várnia. Alighogy a császári kézirat Prágában elhangzott, már másnap kitört az élethalálharc Beust és Hohenwarth között. Az alkalmat hozzá a bécsi egyetem új rektorának beiktatási ünnepsége szolgáltatta. Az egyetemi ifjúság lehurrogta az ünnepségen jelenvolt Jirecsek közoktatásügyi minisztert, ki azonnal el is távozott, ellenben lelkesen ünnepelte Gróf Beustot, ki eleinte ugyan szintén távozni akart, de az ifjúság marasztalásának engedve, elég tapintatlan volt ott maradni. Hohenwarthék Beust ottmaradását oly inzultusnak vették, hogy nyomban minisztertanácsot tar-

tottak s az Ebensee-ben vadászó császártól táviratilag követelték Beust elbocsáttatását. A császár azt a sokatmondó választ küldötte, hogy «elbocsátás a jelen pillanatban lehetetlen.»

A bécsi egyetem aulájában lezajlott jelenet egyértelmű volt a Beust és Hohenwarth közti élethalálharc kitörésével. Ugyanekkor Magyarország területén is felrobbant a föderalizmusnak egy aknája. A horvát határőrvidék ogulini ezredében ugyanis lázadás tört ki. Az akkori események leghivatottabb megfigyelői egyetértének abban, hogy az ogulini zendülés kapcsolatban állott a csehek akciójával. Schweinitz német nagykövet azt jelentette Bismarcknak, hogy a csehek a diverzió egy nemét akarták eszközölni, hadd legyenek a magyarok elfoglalva a saját tűzhelyüknél. Egészen így vélekedik báró Orczy is, ki október 15-én anyjához írott levelében azt mondja, hogy az ogulini zendülés alkalmatlan időben jött a prágai uraknak, nem mivel megtörtént, mert — úgymond — meg vagyok győződve, hogy Prágából sugalmazták, hanem mivel *idő előtt* ütött ki.

Az idő előtt felrobbant akna azoknak ártott, akik lerakták. Szerencsére Zágrábban Mollinary, Károlyvárosban Rosenzweig, teljesen megbízható tábornokok, parancsnokoltak s három nap alatt elnyomták a zendülést.

Andrássy ezen egész idő alatt Terebesen ült. Mollinary táborszernagy távirataiból egyébiránt az ogulini események minden részletéről értesült. Az Ebenseeből Bécsbe visszatért császár az íróasztalán találta Beust emlékiratát a cseh fundamentális artikulások ellen és Mollinary jelentését az ogulini lázadásról.

Most már az uralkodó szükségesnek látta október 14-én táviratilag Bécsbe hívni Andrássyt. Október 15-en érkezett meg Budára. Néhány perccel megérkezése után

beszéltem vele. Említettem neki, hogy a híres horvát publicista, Kvaternik, kivel zágrábbi időzésem alatt személyesen megismerkedtem és sokat társalogtam a magyar-horvát ügyekről, menekülése közben a katonák golyójától találva meghalt. Andrássy azt jegyezte meg erre, hogy kár, hogy élve nem került a katonák kezébe, mert Kvaternik volt a zendülés főkolomposa s tőle esetleg érdekes dolgokat lehetett volna megtudni.

Másnap, október 16-án Andrássy Bécsbe ment s kíséretében én is. Tehát csak most és nem előbb és csakis az uralkodó közvetlen parancsára jelent meg Andrássy azon a küzdőtéren, melyen a Hohenwarth-féle föderalista-kísérlet sorsa s utána csakhamar a Beust külügyminiszterre is eldülendő volt.

Következtek órákig tartó értekezletek a miniszterek közt. A Bécsbe érkezése utáni éjjel Andrássy hosszasan értekezett Beusttal, kinek most már nyíltan szemére vetette bűnlajstromát. Nem szabad ugyanis felednünk, hogy Beustnak nagy része volt a föderalista veszedelem fölidezésében. Ő volt az, ki revanche-politikája kedvéért elejteni segítette az osztrák szabadelvű németeket, akikről tudta, hogy hívei a Németországgal való jó viszonynak. Ezzel pedig nem ugyan tanácslója, de felidézője lett a Hohenwarth-féle kísérletnek.

A császár Andrássyt először egyedül, azután (október 18-án) Hohenwarthtal együtt órákig tartó kihallgatáson fogadta. Október 20-án ő felsége elnöklete alatt ú. n. koronatanács tartatott s ezen folyt le a nagy csata a dualizmus és a föderalizmus közt. Andrássy azzal kezdte felszólalását, hogy tiltakozott az ellen, mintha ő Ausztria ügyeibe akarna avatkozni. Csakis az uralkodó felhívására és csak annyiban szól hozzá ehhez a kérdéshez, amennyiben a Hohenwarth-minisztérium eljárása Magyarország érdekeit

is érinti. Már pedig az ú. n. fundamentális cikkek lényeges változtatását teszik a közösügyeket szabályozó törvényeknek. Így például az osztrák delegáció megválasztását a tartománygyűlésekhez utalnák, holott a törvény világosan és határozottan a két parlamenthez utalja a delegációk megválasztását. (E koronatanács lefolyását részletesen közli hivatalos forrás alapján Wertheimer E., «Andrássy élete és kora.» I. 725—734. l.)

A kérdés ezen a «koronatanácson» sem dült el. Még sok tárgyalás következett a miniszterek között, három nappal később pedig Andrássy külön kihallgatáson jelentkezett ő felségénél s kifejtette előtte, hogy a Hohenwarth leirati javaslata össze nem egyeztethető azzal az alappal, melyen a monarchia 1867 óta áll. Ha tehát ez a javaslat elfogadtatnék, ő előre *bejelent* lemondását. Andrássy még aznap elutazott Bécsből s egyenesen Terebesre ment.

Az uralkodót Andrássy érvei meggyőzték. Nem a Hohenwarth leirati javaslatát fogadta el, hanem a közös minisztereket. Erre Hohenwarth október 25-én benyújtotta lemondását. Véget ért tehát az a föderalisztikus veszedelem, melyet a reakciós elemek és a csehek koalíciója felidézett. Nagy volt a fölháborodás Andrássy ellen a reakciós táborban. Schäffle miniszter cikket írt ellene az «Österreichisches Journal»-ba ily cím alatt: «Andrássy király». Ezzel a címmel az uralkodó előtt akarta őt ellenszenvesé tenni. Most már nem is csináltak titkot belőle, hogy a szláv föderalista mozgalom a «magyarizmus» pozíciójának megdöntését is célozta. Ausztria föderalizálása után okvetlenül Magyarországon is hasonló dekompozíció következett volna.

A Hohenwarth-válságra nyomban következett a Beust-válság. Beust mint a föderalizmus legyőzőjét és az osztrák-németek megmentőjét ünnepeltette magát, de ez az ünne-

peltetés nem volt képes elfedni azokat a politikai kudarcokat, melyeket tulajdonképi ügykörében, a külpolitikában szenvedett. Láttá ezeket a császár, látta az egész világ. Csak ő maga nem akarta meglátni őket. A mérték betelt. De Beust elhitette magával, hogy még szilárdan áll. Abban az illuzióban ringatta például magát, hogy ő még befolyást gyakorolhat az új osztrák minisztérium kinevezésére. A császár napokig nem hívatta, de ő ezt nem akarta megérteni. Hívás nélkül ment el a Burgba, tanáccsal akart szolgálni, melyet nem kértek tőle. A császár egy szót sem szólt előterjesztésére, hanem félrenézett. Erre aztán végre annyit mondott Beust, hogy kész elhagyni állását, ha ő felsége nélkülözhetni véli szolgálatait. A császár erre sem felelt semmit. Most végre tudhatta Beust, hogy hányadán van.

Az uralkodó október 25-én táviratilag ismét Bécsbe hívta Andrássyt, ki időközben visszament Terebesre. A Hohenwarth-válság utolsó stádiumában felmerült egy incidens, melynél már nem Beustnak, hanem Andrássynak tanácsával kívánt élni. Hohenwarth ugyanis, ki már benyújtotta lemondását, vonakodott aláírni a cseh tartománygyűlésnek küldendő leiratot. Andrássy tanácsára a kérdést úgy oldották meg, hogy a leiratot a minisztériumnak az a két tagja ellenjegyezte, kik eddig sem voltak egyetértésben Hohenwarth terveivel: Grocholski és Holzgathan.

Andrássy október utolsó napjaiban Bécsből ismét visszatért, most már nem Terebesre, hanem Budára. November 5-én báró Wenckheim Béla, akkor a király oldala melletti miniszter, hozta meg neki a felszólítást, hogy vállalja el a külügyminiszterséget. November 8-án Bécsbe utazott. Kiséretében voltam s alkalmam volt vele az úton beszélgetni. Azt mondta, hogy valamivel későbbre várta

ezt a fordulatot. Úgy állt ugyanis a dolog, hogy mikor Braun udvari tanácsos felhívására Beust gróf november 5-én a császárnál megjelent s lemondását felajánlotta, ő felsége azt mondta neki, hogy várákozzék még néhány napig. Ennek oka az volt, hogy a külügyi tárca elvállalása iránt előzetesen beszélni akart Andrássyval. Beust azonban már 7-én benyújtotta lemondási kérvényét. Andrássy november 8-án, Bécsbe érkezte után azonnal a császárhoz ment s elfogadta a neki felajánlott külügyminiszterséget. Tudta jól, hogy ez az állás ő reá vár, de nem törte magát utána — mint Beust hitte róla. Erről az eshetőségről Andrássy báró Orczy előtt egy alkalommal így nyilatkozott: «Egy dolog világos előttem, hogy nekem a Beust állását elfoglalnom csak akkor szabad, ha egyszer az egész birodalom meggyőződött, hogy más megoldás nincs. Ily föltétel alatt talán megbocsátanak még egy magyarnak is, hogy megmentse őket.»

A külügyminiszterség elfogadása után Andrássy visszautazott Budára. Kért, hogy maradjak vele szalonkocsijában. Ezt az együttlétet arra is fölhasználtam, hogy előterjesztést tettem neki az aznapi bécsi lapokról. Természetesen valamennyi a külügyminiszteri válságról cikkezett. Beust fényes távozást rendeztetett magának a bécsi lapokban. Ezek rakétákkal és bengáli világítással ünnepelték a távozót, mert engesztelő áldozatot láttak benne, ki az osztrák némettség védelmében bukott el. Ezt a szerepet pedig csak miniszterségének legutolsó szakában ragadta meg. Ez volt a szalmaszál, melybe a süllyedő kapaszkodott. Aki az események hátterét ismerte, az csak némi humoros érzéssel olvashatta ezeket a patethikus dicsőítéseket.

Kérdeztem egyebek közt Andrássytól, milyen szellemben óhajtaná kommentáltatni a sajtóban külügyminiszterré való kineveztetését. Elmondta erre nézve nézeteit,

melyek egyébiránt rám nézve újat vagy meglepőt nem tartalmaztak. Végül szokása szerint most is egy erőteljes tételben foglalta össze véleményét: «Meg kell mondani az embereknek, hogy most már a józan ész politikája kezdődik.» E rövid mondatban benne volt a jövő vezető-gondolata, de benne volt az eddigi külpolitika elítélése is. Ugyanazt fejezte ez ki, mint az a másik tömör mondása, mellyel egy más alkalommal definiálta külpolitikai föladatait: hogy kötött marsrutával indul útjára. A politikai helyzetet valóban *parancsoló szükségességek* határozták meg, melyek minden habozást kizártak.

VIII. FEJEZET.

A BÉKESZÖVETSÉG ELŐZMÉNYEI.

Andrássy és Bismarck egy közös gondolatban találkozik. — Bekeszükseget Németországban és monarchiánkban. — A három-esászár viszony. — Hogyan jellemezte Andrássy e viszonyt? — Ennek elhomályosítása az orosz izgatások által. — Goresakov herceg és az orosz közvélemény. — Oroszország háborús terve Ausztria-Magyarország ellen. — Az 1877. január 15. egyezmény. — Semlegességünk ára. — Orosz-török háború. — Plevna eleste után. — Az oroszok Konstantinápoly előtt. — Andrássy bizakodása, hogy nem mernek bemenni. — Ennek oka. — A san-stefanói béke. — Andrássy állást foglal ez ellen. — A berlini kongresszus. — Andrássy a kongresszuson. — Salisbury márké indítványozza Bosznia megszállását monarchiánk által. — Bismarck és Karatheodory pasa. — Az európai mandátum hatása nálunk és Ausztriában. — Andrássy megokolja az okkupációt a delegáció előtt. — Helyzetének súlyos volta. — A berlini szerződés és az orosz közvélemény. — Goresakov herceg kétszínű magatartása. — Bismarck Goresakov ellen. — Oroszország fenyegetései. — Le cauchemar des coalitions. — Bismarck mérlegeli egy orosz vagy osztrák-magyar koalíció eshetőségeit. — Aggodalmái a magyarok megbízhatósága tekintetében. — Ezeknek alaptalansága. — Kárhóztatja a pángermán izgatásokat. — Az Ausztria-Magyarországgal való védőszövetség mellett dönt.

Mikor Andrássy a külügyek vezetését átvette, világosan adva volt az egyedül észszerű politika s annak alapgondolata abban a tényben, hogy a Poroszországgal való antagonizmus — belátható időre — ki volt küszöbölve a politikai tényezők sorából. Gróf Andrássy az új német birodalom alakulását oly definitívummal kellett, hogy tekintse, melyet bolygatni nem volt szabad. Ő és Bismarck egy közös gondolatban találkoztak: a béke fenntartása szükségességének gondolatában.

Az új Németország, mint Bismarck magát kifejezte,

«szaturált államalakulat» volt. Ezzel adva volt az a szükségesség, hogy a kancellár politikája vezérelvének hosszú időre csak a béke fenntartását tekinthette. Ugyanezt a célt törekedett elérni Andrassy, mert Ausztria-Magyarországnak, hogy az 1867-ben megteremtett új alapokon megszilárdulhasson, s hogy gazdasági és pénzügyi erőit kifejleszthesse, szintén mindenekfölött lehetőleg hosszú békére volt szüksége. E nagy közös célt szem előtt tartva, Bismarck figyelő tekintete a dolgok természete szerint inkább nyugat felé volt irányozva, honnét Németországot a francia bosszú fenyegethette, míg Andrassy főleg kelet felé fordította figyelő szemeit, mert csak Oroszország fenyegethette, különösen az ő balkánpolitikai üzelveivel, Ausztria-Magyarország érdekeit.

Míg Németország nem volt kész, Poroszország kénytelen volt Oroszországban keresni támpontját, mert ez a német hegemoniáért folytatott harcában hátvédül szolgált neki. A francia háború után Bismarck igyekezett egyfelől az eddig barátságos viszonyt Oroszországgal fenntartani, de egyidejűleg ugyanilyet létesíteni Ausztria-Magyarországgal. Az osztrák-porosz versengés megszűnése most már abban a tényben nyert kifejezést, hogy Ausztria-Magyarország csatlakozása által létrejött a három-császárszövetség. Andrassy a három-császár-szövetség létezésében eszközt látott Oroszország káros kísérleteinek meggátlására. Ez a szövetség a három uralkodó berlini találkozója alkalmával (1872 szeptemberben) formailag megpecsételtetett.

A három-császár-szövetséget Bismarck és Andrassy eleinte évtizedekre számított szövetségnek kontemplálták. Az egykori szent szövetségnek modernizált kiadását látták benne, a régiek extrém-reakcionárius járuléka nélkül. A nyugtalanság elemét a három császár-szövetségben Oroszország képviselte. A másik két hatalom törek-

vése volt e nyugtalan tényező fékentartása. Gróf Andrássy e szövetség jellemzésére egy ízben azt a drasztikus képet használta hogy Indiában a vad elefántot úgy fékezik, meg, hogy melléje jobbról-balról egy-egy szelíd elefántot állítanak. Bismarck még akkor is, mikor a három császár-szövetség már felbomlott, hivatva érezte magát, hogy, mint a san-stefánói béke utáni válságos napokban mondotta, «becsületes alkusz» gyanánt Oroszország és Ausztria-Magyarország ellentétes érdekeit lehetőleg kiegyeztesse. Hogy az Andrássy által használt drasztikus kép találó volt, azt a becsületes alkusz először is a maga testén tapasztalta. A három császár-szövetség első elhomályosítását Gorcsakov herceg bujtogatásai okozták, aki azt a mesét terjesztette, hogy Németország új háborút tervez Franciaország ellen s ezzel egy emberöltőre ártalmatlanná akarja azt tenni. «Maintenant la paix est assurée!» — most már a béke biztosítva van — így kezdődött Gorcsakovnak egy 1875 május 10-én Berlinben keltezett s Oroszország képviselőihez intézett sürgönye. Ezzel azt akarta értetni, mintha csak az ő megjelenésének Berlinben s az ő fáradozásainak volna köszönhető, hogy Németország rá nem rontott Franciaországra.

Ebben az időben a pánszláv mozgalom valódi orgiákat ült Oroszországban. A Csernajev tábornok-féle politikuskorszaka volt ez. A pánszláv-párt izgatásainak éle leginkább Németország ellen fordult, melytől az oroszok irigyelték nagy sikereit. Második sorban Ausztria-Magyarország ellen fordult az oroszok gyűlölete, mert ez a birodalom útjában állt az ő merész balkáni terveiknek.

Ahelyett, hogy az orosz társadalomban mutatkozó izgatottságot lohasztani s fölötte uralkodni igyekezett volna, az orosz kormány s ennek élén a népszerűségéről Goresakov herceg maga is a forrongó tömegektől

nyerte impulzusait. Kitünt, hogy a népszenvedélyekkel szemben néha az autokrácia is tehetetlen. A pánszlávista frázis hatalma, mely az 1876-iki szerb-török háború által még több tápot nyert, II. Sándor cárt egyenesen belehajtotta a török háborúba.

E merész terveknek Ausztria-Magyarország állt útjában. Az orosz irányadó tényezők tisztában voltak azzal, hogy a Konstantinápolyba vivő út Bécsen megy keresztül. A Törökország elleni háború előtt tehát az Ausztria-Magyarország elleni esetleges háborút vették fontolóra.

Bismarck herceg Emlékirataiban (II. kötet, 211. l.) ezt írja: «1876 őszén Varzinban chiffrirozott táviratot kaptam Werder tábornoktól, katonai meghatalmazottunktól, Livádiából, mellyel ez Sándor cár megbízásából nyilatkozatot kért arra a kérdésre, hogy mi semlegesek maradnánk-e, ha Oroszország háborúba keverednék Ausztriával».

Bismarck sokáig halogatta a választ erre a táviratra. Végre felelt, de nem Werder tábornok által, hanem Schweinitz német követ által, akit megbízott, hogy személyesen vigye el a választ Livádiába. E felelet lényege így hangzott: «Ha Oroszország és Ausztria közt a békét fenntartani lehetetlen, akkor mi ugyan elviselhetnők, hogy barátaink egymással szemben csatákat nyerjenek vagy veszítsenek, de nem viselhetnők el azt, hogy közülök az *egyik* oly súlyosan megsebesíttessék, hogy nagyhatalmi állása veszélyeztetve legyen.»

«Ez a nyilatkozatunk — írja tovább Bismarck — melynek minden kétségtől ment világossággal való kicsikarására Gorcsakov az ő urát rávette, hogy előtte a mi szeretetünk platonikus voltát bebizonyítsa, azt eredményezte, hogy az orosz zivatar Kelet-Galiciától elvonult és hogy Oroszország a velünk megszakított tárgyalások helyett alkudozásokat kezdett Ausztriával, ha jól emlékszem, elő-

ször is Pesten, a Reichstadtban való megállapodások értelmében, hol a két császár, Sándor és Ferenc József 1876 július 8-án találkoztak és pedig kezdett oly óhajtság kijelentésével, hogy ez az alkudozás előttünk titokban tartassék. Ez az egyezmény (megkötött 1877 január 15.). Ausztria boszniai birtoklásának az alapja s az oroszok számára a törökökkel folytatott háborújuk alatt Ausztria semlegességét biztosította.»

Andrássy, miként a fentiekből látható, az előtt az alternatíva előtt állott, vagy háborút viselni Oroszország ellen, vagy megadni Oroszországnak Ausztria-Magyarország semlegességét a török háborúban. Az utóbbit tette, de garanciákat követelt, hogy orosz győzelem esetére monarchiánkat ne övezze körül egy délszláv állam, mely előreláthatólag orosz szatrápia lett volna. Andrássy balkáni politikájának épen ezt a sarkalatos és legfontosabb elemét áldozták fel tehetségtelen utódai, midőn a sürgős feladatot nem alkotó annexió kedvéért feláldozták a monarchia pozícióját a novibazári szandsákban.

A dolgok e stádiumában, azaz a török háború kitörése előtt, a három császár-szövetség fennállása már csak névleges volt. Bismarckot lehangolta az 1877 január 15-iki egyezmény titokban tartása, mely egyezmény azonban csakhamar mégis tudomására jutott. Mindazáltal a háború alatt megőrizte Oroszország irányában a jóakaró semlegességet. Hogy egyébiránt az a titokban tartás nem sikerült valami nagyon, az nemesak abból tűnt ki, hogy Bismarck megtudta, hanem még inkább abból, hogy már a török háború alatt a parlamentek Budapesten és Bécsben, valamint a lapok is egész nyíltan tárgyalták a boszniai okkupáció kérdését.

Az orosz-török háború csak annyiban tartozik e fejtegetés keretébe, amennyiben annak végső fázisai és külö-

nösen a berlini kongresszuson levont végeredményei Andrassy és Bismarck politikájának legjelentősebb mozzanataival szerves kapcsolatban állanak.

Németország az orosz-török háború alatt az Oroszország iránt jóakaró semlegesség álláspontján maradt meg. Ez megfelelt Bismarck ama hangosan hirdetett meggyőződésének, hogy Németországnak nincsenek különös érdekei a Balkánon, de megfelelt a német nemzet közérzetének is s a mi még fontosabb volt, annak a nagyra taksált politikai érdekének, mely az Oroszországgal való barátság gondos ápolására utalta.

Ausztria-Magyarország szintén kezdettől fogva a semlegesség álláspontjára helyezkedett. Ennek okát ma már tudjuk: a semlegességre az 1877 január 15-iki szerződés kötelezte. Akkor ezt az okot nem tudtuk, nem tudhattuk. Andrassy magatartása tehát, melyet az orosz-török háborúval szemben tanusított, nem felelt meg a közérzetnek sem nálunk, sem Ausztriában. Az akkor nálunk megnyilvánult törökbarát érzelmek fölött nem is lehet csodálkozni. A török szofták ünneplése s a Plevna hősi védőjének, Ozmán pasának díszkardot vivő fiatalság Konstantinápolyba való zarándoklása a néplélek őszinte és természetes megnyilatkozása volt. Az orosz-török háború indító okaiban és céljaiban bírálva, kézzelfoghatóan a pánszlávizmus háborúja volt. Még gondolatnak is képtelenség, hogy ily háború népszerű lehetett legyen a magyar közvélemény előtt.

Plevna eleste után (1877 december 10.) gyors ütemben haladtak az események. 1878 január 7-ikén az orosz seregek zöme áthatolt a Balkán szorosain. Január 15-ikén Gurko serege legyőzte Szulejman pasa seregét. Február 22-én Miklós nagyherceg főhadiszállása San-Stefanóban volt, Konstantinápoly tőszomszédságában.

Nevezetes, hogy gróf Andrássy e válságos napokban is megőrizte hidegvérét és biztosra vette, hogy az oroszok nem fognak bemenni, nem *mernek* bemenni Konstantinápolyba. Pedig évszázados hagyományok ereje ösztönözte volna őket, hogy megvalósítsanak egy régi álmot, tűzzék föl a keresztet a Hagia Szófia kupolájára. Gorcsakov herceg táviratban tudatta a hatalmakkal, hogy nem lehetetlen, hogy az orosz csapatok szükségesnek látandják Konstantinápolyt esetleg *ideiglenesen* megszállani. Egy reggelen a lapok valóban a hitelesség megszokott ismertető jeleivel ellátott táviratokban azt a megdöbbenő hírt közölték, hogy az orosz csapatok tényleg bevonultak Konstantinápolyba.

Ez a hír semmiesetre sem volt hihetetlen. Még kevésbé volt lehetetlen. Hisz katonailag tisztán az orosz főparancsnoktól függött, hogy bevonuljon-e vagy ne.

Andrássy akkori sajtóreferense — Dóczy Lajos — érdekesen írja le egy tárcacikkben, hogyan viselkedett Andrássy, mikor ezt a táviratot felolvasta előtte. Azt mondta rá, hogy nem igaz, nem lehet igaz. Nem hitte el. De hát miért nem hitte el? És miért hangzott az imént említett Gorcsakov-féle távirat is oly különösen? Hogy az orosz sereg esetleg ideiglenesen megszállja Konstantinápolyt. Miért «esetleg» és miért «ideiglenesen?» Andrássy tudta az okot, melyet mások akkor nem tudtak. Az az 1877 január 15-ikén kötött egyezmény egyéb kikötések közt azt is tartalmazta, hogy Konstantinápoly megszállásának megtörténni nem szabad.

Ha megtörtént volna, Oroszország szerződésszegő lett volna. Nem is történt meg.

De március 3-án gróf Ignatiev megkötötte a sanstefanói békét, mely megkötözve szolgáltatta volna ki Törökországot az oroszoknak. Ez ellen azután megmozdult

Anglia, miután a britt hajókolosszusok már előbb bevonultak a Dardanella-szorosba. Anglia nagy erővel kezdte meg hadi készülődéseit.

Ausztria-Magyarország egyelőre nem mozdult. Andrassy azonban kategorikusan tudatta Oroszországgal, hogy minden külön megegyezést Orosz- és Törökország közt meg nem történtnek, azaz semmisnek tekint, ha a hatalmak részéről kifejezetten nem szentesítetik s hogy az 1856-iki párisi szerződés határozatait még mindig érvényeseknek tekinti. A delegációk által pedig hatvan millió forint rendkívüli katonai hitelt szavaztatott meg. Andrassy a hatalmaknak Bécsben tartandó értekezletét hozta javaslatba a keleti kérdésnek közakarattal való szabályozása végett. Ez az értekezlet nem jött létre, hanem létrejött egy kongresszus, de nem Bécsben, hanem Berlinben. Hosszabb tárgyalások következtek s az angol konzervatív kabinetnek gróf Schuwalow londoni orosz nagykövettel folytatott tárgyalásai folytán egy oly formulában történt megállapodás, mely szerint az összes nagyhatalmak beleegyezésével Bismarck herceg június 2-án szétküldötte a meghívót a berlini kongresszusra.

A kongresszust megelőző tárgyalások nem szorítkoztak az alaki kérdésekre, hanem felölelték a san-stefanói szerződés módosítását célzó összes határozatokat.

Június 13-án nyílt meg a kongresszus. A június 28-iki ülésben került szőnyegre Bosznia és Hercegovina megszállásának kérdése.

Nem volna helyén, ha szó nélkül átsiklanánk a kongresszusnak ezen a jelenetén, mely egyúttal gróf Andrassy politikai pályájának egyik legnevezetesebb mozzanata.

Gróf Andrassy egy nagyobb emlékiratot olvasott föl, melyben részletesen ki voltak fejtve mindazok a hátrányok, melyeket monarchiánk a Boszniában folyt fölkelé-

sek és izgatások következtében szenvedett. Utalás volt benne a bosnyák menekültek nagy tömegére, kiket a monarchiának kellett eltartani. Elő volt továbbá adva, hogy nincs kilátás arra, hogy Törökország ott a rendet föntartani képes legyen. Végül Andrássy arra a következtetésre jutott, hogy a kongresszus ily állapot további fönmmaradását nem tűrheti. Nem követelte ama tartományok annexióját, csak azt kérte, hogy a kongresszus valamely gyakorlati és elfogadható megállapodásra jusson. Ausztria-Magyarország kész magát ennek alávetni.

Andrássy után — mint már előzetesen meg volt állapítva — Salisbury márki emelkedett szólásra. Bismarcknak ismeretes szavait magára alkalmazva, mint «becsületes alkusz» Boszniának Ausztria-Magyarországgal való indirekt egyesítését indítványozta. Kijelentette, hogy az Andrássy előadásában foglaltakkal egyetért s «mivel — úgymond — nemes barátja Bosznia nyílt elfoglalását visszautasítja s a balkézzről való annexióval megelégszik», javaslatba hozza, hogy Ausztria-Magyarország Bosznia és Hercegovina okkupációjával és adminisztrációjával megbizassék.

Az összes hatalmak képviselői hosszabb vagy rövidebb beszédek kíséretében kijelentették hozzájárulásukat. Goresakov herceg indokolás nélkül egyszerűen, sans phrase tette meg ezt. Azért tette ezt, mivel — miként ma már tudjuk — Oroszország az 1877 január 15-iki egyezményben előzetesen hozzájárult az okkupációhoz. Goresakov az okkupáció *ellen* nem szólhatott, *mellette* pedig szólni nem akart.

Karatheodory pasa, Törökország képviselője, azonban hosszas indokolás kíséretében ellentmondott. Salisbury javaslata mellett most már Beaconsfield lord is síkra szállt. Végül maga az elnök, Bismarck, emelkedett szólásra és csodálkozását fejezte ki a fölött, hogy a török fölbatalma-

zottak vonakodnak hozzájárulni a kongresszus egyhangú véleményéhez. Figyelmeztette őket, hogy a kongresszus szakadatlan erőfeszítésekkel elérte azt, hogy a san-steinói békekötéssel Törökországtól elszakított tartományok nagy része ismét visszaadatott. Fölhívta tehát őket, hogy kérjenek újabb utasításokat, melyek lehetővé tennék nekik a kongresszus nézeteihez való hozzájárulást.

Ennek a fölhívásnak megvolt az eredménye. Mikor augusztus 3-ikán a nagyhatalmak képviselői a berlini szerződés ratifikációját kicserélték, a török követ kijelentette, hogy a szultán a ratifikációt végrehajtotta s a szerződést a mai naptól fogva érvényesnek tekinti.

Andrássy az európai mandátum kinyerésével elérte azt, amire törekedett. De e diplomáciai sikerét mind Magyarországon, mind Ausztriában ellenszenvvel fogadta a közvélemény. Ezt a kedvezőtlen hangulatot még tetemesen fokozták azok a vér- és pénzáldozatok, melyekbe az okkupáció végrehajtása került. A sajtó és a nyilvános testületek mind az okkupáció ellen nyilatkoztak. Mikor pedig a parlamentek a monarchia mindkét államában megnyitottak, a berlini szerződés előterjesztése követeltetett. Megemlítésre méltó, hogy azt nálunk Tisza Kálmán azzal a nyilatkozattal terjesztette elő, hogy a szerződés csak tudomásul vehető, de annak érvényessége kérdésbe nem vonható. A közvélemény Bosznia megszállását általában úgy fogta föl — s e tekintetben nem volt semmi különbség a magyar és osztrák körök közvéleménye közt — hogy a monarchia megosztott Oroszországgal a Balkán-félsziget fölötti uralomban s átengedte annak a Balkán-félsziget egész keleti felét, kárpótolni kívánván magát Bosznia és Hercegovina megszállásával.

Az 1878-iki föliratban mindjárt az országgyűlés elején kifejezést nyert nemcsak az okkupáció miatt való ag-

godalom, hanem Andrassy egész keleti politikájának elítélése is. Az okkupációt a kormánypárt és az ellenzék egyaránt szerencsétlenségnek tartotta, a különbség csak az volt, hogy a többségi fölirat ezt az elítélő véleményt enyhébb alakban fejezte ki, mint az ellenzéki pártoké s az okkupációban oly bajt látott, melyet a szerencsétlen körülmények összejátszása tett kikerülhetetlenné, míg az ellenzéki pártok a baj előidézését egyenesen Andrassy politikájának tulajdonították.

De az okkupáció hatása nemcsak a föliratban mutatkozott, hanem nagy kavarodást idézett elő az egész politikai helyzetben.

Azok az okok, melyek Széll Kálmánt a pénzügyminiszterségről való lemondásra indították, eddig csak nagy általánosságban voltak ismeretesek. E könyv szerzője föltétlenül megbízható forrásból részletesebb adatok birtokába jutott s nem lát okot, hogy ma, harmincöt év múlva ezek közül egynémelyeket nyilvánosságra ne hozzon.

Mikor csapataink 1878 július 28-án átlépték Bosznia határát, a két pénzügyminiszter 23 millió forintot bocsátott a hadügyi vezetés rendelkezésére. Ezt akkor bőven elégségesnek tartották az okkupáció keresztülvitelére. Az események azonban úgy alakultak, hogy már augusztus végéig a delegációk által megszavazott *60 millió forint* fölül a hadügyminiszternek — két részletben — további sok milliót kellett rendelkezésére bocsátani. De még ez sem lett elég. Szeptember elején újra milliókat követeltek, úgy hogy az igénybe vett összegek az eredetileg megállapított 60 milliós hitelnek kétszeresénél is többet tettek ki. Széll Kálmán még ezt is kész volt megadni, de mikor a katonai kormány augusztus végén és szeptember elején hétről-hétre újabb követeléssel állott elő s mikor az ez ügyben tartott közös miniszteri tanácskozások alkal-

mával a magyar pénzügyminiszter most már azt kívánta, hogy a hadügyminiszter végre tegyen részletes előterjesztést arról, hogy mennyi pénzre lesz még szüksége, ekkor világos lett hogy itt többről van szó, mint Bosznia okkupációjáról, mely Szarajevo bevételével (aug. 18.) tényleg már be is volt fejezve. Széll határozottan állást foglalt e merész tervek ellen, melyek kiszámíthatatlan pénzáldozatokba kerültek volna s egy európai konflagráció veszedelmét idézték volna föl. Nevezetes és az akkori politikai helyzetre sajátságos fényt vető tény, hogy a hadügyi kormánynak ama messzemenő terveiről, melyekre Széll utalt, *ekkor még gróf Andrássynak sem volt tudomása.*

*

A szabadelvű pártból már előbb kilépett Szilágyi Dezső erősen támadta a boszniai politikát, a szabadelvű pártnak pedig nagy része, köztük igen tekintélyes tagok, mint Horváth Boldizsár, Horváth Lajos, Hódossy Imre, Wahrmann Mór, Péchy Manó, Fröhlich Gusztáv, egyenesen e miatt kiváltak a kormánypártból és ellenzékbe mentek.

Még kiméletlenebb támadásoknak volt kitéve Andrássy Ausztriában. Ott az osztrák alkotmánypárt dr. Herbst vezetése alatt fordult leghevesebben Andrássy politikája ellen. Az okkupáció okozta pénzáldozatok s a még előre látható, a kormány által már előterjesztett újabb pénzügyi követelések, az aggasztó pénzügyi helyzet fokozták az ellenzéki támadásokban nyilvánuló elkeseredést. Sürgősen követelték az okkupáció megszüntetését. A már régebben leköszönt Auersperg-kormány semmi támaszt nem nyújtott Andrássynak a reichsrathi támadások ellen. Az új kabinet alakításával megbízott báró De Pretis is aránylag lanyhán kelt védelmére s maga is azzal biztatta az alkotmánypártot, mintha csakugyan az okkupáció

visszacsinálására komoly kilátás volna. De még ily biztatások mellett sem részesült az alkotmánypárt támogatásában, mert ez egyenesen azt követelte, hogy forduljon Andrássy ellen, mit természetesen nem tehetett meg. Nem is sikerült a kabinetalakítás és végtelenül elhúzódott a miniszterválság. Dr. Herbst a pénzügyi válságot kikerülhetetlennek mondotta, ha az eddigi külpolitikát tovább folytatják. Javulás szerinte csak úgy lett volna lehetséges, ha visszalép Andrássy, kinek keze szerinte végzetesnek bizonyult.

Az okkupáció miatt keletkezett szenvedélyes viták s az erős túlzásoktól nem ment támadások Andrássy ellen, alkották kiindulási pontját az osztrák szabadelvű németiség befolyása lehanyaglásának, melyből soha többé teljesen föl nem emelkedett.

A delegációkban, melyek ez év őszén Budapesten tartottak, kiújultak a támadások. Andrássy nagy ügyességgel és nyomós érvekkel védte pozícióját. Kimutatta, hogy a san-stefanói szerződésben autonóm török tartománynak nevezett Bosznia életképtelen alkotás lett volna, mely csakhamar az anarchiának, azután pedig menthetetlenül Szerbiának és Montenegrónak zsákmánya leendett volna. Sőt nem vonakodott kimondani, hogy ez alakulások révén idővel valószínűleg Dalmáciát is elvesztette volna a monarchia. Végre is fegyverrel kellett volna majd meghódítani Boszniát s ez tízszer többbe került volna, mint a múlt nyáron végrehajtott okkupáció.

E szellemes védekezések dacára mind az országgyűléseken, mind a delegációkban súlyos volt Andrássy helyzete különösen azért, mert nem hozhatta nyilvánosságra az okkupációt kikerülhetetlenné tevő előzményeket. El kellett hallgatnia a legerősebb érvet, azt a tényt, hogy nekünk 1877-ben nem volt más választásunk, mint vagy megverekedni Oroszországgal, vagy megkötni vele az 1877

január 15-iki semlegességi szerződést. Ez pedig magával hozta Bosznia okkupációjának kikötését. Főleg az e szerződésben foglalt kikötéseknek volt köszönhető, hogy a berlini kongresszuson a Balkán-félszigeten való orosz hatalmi előnyomulásnak oly korlátozása éretett el, amekkora háború nélkül egyáltalán elérhető volt. Ma is teher rajtunk Bosznia okkupációja s esetleges trialisztikus bonnyodalmak eshetőségei is súlyosbítják ezt a terhet, míg az okkupáció becsét a szandsák föladása nagyon leszállította. Ma már azonban mindezek dacára az összes irányító okok és helyzetek világos áttekintése helyesebb ítéletet tesz lehetővé ebben a kérdésben.

*

A berlini szerződés eredményeivel még sokkal elégedetlenebb volt az orosz közvélemény, mint Ausztria és Magyarország közvéleménye. De egészen ellenkező szempontból. Mi, anélkül, hogy háborút viseltünk volna, kaptunk két tartományt s erre is azt mondtuk, hogy bár csak ne kaptuk volna. Az oroszok pedig óriási áldozatokat hoztak vérben és vagyonban s végül azt kérdezték: mit kaptunk áldozataink fejében, hol a jutalma győzelmes hadjáratunknak?

A san-stefanói szerződést erősen megnyirbáló berlini szerződés csak fájdalmas kiábrándulást okozhatott az oroszoknak. S ez a kiábrándulás még fájdalmasabbá, még keserűbbé vált, ha meggondolták, hogy az orosz vér árán fölszabadított kis balkáni népek a függetlenségre ráadásul még alkotmányt, és pedig igen szabadelvű alkotmányt is kaptak, a fölszabadító orosz nemzet pedig tovább nyögi egy zsarnoki és romlott rendszer igáját. Nagyon is érthető keserűség és fölháborodás morajlott végig az orosz társadalom műveltebb rétegein. A százmilliós nemzetben éb-

redező forradalmi erők titokzatos mozgását megérezték az autokrata-rendszer fölsőbb régióiban.

Sem a cárnak, sem minisztereinek nem volt irigylendő helyzete az orosz közvéleménnyel szemben, mely, ha parlamentben meg nem nyilatkozhatott is, néma szemrehányással kérte számon tőlük a nagy áldozatok eredményeit. Igaz, hogy erre azt lehetett volna felelni, hogy ez a társadalom maga hajtotta bele a háborúba a cárt, de az ilyen mentegetődzés nem sokat ér egy fölizgatott nemzet közvéleményével szemben.

Ez a sajátságos s épen nem irigylendő helyzet magyarázza azt a kétszinű magatartást, melyet Goresakov herceg a kongresszuson és a kongresszus után tanusított, s mely miatt Bismarck még tizenöt évvel később írott emlékirataiban is keserű szemrehányásokat tesz neki. Igaz, hogy Goresakov egyike volt a leghiúbb embereknek s maga a cár azt mondta rá egyszer, hogy bolondja hiúságának. De ha a népszerűséget hajhászta, valljuk be, hogy a berlini kongresszus után ugyancsak rá is volt szorulva erre.

Bismarck előadása szerint Goresakov herceg, hogy fönntartsa népszerűségét saját országának közvéleménye előtt, úgy tetette magát, mintha a kongresszusi határozatokkal elégedetlen volna s az orosz ujságokban, melyeket az orosz kormány máskor rendszerint kurta pórázon szokott tartani, mint Bismarck Emlékirataiban kiméletlen élességgel mondja, azt a *nyílt hazugságot* terjesztette, hogy Németország a kongresszuson Oroszország ellenségeinek ügyét mozdította elő. Ez a sajtóhajsza elidegenedést szült Németország és Oroszország között. Ezt még fokozta az az elbizakodottság, mellyel az orosz kormány utóbb a kongresszusi határozatok végrehajtására vonatkozó diplomáciai tárgyalásoknál Németországtól minden orosz érdeknek feltétlen támogatását várta. Mikor pedig Német-

ország ezt az elbizakodott imputációt visszautasította, a cár (1879 augusztus 15-én) sajátkezű levelet írt Vilmos császárnak, mely többrendbeli fenyegetést tartalmazott Németország ellen. (L. az I. számú függelék.)

Ezek a fenyegetések és az őket nyomban követő nagy csapatösszevonások Oroszország nyugati határán jelzik a Németország és Ausztria-Magyarország közti védelmi szövetség keletkezését. Ezzel elérkeztünk Bismarck és Andrássy *egy* nagy célra irányzott tevékenységének deklarációjához.

«Már a berlini kongresszus előtt is — írja Bismarck Emlékirataiban — érintette gróf Schuwalow egy német-orosz védelmi és támadó-szövetség kérdését. Én nyíltan megbeszéltem vele azokat a nehézségeket és kilátásokat, melyek ránk nézve a szövetségi kérdésben fennforognak s legközelebből, ha a három császár-szövetség fenntartható nem lenne, az Ausztria és Oroszország közt való választás nehézségét. Schuwalow többek között ezt mondta: «vous avez le cauchemar des coalitions» (önt a koalíciók lidércnyomása gyötri). Erre azt feleltem: nécessairement!» (valóban úgy van). Mint legjobb eszközt Schuwalow Oroszországgal való megrendíthetetlen szövetséget ajánlott.»

Ezek után Bismarck kifejti az okokat, miért nem tartotta ily szövetség megkötését Németországra nézve tanácsosnak. Egyfelől ily szövetség fennállása a cár szeszélyétől függne. Másfelől Németország hirtelen keletkező osztrák vagy francia revanche-hajlam esetében Oroszországtól való veszélyes függésbe kerülne. Bismarck mindazáltal Schuwalowval szemben egyelőre elutasította az Ausztria-Magyarország és Oroszország közt való választást és a három császár-szövetségének fenntartását ajánlotta, vagy legalább az ezek közt való béke ápolását.

A cárnak fentebb említett fenyegető levele azonban,

Nyugtalansággal tekint még az agg Bismarck a valósi kérdésre, a gyóntatók befolyására a Habsburg-ház tagjainál, francia összeköttetések lehetőségére katholizáló alapokon. Az osztrák politika lengyel oldalát is egyik oly elemnek tekinti, mely a Németország és monarchiánk között fennálló védőszövetségre veszélyt hozhatna.

A fridrichsruhei agg böles elmélkedéseiből az a nagysúlyú tanuság szűrődik le, hogy a nemzetközi szerződések értékének, tehát a békeszövetség értékének is, fokmérője, tartósságának biztosítéka nem más: *mint az az erő, mely mögöttük áll, mozgatója és éltetője pedig az az érdek, mely megteremtette őket.*

Ne álmodozunk tehát arról, hogy mivel a letűnt korszaknak ez a két nagyeszű embere megcsinálta a két nagy birodalom védőszövetségét, ezzel egy oly biztosító kötvény birtokába jutottunk, mely örök időkre szól.

Bismarck a jövőre nézve a német politika irányadó jelszavául ezt tűzi ki: «*toujours en vedette!*» Ez nagy Frigyes jelszava volt s Bismarck csak átveszi a legnagyobb porosz királytól. Igaza van. De ez a jelszó Ausztriára és Magyarországra is áll. Nincs a világon szerződés, mely bármely nagyhatalom vezetőit e jelszó szemmeltartása alól fölmenthetné. *Toujours en vedette!* — ezt kiáltotta a legnagyobb német államférfi halála előtt franciául az ő németjeinek. *Ne aludjál magyar!* — ezt kiáltjuk mi oda magyarul a mi magyarjainknak.

X. FEJEZET.

A BÉKESZÖVETSÉG ÉS AZ 1885—1887-IKI BOLGÁR VÁLSÁG.

Orosz-német ellentét a berlini kongresszus után. — Franciaország tengerentúli terjeszkedései. — Olaszország csatlakozik a békeszövetséghez. — Trónváltás Oroszországban. — III. Sándor cár és a pánszlávizmus. — A három-császár-viszony felújulása. — Skierniewice. — Bolgár nemzeti visszahatás az orosz befolyás ellen. — A keletrumélia-forradalom. — Battemberg Sándor fejedelem élére áll a bolgár uniónak. — III. Sándor a bolgár unió ellen. — A bolgár-szerb háború. — Anglia magatartása. — Andrásy interpellációja a bolgár ügyben. — Az unió elismerése mellett nyilatkozik. — A cár kiengesztelése nem sikerül. — Katonai összeesküvés Sándor ellen. — Távozása Bulgáriából. — A bolgár kormányzóság és Kaulbars tábornok küldetése. — Interpellációk és külügyi vita a magyar országgyűlésen. — Tisza Kálmán az orosz beavatkozás és protektorátus ellen. — Kálnoky a bolgár kérdéstről. — Andrásy nézete, hogy Oroszországhoz való közeledésünk kivetkőzteti a békeszövetséget eredeti jellegéből. — A békeszövetség az orosz intervenció akadályja. — Újabb németellenes mozgalom Oroszországban. — Bismarck a német haderőt kívánja szaporítani. — 1887 január 11-iki beszéde a szeptennátusi javaslat mellett. — Bulgária sorsa nem érdekli Németországot. — Hekuba. — A boulangizmus ellen. — Felrázza a francia békepártot. — Különbég Bismarck és a magyar közvélemény felfogása közt a keleti kérdésben. — A szeptennátusi javaslatot elvetik. — A birodalmi gyűlést felosztatják. — Az új birodalmi gyűlés megszavazza a szeptennátusi javaslatot. — Bismarck akciója a béke fönttartása érdekében. — Katonai előkészületek nálunk 1887-ben a háborús veszedelem ellen. — A boulangizmus Franciaországban. — Grévy leköszön 1887 december 1. — Sadi-Carnot elnök. — Koburg-Koháry Ferdinánd Bulgáriába megy 1887 augusztusban. — Kálnoky és Crispi Friedrichsruheban.

Az orosz-francia koalíció rémképe adott lételt a monarchiánk és Németország közt megkötött békeszövetségnek. Ez a rémkép a szerződés megkötése után sem tűnt el. Pedig az öreg Vilmos császár lojalitástól áradozó levél ki-

séretében sietett a szerződést közölni «kedves öccsével», II. Sándor cárral. Az évek óta tartó feszültség a két ország közt most sem szűnt meg. Az orosz közvélemény és sajtó Bismarckot okolta azért, hogy Oroszország a berlini kongresszuson a Törökország fölött nyert győzelmek gyümölcsétől nagyrészt elűtetett. Bismarck az effajta szemrehányások jogosultságát határozottan tagadta s azt szokta mondogatni, hogy ha a legmagasabb orosz rendjelet már nem bírta volna, azt a berlini kongresszus után okvetetlenül meg kellett volna kapnia.

A berlini kongresszus utáni években a keleti kérdés elvesztette ugyan előbbi akut jellegét, de a parázs ott izzott a hamu alatt. A kongresszus határozatainak végrehajtása körül sok mindenféle kontroverzia fordult elő és Gorcsakov herceg azt várta Bismarcktól, hogy mindenütt az orosz követelések szekerét tolja. Mivel ezt nem tette meg, nagy volt orosz részen az elégedetlenség.

A visszavonult Andrássy budai palotájából figyelte a világ folyását, politikailag jó ideig nem szerepelt. Bismarck ezalatt nőttön nőtt hatalomban, dicsőségben. Vele együtt nagy műve, az egyre jobban megszilárduló német birodalom. De a francia revanche-eszme és az orosz kacérkodás Franciaországgal sok gondot okozott Bismarcknak.

A keleti kérdés balkáni része a békeszövetség megkötése utáni években elesenededett. Oroszország, ami passiv belenyugvásunkkal, egyelőre úr volt Bulgáriában, Szerbia és Románia ellenben bevonatott a békeszövetségbe. Ebbe Olaszország, melyet nagyon elkésértett Franciaország tunisi előnyomulása, 1882-ben szintén belépett. Bismarck a francia nemzet pihenni nem tudó ambícióját az Európán kívüli területek felé igyekezett irányítani. Egyenesen bátorította a franciák ilyennemű vállalkozásait, hogy gondolataikat a Németország elleni boszúló háború-

tól elterelje. Maga Ferry miniszterelnök elismerte, hogy Németország sem a khinai tengereken, sem Formozán, sem Madagaszkárban egyáltalán nem igyekezett Franciaország törekvéseit keresztezni. Mikor 1881-ben a Ferry-minisztérium a Tunis elleni akcióra határozta el magát s Berlinben kérdeztette, hogy Németország mit szólna ehhez, Bismarck azt felelte Saint-Vallier francia nagykövetnek: tegyenek, amit akarnak, de nekünk Európában hagyjanak békét. Ugyanaz a gondolat rejlett ebben, mint mikor Ausztriának azt tanácsolta, hogy tegye át súlypontját Budára.

Ennek a politikának közvetetlen következménye volt, hogy a franciák tuniszi előnyomulása által elkésérett Olaszország csatlakozott a két középeurópai nagyhatalom szövetségéhez. 1882 május 20-án Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország öt évre megkötötték a hármas szövetséget. Úgy látszott ekkor, hogy az európai helyzet hosszú időre békés arculatot ölt, mert a nagyhatalmak versenyében a surlódási felületek más világrészekbe helyezkedtek át.

De ugyanakkor, mikor a viszonyok ily kedvezően alakultak, mégis felmerült egy kedvezőtlen mozzanat. A békés hajlamú II. Sándor cár 1881 március 13-án áldozatul esett a nihilisták merényletének. Utána az ó-orosz szélső irány barátja III. Sándor lépett Oroszország trónjára. Most már az Ignatiev és Pobedonosev által képviselt és irányított pánszlávizmus hatalmas tényezővé lett Oroszországban. Bismarck felismerte a nyughatatlanságok emez új forrását. Egy orosz-francia koalíció rémképe újra fel-emelte fejét. E veszedelem távoltartása lett most már fő-gondja a német kancellárnak.

Más államférfi talán elégséges biztosítékot látott volna a hármas-szövetséggé kiegészített német-osztrák-magyar-olasz békeligában. De Bismarck ezzel nem elégedett meg,

hanem a hármasszövetség hatalmas védővonala mögött egy második védelmi vonal gyanánt megkísérlette az egykori három-császár-viszony föltámasztását. E törekvésének sikerét előmozdította az, hogy engesztelhetetlen antagonistája, az öreg Gorcsakov herceg ez időtájt már állandóan betegeskedett s 1883 március 4-én meg is halt. Már 1882 április óta Gorcsakov veje Giers vezette az orosz külügyeket. Adva volt tehát az Oroszországhoz való közeledés lehetősége. Giers 1883 őszén ellátogatott Friedrichsruhéba s feltehető, hogy Bismarck már ez alkalommal behatóan megtárgyalta vele a három-császári viszony rekonstruálásának eszméjét. 1884 március 21-én formászerint létre jött s a három hatalom képviselői által aláíratott egy három évi terminusra szóló egyezmény, mely ismét szorosabb viszonyba hozta egymással a három császárt. Ez év szeptember 15-én Vilmos, III. Sándor és Ferenc József találkoztak Skiernievicében s egész Európa szemei előtt mintegy ünnepélyesen megpecsételték a régi barátság újraélesztését. A fentemlített titkos szerződés szövege soha sem került nyilvánosságra, de tartalmát félhivatalos nyilatkozatokból eléggé ismerjük. A szerződés lényege az volt, hogy a három hatalom jóakaró semlegességet ígért egymásnak, ha valamelyik bárhonnét megtámadtatnék. Ezzel a francia-orosz koalíció veszedelme három évre ki volt küszöbölve.

Habár a három császár titkos megállapodása első tekintetre úgy tűnik fel, mintha kiegészítése volna a német-osztrák-magyar-olasz hármasszövetségnek, bizonyos irányban ennek jellegét ez az új megállapodás mégis módosította. Ha a mi szempontunkból nézzük a békeszövetséget, szembeötlő, hogy annak jellege határozottan védelmi ugyan, de éle első sorban Oroszország ellen van irányozva. Ily célzattal kötötte meg azt gróf Andrássy Gyula. Termé-

szetes tehát, hogy a beállott változás gróf Andrassy figyelmét nem kerülte ki. Gróf Andrassy Gyula nem ismerte és nem ismerhette az 1884 március 21-én kötött titkos szerződést, de látta monarchiánk Oroszországhoz való közeledésének tényét s nem szünt meg bíráló szemmel figyelni gróf Kálnoky politikáját, ki báró Haymerle halála után (1881 október 10) a külügyek vezetését átvette.

Gróf Andrassy Gyula a maga független állásának teljes tudatában a következő kormányokkal szemben nyíltan megmondta véleményét. Így például, mikor 1881-ben a közös kormánynak és közegeinek hibái és mulasztásai folytán a megszállott tartományokban lázadás tört ki, melynek elnyomása 35 millió forintba és még egyéb áldozatokba került, Andrassy a delegáció bizottságában nem habozott kimondani szigorú ítéletét az elkövetett hibák fölött.

Nem lehet tehát csudálni, hogy a bírálat jogát, melyet a hadügyminiszterrel szemben gyakorolt, a külügyminiszterrel szemben is igénybe vette, mikor erre az időt elérkezettnek látta. Ez pedig bekövetkezett az 1885-iki bolgár válság kitörése után.

A bolgároknál beigazolódott gróf Andrassy Gyulának az az ismételve nyilvánított nézete, hogy minél jobban megtanulnak a balkáni népek maguk lábán járni, annál jobban elmegy a kedvük attól, hogy magukat az orosz gyámkodásnak alá vessék. Bolgárország a berlini kongresszus után nem ugyan jogilag, de tényleg egyelőre egészen Oroszország hatalmi körében maradt. Oroszok ültek miniszteri székeiben, orosz tisztek parancsoltak a kis bolgár hadseregben. Az orosz uralkodóháznak rokona, Battenberg Sándor* herceg ült az ország trónján. Az oroszok már

* Battenberg Sándor herceg egyik fia volt Sándor hesseni hercegnek, az uralkodó hessen-darmstadtai III. Lajos nagyfejedelem testvéröccsének. Ugyanennek leánya, tehát Sándor hesseni herceg nővére, Mária Alexan-

egészen Bulgária urainak érezték magukat s azt hitték, hogy ebben az országban tehetnek amit akarnak. De éppen az ő határt nem ismerő kiméretlenségük ébresztette föl és növelte nagyra a bolgár népben azokat a nemzeti törekvéseket, melyeknek jelszava lett: Bulgária a bolgároké!

Battenberg Sándor fejedelemben is épúgy csalódtak az oroszok, mint a bolgár népben. Ez a derék fejedelem tökéletesen együttértett népével, ennek jövőjét, boldogulását teljes erejéből igyekezett előmozdítani, nem akarta, hogy az a nép, melynek sorsa őreá volt bízva, idegenek rabszolgájává süllyedjen. Hogy az orosz cárnak és az orosz közvéleménynek zokonesett ez a kiábrándulás, az lélektanilag érthető. Régóta el volt tehát határozva, hogy Sándornak távoznia kell Bulgária trónjáról. A bolgár nemzeti aspirációk dédelgetésében, a Keletrumélia birtoka után való nemzeti vágyakozások szításában is emeltyűt láttak arra, hogy a gyűlölt Battenbergtől szabadulhassanak. A szófiai orosz megbízott nem is csinált ebből titkot, nyíltan támogatást ígért a keletruméliai unióra irányzott törekvéseknek, de csak Sándor elüzetése árán.

A keletruméliai forradalom kitört 1885 szeptember 18-án s győzött. Egész Európát meglepte ez az esemény, de legkellemetlenebbül lepte meg az oroszokat. Mert mi

drowna *neje* volt II. Sándor orosz cárnak. Tehát Battenberg Sándor herceg, kit a tirnovói bolgár nemzetgyűlés II. Sándor cár ajánlatára 1878-ban egyhangulag bolgár fejedlemmé választott, unokaöccse volt az orosz cárnénak. A Battenberg név eredete következő: A főntemlített Sándor hesseni herceg morgonatikus házasságra lépett Hauke Mór grófnak, egykori lengyel hadügyminiszternek Julia nevű lányával. Julia grófnőnek sógora, a hesseni nagyfejedelem a Battenberg hercegnő címet és nevet adományozta. Ez egy régi várnak a neve, mely valamikor egy ily nevű, de rég kihalt családnak tulajdona volt. A felújított Battenberg névnek semmi köze ama rég kihalt családhoz. A Sándor hesseni herceg morgonatikus házasságából született gyermekek — négy fiú és egy leány — anyjuk után kapták a Battenberg nevet.

történt? Ez a forradalom nemcsak hogy nem járt együtt Sándor elüzetésével, hanem maga Sándor fejedelem volt az, aki Keletruméliának Bulgáriával való egyesítését két nappal a filippopoli forradalom után, szeptember 20-iki trónbeszédében proklamálta. Battenberg Sándor maga volt az orosz iga lerázására irányult bolgár nemzeti mozgalom lelke s mikor a keletruméliai lakosság szeptember 18-án őt lelkesedéssel fejedelméül kiáltotta ki, bátor kézzel kezébe vette e mozgalom vezetését s proklamációjában felvette északi és déli Bulgária fejedelmének címét s befejezett ténynek nyilvánította Keletrumélia egyesítését Bulgáriával.

A hatalmak meglepetve állottak a keletruméliai forradalom előtt. A mi külügyi hivatalunkban azt hitték, hogy orosz kéz műve ez a forradalom. Az oroszok Ausztriát gyanították mögötte. Mind a két föltevés téves volt. A Filippopolban végbement eseményeket a bolgárok a maguk emberségéből hajtották végre. Magát Battenberg Sándor fejedelmet is épúgy meglepték a dolgok, mint a hatalmakat. Ő is befejezett ténnyel találta magát szemben, amit természetesen Szentpétervárott nem hittek.

III. Sándor cárt végtelenül felháborította a filippopoli forradalom s a bolgár unió proklamálása. Nyomban megparancsolta a bolgár hadügyminiszternek — ki az orosz Kantukuzén herceg volt — és a bolgár hadseregben szolgáló orosz tiszteknek, hogy azonnal hagyják el Bulgáriát. Ez szeptember 23-án meg is történt.

Sándor fejedelem nem ijedt meg. Elment Filippopolba, hol a nép határtalan lelkesedéssel fogadta s onnét szeptember 25-én köriratban tudatta a hatalmakkal, hogy az eddigi Keletrumélia megszűnt létezni, annak népe őt általános szavazattal fejedelmévé választotta s ő szent kötelességének tartotta e választást elfogadni. Egyúttal ünnepélyesen

kijelentette, hogy a császári ottomán kormány szuverénitását elismeri.

Legyen szabad itt röviden megemlékeznünk a bolgár válságnak egy sajátságos mellékepizódjáról. Bulgária sikere nem hagyta nyugodni Milán szerb királyt. A szerb kormány a nagyhatalmakhoz jegyzéket intézett, melyben a keletroméliai előbbi állapot visszaállítását követelte s erősen fogadkozott, hogy neki nincs hőbb óhajtása, mint az, hogy a szultán ő felségének előbbi hatalma ne csak visszaállíttassék, de még inkább megszilárdíttassék. Valódi vágya természetesen az volt, hogy az ú. n. «balkáni egyensúly» nevében ő is hasíthasson magának egy darabot Törökország testéből. Milán megüzente Bulgáriának a háborút s ebben a vállalkozásában őt gróf Kálnoky, a mi külügyminiszterünk is bátorította, mert akkor még ő is azt hitte, hogy Oroszország keze dolgozik a bulgáriai eseményekben. Szerbia elhamarkodott vállalkozásának gyászos vége lett. Az egy heti hadjárat Slivnicánál fényes győzelemhez segítette a bolgár fejedelmet. Csakis a hatalmaknak, elsősorban monarchiáinknak gyors közbelépése mentette meg Szerbiát a bolgár győzők keményebb visszatorlásától. Ausztria-Magyarország belgrádi követe, gróf Khevenhüller, Battenberg Sándornak, ki már Pirotig benyomult Szerbiába, átnyujtotta a hatalmak kollektív tiltakozását s egyúttal tudatta vele, hogy ha még tovább előrenyomul, akkor Ausztria-Magyarország csapataival gyűlik meg a baja. Így lett szánalmas vége Milán király vállalkozásának. A vitéz Sándor fejedelmet pedig s a derék bolgárokat a hatalmak minden tiltakozása ellenére szárnyaira kapta az összes európai népek rokonszenve. Sándor fejedelem egyszerre egész Európában rokonszenves alakká, ama mozgalmas napok hőségé magasodott.

A bolgár kérdés lett most már hosszú időre az európai

nyughatatlanságok és aggodalmak viharközpontjává. Csudálatos fordulata a helyzetnek ment végbe. Oroszország, mely a san-stefanói békében Bulgáriának akarta biztosítani az ú. n. Keletrumélia birtokát, sőt még ennél jóval többet is, — persze abban a reményben, hogy az így megteremtendő Nagybulgária az ő szatrapijája lesz — most Bulgária megnagyobbítása ellen fordult. Anglia viszont, mely 1878-ban kész lett volna háborút viselni azért, hogy ez a Nagybulgária ne létesülhessen s melynek kormánya épen e célból kieszelte ennek az ú. n. Keletruméliának alakítását, mihelyt arról győződött meg, hogy Oroszország nem áll a bolgár forradalom mögött, sőt egyenesen annak ellene fordult: határozottan Bulgária pártjára állott. A hatalmak konstantinápolyi követeinek értekezlete oly határozatokat készült hozni, melyek szerint a hatalmak a bolgár-keletruméliai unió megszüntetését s az előbbi status quo visszaállítását mondták volna ki. Anglia most ehhez nem járult hozzá s ezzel a hatalmak akcióját meg-hiusította.

Maga a szultán, kit pedig ez a dolog legközelebből érintett, némi habozás után arra a meggyőződésre jutott, hogy ránézve semmivel sem rosszabb, ha Filippopolban Sándor fejedelem kormányoz, mintha ott Aleko pasa — a hatalmak gyámkodása mellett — parancsol. Ezért 1886 február 1-én aláírt fermánjával kinevezte Sándor fejedelmet Keletrumélia főkormányzójává. A hatalmak egy ideig ellenkeztek, de a hosszas deliberálás végeredménye tudvalevőleg mégis csak az lett, hogy a bevégzett tényeket senki sem bolygatta meg.

Gróf Andrássynak a bolgár ügyek szolgáltattak alkalmat arra, hogy kilépjen tartózkodásából. Interpellációt intézett Tisza Kálmán miniszterelnökhöz 1886 január 25-én, tehát épen abban a válságos időpontban, mikor a bolgár

kérdés a hatalmak előtt feküdt s mikor a szultánnak ez ügyben való elhatározását (mely február 1-én megtörtént), várták. Andrassy szükségesnek látta kérdést intézni a kormányhoz, hogy milyen álláspontot foglal el a bolgár kérdésben. Tisza Kálmán a külügyminiszterrel való értekezés után kijelentette, hogy az ügy jelenlegi stádiumában nem nyilatkozhatik. Andrassy az interpellációt megokoló s a kapott tagadó válasz után ismét tartott beszédében érdekes nyilatkozatokat tett a keletruméliai kérdésről, melyeket annál inkább érdemes elővonnai a feledés homályából, mert ezek szembeszökő ellentétet tüntetnek fel Bismarcknak későbbi nyilatkozataival szemben, melyekkel alább alkalmunk lesz foglalkozni.

Andrassy nyilatkozataiból csak a legfőbb mozzanatokot kívánom kiemelni. Elmondotta, hogy a berlini szerződésnek Keletruméliára vonatkozó rendelkezéseit mindig a kongresszus legkevésbé életképes alkotásának tartotta. Jelezte, hogy ő maga milyen alakulást tartott volna kívánatosnak (egy kisebb, de természetes határokkal bíró Bulgáriát, a többi területet pedig sans phrase meghagyni a töröknek). A keletruméliai alakulásba — úgymond — a kongresszuson csak akkor egyezett bele, mikor látta, hogy erre nézve Anglia és Oroszország már előzetesen megegyeztek. E felfogásából Andrassy azt a következtetést vontala, hogy nem lehet a mi feladatunk egy oly status quo-nak helyreállítása, mely már előbb is inkább csak a papiron volt meg s amelyhez maga Törökország sem ragaszkodik. Feladatunk az, hogy oly megoldást keressünk, mely az életképesség és tartósság garantiáival bír.

Világos ebből, hogy gróf Andrassy a bolgár-keletruméliai unió elismerése *mellett* szólalt fel s egy ily illetékes férfiú szavai abban a fontos pillanatban, midőn a hatalmak arról tanácskoztak, hogy minő állást foglaljanak

a bolgár-keletruméliai unió befejezett tényével szemben, bizonyára nyomatékosan estek a mérlegbe s talán volt is némi részök annak az eredménynek előidézésében, hogy végre is senki sem vállalkozott a beállott tények felforgatására.

Sándor fejedelem mindent elkövetett az orosz cár haragjának kiengesztelésére. De Szent-Pétervárott megkísérlett lépései merőben eredménytelenek voltak, s ismételve tett kérdéseire, hogy hát mittevő legyen, még választ sem kapott. Végre megjött a válasz. Abban állott, hogy tudatták vele, hogy törölték a nevét az orosz hadsereg listájából.

Ami most már következett, talán felesleges azt itt bővebben elmondani. Orosz pénzen összeesküvést szerveztek Sándor fejedelem ellen s 1886 augusztus 21-én erőszakosan elhurcolták országából. Bulgáriában, hol az egész nemzet lelkesült érte, csakhamar ellenforradalmat szerveztek az ő érdekében és Sándor három nap mulva visszatért Szófiába. De miután meggyőződött, hogy a cár semmiáron sem hajlandó megtérni Bulgária trónján, szeptember 7-én szép és nemes proklamációval búcsút vett a bolgár nemzettől. Proklamációjában egyebek közt tudatta a bolgárokkal, hogy az orosz cár kormánya biztosította, hogy Bulgária függetlensége, szabadsága és jogai sértetlenek maradnak és senki sem fog beavatkozni Bulgária belügyeibe. (Hogy ezek az ígéreték mennyit értek, az csakhamar kintűnt.) Elmondotta azt is, hogy mivel a cár kategorice követelte távozását, ő elhatározta magát a lemondásra. Mielőtt távozott, kormányzóságot szervezett, melynek a nagytehetségű Stambulow, továbbá Karawelow és Mutkurow voltak tagjai. Szigoruan megparancsolta búcsúproklamációjában, hogy minden bolgár tartsa kötelességének, a kormányzóságnak engedelmeskedni.

Ez a kormányzóság vezette Bulgária ügyeit 1886 szeptember elejétől 1887 május 5-ig. Ebbe az időbe esik (szeptember 15-től november 7-ig) Kaulbars tábournoknak, a cár rendkívüli megbizottjának szereplése Bulgáriában. Kaulbars tábournokot a cár azért küldötte Bulgáriába, hogy ott orosz pártot szervezzen s ennek segítségével megbuktassa a kormányzóságot. Kaulbars példátlan erőszakoskodásokkal és semmiféle eszköztől vissza nem riadó mesterkedésekkel kísérlette meg küldetésének keresztülvitelét. De terrorizmus és rábeszélés, valamint a rubel nem volt képes megingatni a derék bolgár nép hazafiságát. Nehogy a cár haragját még jobban kihívják, csudálatos türelemmel viselték el Kaulbars hallatlan basáskodását, de válaszuk mindig csak az volt: Oroszország az oroszoké, Bulgária a bolgároké! Kaulbars bulgáriai időzésének ideje fényes tanubizonysága egy a szolgaságból alig felszabadult nép okosságának és derékségének. Kaulbars végre látva, hogy a bolgárokkal semmire sem mehet, eltávozott. Nemsokára, 1886 február végén Hitrovo bukaresti orosz követ orosz pénzen Szilistriában fölkelést szerveztetett a bolgár kormány ellen, de ennek is szánalmas vége lett. Úgy Kaulbars garázdálkodása, mint a szilistriai fölkelés csak még jobban elidegenítették a bolgárokat Oroszországtól.

*

A bolgár válság hosszas vajudása kiindulási pontja lett egy vészterhes európai konstellációnak, mely a magyar közvéleményt is erős mozgásba hozta. Szeptember 18-án a képviselőházban Horváth Boldizsár, Irányi Dániel, Szilágyi Dezső és gróf Apponyi Albert interpellált. Nagyszabású külügyi vita indult meg, mely Bismarck figyelmét is erősen magára vonta. A balkáni kérdések elevenére

tapintott Szilágyi Dezső, ki azt kérdezte, vajjon a kormány a berlini szerződéssel megegyeztethetőnek tartaná-e, ha Oroszország gyakorolná Bulgária fölött a protektorátust s vajjon Oroszország és Ausztria-Magyarország érdekkörei úgy vannak-e elhatárolva a Balkánfélszigeten, hogy Bulgária és Keletrumélia *kívül* esik a mi érdekkörünkön?

Tisza miniszterelnök válaszának lényege ez volt: a monarchia egész befolyásával azon van, hogy a balkáni államok önálló fejlődését előmozdítsa s hogy egy egyes idegen hatalom (értsd Oroszország) protektorátusa ott ne létesülhessen. A kormány ismételve kijelentett nézete szerint semmi hatalom egyoldalú fegyveres beavatkozásra és protektorátus felállítására jogosítva nincs.

Tisza Kálmán nyilatkozata megfelelt nemcsak az interpellálók, de az egész magyar közvélemény felfogásának. Nem is Tisza nyilatkozata ellen tettek kifogást az interpellálók, hanem az ellen, hogy az akkori bolgár állapot valóban flagrális ellentétben állott a Tisza által — a külügyminiszterre való egyenes hivatkozással — hirdetett elvekkkel, mert hisz éppen e napokban kezdődtek meg Bulgáriában Kaulbars tábornok erőszakoskodásai.

Már ekkor világos volt, hogy Bismarck felfogása ebben a kérdésben nem áll összhangban a magyar felfogással és a monarchia érdekeivel.

Mikor a delegációk Budapesten 1886 őszén összejöttek, Kálnoky expozéjának (november 13) főtárgya a bolgár kérdés volt. Fejtegetései során kívánatosnak mondotta, hogy a delegációk kebeléből nyilatkozatok történjenek. Kimondotta, hogy a monarchia egyik felében sincs senki, aki a háborút kívánná. (Andrássy közbekiáltott. Senki sincs!) Mindnyájan a békét akarjuk, folytatá Kálnoky, de nem a békét mindenáron. Természetesnek találja, hogy Kaulbars tábornok eljárása nálunk is bizonyos ingerült-

séget idézett elő. Ez azonban szerinte azt a hiedelmet keltette, különösen Németországban, mintha nálunk a háborút kívánják. Áttérve Németország magatartására, konstatálta Kálnoky, hogy Bismarck soha sem csinált titkot abból, hogy Bulgária csak annyiban érdekli, amennyiben a keleti és európai békével áll összeköttetésben. A megindult viták során Kálnoky ismételve felszólalt és kijelentette, hogy orosz okkupációt Bulgáriában — sem a kikötőkben, sem az ország belsejében — még csak ideiglenesen sem engedhetnénk meg és semmit, ami protektorátushoz hasonlít és azt a reményét fejezte ki, hogy ha sikra kellene szállnunk a berlini szerződés fenntartásáért, Angliát is oldalunkon fogjuk látni.

A Kálnoky expozéja fölött megindult vitában ismét nagyobb beszédet mondott gróf Andrássy Gyula és felszólalása mindenütt, a külföldön is, nagy figyelmet keltett.

Andrássy nyíltan kimondotta, hogy a monarchiánk és Németország közt kötött védelmi szövetség nem termette meg azokat a gyümölcsöket, melyeket tőle vártak. Ennek okát a három hatalomnak (Ausztria-Magyarország, Németország és Oroszország) újabb, természetellenes csoportosulásában látja. «Míg ez a szövetség — úgymond — két oly hatalom szövetsége volt, melynek érdekei seholsem ütköztek össze, addig jól működött. Ez nincs így, mióta osztentative azt hirdetik, hogy a mi politikánknak névszerint a keletet érintő kérdésekben, az a feladata, hogy mindenekelőtt Oroszországgal jussunk egyetértésre. A szerződés elvesztette az európai béke fenntartására való képességét, mert most már oly három hatalom szövetségévé lett, melyek közül kettőnek épen ott, hol együtt kellene működniök, ha nem is épen ellentétes, de különböző érdekei vannak. Innét van az, hogy Németország, mely nemcsak most, hanem már a berlini kongresszuson semlegesnek

nyilvánította magát, lehetetlen helyzetbe jutott Oroszországgal szemben. Németország az elé a dilemma elé van állítva, hogy vagy kizárólag a mi érdekeinket tegye magáévá az oriensben — vagy minden rendelkezésére álló eszközzel nyomást gyakoroljon reánk s akkor veszélyezteti a velünk való szövetséget. Ebből azt a következtetést vonom le — úgymond — hogy nem a *Bismarck* részéről való jóakarat hiányában, hanem a hármasszövetségi viszonyban rejlő kényszerben kell keresni azt a hibát, hogy mi másoktól várjuk, hogy megtegyék azt, amit magunknak kellene megtennünk, hogy azt kívánjuk, hogy ők beszéljenek, mikor nekünk kellene beszélnünk, hogy — legalább úgy látszik — nem határoztuk el magunkat annak a felelősségnek elvállalására, mely első sorban minket, csakis minket illet. Amit a külügyminiszter úr megjegyzéseiben nélkülözök, az az arravaló utalás, hogyha egészen egyedül állanánk is arra nézve, hogy a berlini szerződés intézkedéseit megvédelmezzük, akkor sem haboznánk ezt megtenni. Ezt azért szükséges egész határozottsággal kimondanunk, mivel csak az az állam számíthat biztos szövetségesekre, mely adott esetben egész erejével helytáll érdekeiért, még ha egészen egyedül állana is, mely eset nálunk bizonyosan nem forog fönn.»

Gróf Kálnoky határozottan ellentmondott annak a föltevésnek, hogy Oroszországhoz való közeledésünk rontott volna Németországhoz való viszonyunkon. (Különben Andrassy nem ezt állította.) Egyébiránt pedig kijelentette, hogy Oroszországot Bulgáriában nem illeti meg különállás. Ebbe azután Andrassy belenyugodt. Gróf Andrassy fentebbjelzett fejtegetései mutatják, hogy őneki nem volt — s nem is lehetett — tudomása arról, hogy monarchiánknak 1884 március óta formális szerződése volt Orosz- és Németországgal, mely az egykori háromcsászár-viszony föltámasztásával volt egyértelmű. Ő azt a konstellációt, mely monar-

chiánknak Oroszországhoz való közeledésével beállott, úgy fogta föl, mint az utóbbi hatalomnak csatlakozását a középeurópai (német-osztrák-magyar-olasz) békeszövetséghez s úgy találta, hogy ez a csatlakozás kivetkőzteti ama szövetséget eredeti jellegéből s ellenkezik ennek rendeltetésével. A dolog *lényegét* tekintve helyesen látott Andrássy. Gróf Kálnoky nyilatkozatából viszont, bármennyire igyekezett ez az Oroszországhoz való közeledést aggálytalannak feltüntetni, kitünt az a félreismerhetetlen tény, hogy az 1884-iki titkos szerződés által rekonstruált s a skiernievicei császár-találkozással Európa előtt is kitüntetett háromcsászár-viszony a bolgár válság után nem volt képes meggátolni a köztünk és Oroszország közt való érdekellentétnek bizonyos kiélesedését. De viszont a Németországgal és Olaszországgal főmállott — amannál bensőbb, mert valódi érdektalálkozáson alapuló — szövetségi viszonyunk mégsem vesztette el teljesen hatását s minthogy Németország azt vallotta, hogy az abban vállalt kötelezettséget állja, elég erős volt annak meggátlására, hogy a köztünk és Oroszország közt keletkezett érdekellentét és feszültség hadüzenetre vezessen.

A Bismarck és Andrássy által 1879-ben létesített békeszövetség tehát végelemzésben mégis kiállotta a bolgár válság folytán keletkezett izgalmak komoly erőpróbáját. Úgy látszik, hogy csakis ez tartotta akkor féken Oroszországot. Csakis ennek volt köszönhető, hogy Oroszország a Kaulbars sikertelen küldetése és a Hitrovo-féle fölkeles kudarca után nem *mert* tetteleg beavatkozni Bulgáriában. Az Andrássy föntemplített beszédében foglalt férfias intelem s az ennek nyomán gróf Kálnoky által tett erélyes nyilatkozat megnyugtatta a bolgárokat arra nézve, hogy orosz részről *tetteleg* beavatkozás bekövetkezni nem fog. Világos volt az orosz stratégák előtt, hogy egy Bulgáriába küldött

orosz hadtest, ha ellenséges Ausztria-Magyarország áll a háttérben, a tenger felől pedig a britt flotta áll őrt, elveszett pozícióban volna. Tehát az oroszok, ha Bulgáriába bevonulni akartak volna, ismét csak azzal a régi tétellel találák volna magukat szemközt, hogy az út Bulgáriába Ausztria-Magyarországon vezet vala keresztül. Ámde, amint Oroszország erre az útra tényleg rálép, vagyis amint Ausztria-Magyarországnak hadat üzen: beálland vala az 1879-kiszerződésben foglalt casus foederis, mely szerint Németország egész haderejével köteles támogatni monarchiánkat az orosz támadás ellen.

Bismarck jól tudta, hogy ha ez az eset beállana, akkor semmiféle hatalom nem volna képes fékentartani a francia háborupártot és Franciaország megindítaná a revanche-háborút Németország ellen. Azért mindent elkövetett, hogy ez az eset be ne álljon.

*

A bolgár válsággal egyidejűleg ugyanis és ezzel párhuzamosan az európai konstellációnak egy nagy fordulata kezdődött meg, mely nem szorítkozott a balkánkérdések által közvetlenül érintett hatalmakra. Franciaországban a konzervatív-republikánus Jules Ferry bukásával (1885 március 30.) nagy változás indult meg a közvéleményben, mely lépésről-lépésre a radikalizmus irányában szorította a sűrűn váltakozó francia minisztériumokat. Boulanger tábornoknak hadügyminiszterré történt kineveztetése után megkezdődött az előbb egyidőre letűnt revanche-mozgalmama feléledése, mely csakhamar a háború meredélyének szélére juttatta Németországot. Bismarck a békeszövetségek kettős övezetével vette körül hazáját, mely kettős övezet egyértelmű volt Franciaország elszigetelésével.

Ha ezen az övezeten egy osztrák-magyar-orosz konfliktus rést ütött volna, azon nyomban betolakodott volna a nehezen fékezhető francia revanche.

Az orosz közvéleményben és sajtóban ismét elemi erővel tört ki a németgyűlölet, mint egykor 1875-ben, az orosz-török háborút megelőzőtt időben. A bolgár-kelet-ruméliai kérdésben vallott újabb kudarc az orosz nemzetben még jobban fölkorbácsolta azokat az indulatokat, melyeknek parazsa a hamu alatt izzani soha meg nem szűnt. Hire járt, hogy már 1886 őszén titokban felajánlották Párisban az orosz szövetséget, 1887 tavaszán újból. Ekkor már nagyon komoly lehetett a dolog, mert a francia minisztertanácsban a hadsereg mozgósítását indítványozták s csakis Grévy elnök békés befolyásának volt köszönhető, hogy ezt az indítványt hat szavazattal öt ellen elvetették.

Bismarck látta a vihar közeledését, mely annál fenyegetőbb volt, mivel most már az 1884-ben három évre kötött orosz-német-osztrák-magyar egyezmény is lejárában s a mesterségesen rekonstruált háromcsászár-viszony már a papíron is megszűnendő volt. Komolyan hozzá kellett tehát látni a veszélyeztetett béke megmentéséhez.

Első és legfontosabb lépés volt erre a német haderő nagyobbítása. A német haderő létszámát az ú. n. szeptennátusi törvény hét évről hét évre állapította meg. 1874-ben hozatott ily törvény s 1880-ban megújított az 1888 végéig terjedő időre. Tehát már ez a második szeptennátus is közel volt lejáratához. A szeptennátus megújítását célzó törvényjavaslatban Bismarck, illetőleg a szövetséges kormányok részéről a birodalmi hadsereg békelétszámának az eddigi 427.000-ről 468.000-re való fölemelése is javaslatba hozatott.

A német birodalmi gyűlés 1887 január 11-től 14-ig tárgyalta ezt a fontos törvényjavaslatot. Egyike volt ez

a legnagyobbszabású vitáknak, melyek valaha parlamentben elhangzottak. Oly férfiak szellemi küzdelme volt ez, mint Bismarck és Moltke s az ellenzék részéről Windhorst és Eugen Richter. S ehez az imponáló viadalhoz egész Európa szolgáltatta a közönséget, mert e viták során az akkor oly akut európai helyzet hatalmas fényszórók világításába került. A január 11-iki ülésben Moltke után Bismarck emelkedett szólásra. Beszédében a katonai javaslat megokolásán s az európai helyzet megvilágításán kívül megtaláljuk a választ gróf Andrássynak fentebb említett november 16-iki beszédére is. Érdemes kiemelni e nagy beszéd egy-két markáns vonását. «Nem csupán az előbbi ellenségünkkel (Ausztriával) való kiengesztelődést tekintettük feladatunknak — úgymond Bismarck, — hanem a mostani három császári hatalom közt való barátság újramegalapítását is. A mi saját viszonyaink Oroszországgal háborúink idejében semmi megszakítást sem szenvedtek s ma is minden kétségen felül állanak. Oroszország felől sem támadást, sem ellenséges politikát nem várunk. — Oroszországgal nem lesznek civódásaink, ha Bulgáriába nem megyünk, hogy ott ilyeneket keressünk. Mi nekünk Bulgária? — kérdi gúnyosan. S e kérdésre azt feleli, hogy «nekünk tökéletesen mindegy, ki kormányoz Bulgáriában», — ismétli a pomerániai gránátos csontjairól szóló régi mondását, valamint azt a másik szálló igéjét, melyet egykor Hercegovináról bocsátott világgá, hogy Németországnak Bulgária Hekuba. «Feladatunk nehézsége — így folytatja tovább — nem abban van, hogy a békét Ausztriával és Oroszországgal fenntartsuk, hanem abban, hogy Ausztria és Oroszország közt fenntartsuk. Ez utóbbiak közt valóban léteznek egymással versengő érdekek». Bismarck politikája feladatául jelöli meg az ezek közt való közvetítést, de míg egyfelől kijelenti, hogy az osztrák-magyar érdekek kedvéért

nem hajlandó a hurkot Németország nyakába vetni engedni, másrészt beismeri, hogy Németország abban a veszélyben van, «hogy Ausztriában és még inkább Magyarországon oroszoknak, Oroszországban osztráknak fognak bennünket tekinteni».

Érdekes, amit Bismarck a Franciaországhoz való viszonyról mondott, ha meggondoljuk, hogy e beszéd akkor hangzott el, mikor a boulangizmus legmagasabb hullámokat vetett. Bismarck a leghatározottabban elutasította egy német részről indítandó preventív háború eszméjét, de utalt Gambetta mondására: «ne parlez jamais de la guerre, mais pensez-y toujours!» És most már nem békés hírok pengetésével, hanem határozott fenyegetéssel fordul Franciaország ellen. Kijelenti, hogy ha a franciák megtámadják Németországot, ebből olyan háború lesz, melyhez képest az 1870-iki gyermekjáték volt s hogy a németek igyekezni fognának legalább harminc évre támadásra képtelenné tenni Franciaországot. Bismarck célja volt, ezekkel a fenyegetésekkel felkorbácsolni a revanche-t ordítózókkal szemben gyáván meghúzódó francia békepártot. Hogy annál jobban megértsék, franciául kiáltotta nekik oda annak a háborúnak a célját, melyre Németország kényszerítették: «saigner á blanc!» Az események még ebben az évben megmutatták, hogy Bismarck szavai nem találtak süket fülekre Franciaországban. A békepárt csakugyan feleszmélt dermedtségéből s ez mentette meg a békét akkor, mikor a háború veszélye tetőpontra hágott.

Bismarcknak még egy másik beszédéről is érdemes megemlékezni, melyben Németország viszonyát monarchiánk irányában különösen a keleti kérdésre való vonatkozással formulázta. Windhorst beszédére felelt, ki azt sürgette, hogy a német politika többet törődjék a keleti kérdéssel s ebben tartson Ausztriával. «Viszonyunk Auszt-

riához — mondá Bismarck — nem nyugszik azon az alapon, ahogy alkalmilag a magyar parlamentben magyarázták, hogy a két nemzet egyike magát és egész hatalmát és politikáját a másiknak szolgálatába helyezze. Mi Ausztriától soha sem kértük, hogy Franciaországgal való ügyesbajos dolgainkba avatkozzék. Amennyiben mindkettőnk teljes, szabad és hatalmas nagyállamok gyanánt való létezéséről van szó, annyiban képviseljük kölcsönösen egymás érdekeit. De hogy Ausztriának milyen érdekei vannak Konstantinápolyban, azt neki magának kell megítélni, nekünk ott nincsenek érdekeink». Gúnyosan aposztrofálja Windhorstot, hogy ha majd ő lesz külügyminiszter, akkor eldöntheti, hogy Németországnak vannak Konstantinápolyban olyan érdekei, melyek miatt érdemes ennek kétszáz mérföldön határos szomszédja ellen milliárdokba kerülő háborút viselni.

Bismarck beszédeinek láthatólag kettős célja volt. A keleti kérdéstről hirdetett nézeteivel az orosz felfogásnak kedvezett, hogy a bolgár dolgok menete miatt izgatott orosz közvéleményt és kormányt megnyugtassa s ha lehet megnyerje. Minden esetre a francia koalíciótól elvonja. Másik célja volt, hogy a Franciaország felől fenyegető veszedelem erős kiszínezésével a birodalmi gyűlést rávegye a szeptennátusi javaslat s az ebben foglalt hadseregszaporítás megszavazására.

Egyik célját sem érte el. Oroszországban az izgatás tovább folyt nemcsak Ausztria-Magyarország, de Németország ellen is. Az orosz sajtó valóságos paroxizmusban volt, úgy hogy méltán lehetett tartani attól, hogy III. Sándort utóvégre ép úgy behajjtják a háborúba, mint ahogy II. Sándort 1877-ben behajtották. Az orosz harcias párt tényleg inkább bátorítást, mint megnyugvást merített Bismarck nyilatkozataiból. De a birodalmi gyűlés

ellenzékét sem győzte meg a kancellár s a szeptennátusi javaslat a szavazásnál (183 szavazattal 154 ellen) elbukott. Ugyanis mindjárt az első szakasznál oly módosítást fogadtak el, mely szerint megadatott volna ugyan a kért létszám-emelés, de nem hét, hanem csak három évre. Tehát szeptennátus helyett triennátus. A tárgyalást nem folytathatták tovább. Bismarck fölemelkedett s fölolvasta a feloszlató császári rendeletet.

Óriási mozgalom ragadta meg a német közvéleményt. A nemzet többsége a kormány mellé sorakozott s az új választásoknál (február 27.) a kormány fényesen győzött. Az új birodalmi gyűlés nagy többséggel megszavazta a katonai javaslatot. Megszavazott továbbá egy 176 millió márkás katonai póthitelt, mely azonban a következő években kiadásra kerülő összegekkel együtt tényleg a 300 milliót is meghaladta.

A birodalmi gyűlés e szavazatainak kifelé is imponáló hatása volt. De Bismarck még ezzel nem érte be. Oly komolynak tartotta a helyzetet, oly fenyegetőnek a háború veszélyét, hogy a békebiztosítékok egész sorának formszerűleg egymásrahalmozását indította meg.

Február végén újra öt évre megkötötte és szorosabbra vonta a lejáratához közelgő békeszövetséget Olaszországgal. Ez volt az első lépés, de ezt követte még több is.

Egy nagy világháború eshetősége, vagyis egyrészt a monarchiánk és Oroszország közt a balkáni dolgok miatt való összeütközés s ha ez kitört volna, ennek nyomában a kimaradhatatlan francia revanche-háború veszedelme mint sötét felhő borította be a láthatárt.

Nálunk is, miután a népfelkelésre vonatkozó törvény már előbb megszavaztatott, március elsejére rendkívüli ülészakra hívták össze a delegációkat és 52½ millió forint katonai póthitelt kértek tőlük. Gróf Kálnoky kifejtette,

hogy most nem annyira a bolgár kérdés, mint az *általános európai helyzet*, a nyugat és kelet közti *kölcsönös hatások* okozzák a veszedelmet. A delegációk megértették, hogy a miniszter egy nagy háború eshetőségére céloz és a tőle nyert bizalmas információk következtében olyannyira komolyanak ítélték a helyzetet, hogy a nagyobb hatás kedvéért mind a két delegáció *egyhangulag* szavazta meg a kért hitelt. A honvédség felfegyverzésére már az előző februárban az osztrák kormány 12 millió, a magyar kormány 7¹/₂ millió forintot kért s ezen összegeket is a parlament mindkét háza nálunk és Ausztriában *egyhangulag* szavazta meg.

A háború nem tört ki, de a lapokban már javában folyt. A német kormányhoz közelálló «Post» ily cím alatt: «Auf des Messers Scheide» sugalmazott cikket tett közzé, melyben ki volt fejtve, hogy Boulanger tábornok nagyobb mértékben ura a helyzetnek Franciaországban, mint valaha Thiers és Gambetta volt. Ezt az uralmát azonban csak úgy tarthatja fönn, ha folytatja a harcias indulatok izgatását és ha akarná sem tudná már a francia népet visszavezetni a békés útra. Utalt rá, hogy a francia fegyverkezést lázas energiával siettetik.

Ez nem volt túlzás. A háború menthetetlenül kitört volna, ha — éppen a veszély nagyságának s talán a Bismarck beszédeiben foglalt, fentebb említett fenyegetések hatása alatt — a francia kamarában föl nem ocsudott volna lomha apathiájából a francia békepárt. Boulanger még május 10-én — a költségvetésben foglalt óriási összegeken fölül — újabb milliókat kért egy próbamozgósításra s a kormány már másnap a költségvetési bizottságban, egy héttel később pedig a kamarában kisebbségben maradt s kénytelen volt visszalépni.

Boulanger és a boulangizmus tehát megbukott, de a revanche-agitáció korántsem ült el. A radikális sajtó szen-

vedélyesen támadta az új Rouvier-kormányt, melyet «német minisztériumnak» neveztek. A háborúpárt most már Grévy elnökre vetette magát, mert benne látta a békés irány legfőbb támaszát. Kíméletlen hajsza indult meg az agg elnök ellen s az ennek veje Wilson által elkövetett visszaélések révén sikerült kierőszakolni Grévy leköszönését. Ez megtörtént december 1-én, de a háborúpárt számítása mégsem vált be, mert a pár nap múlva elnökké választott Sadi-Carnot szintén a béke hívének bizonyult.

Az európai helyzet válságos volta az egész 1887-iki éven át tartott. Időközben a bolgárok végrehajtották a fejedelemválasztást. Oroszország Dadian Miklós mingreliai herceget próbálta meg rájuk tukmálni, de ezt az egész bolgárság egyhangulag visszautasította, mert tudták róla, hogy Oroszország szatrapája lenne. Július 7-én egyhangulag megválasztotta a szobranje Koburg-Koháry Ferdinándot, miután ez előzetesen megígérte, hogy a ráeső választást kész elfogadni. A porta és a hatalmak intették Ferdinándot, hogy ne menjen Bulgáriába, mielőtt a hatalmak jóváhagyják választását, de Ferdinánd némi habozás után engedett a bolgárok esdeklő kérelmeinek s — miután a magyar honvédség kötelékéből elbocsáttatott — elindult új hazájába s a bolgár nép határtalan lelkesedése közepette augusztus 15-én Tirnovában letette az esküt, augusztus 22-én bevonult Sofiába és elfoglalta trónját.

A porta kérdést intézett a hatalmakhoz, hogy mily álláspontot foglalnak el Ferdinánd eljárásával szemben. Oroszország azt a főmhéjazó választ adta, hogy legközelebb Erenroth tábornokot fogja Bulgáriába küldeni fő-kormányzóul s ez majd új minisztériumot fog alakítani s azután majd fejedelmet választat a szobranjéval. Német- és Franciaország helyeselte az orosz javaslatot, ellenben Anglia, Ausztria-Magyarország és Olaszország azt visszautasította.

Itt van helyén, hogy megemlítsük, hogy gróf Andrássy az 1887 november 5-iki delegációülésben interpellálta gróf Kálnokyt a bolgár ügyben s érdekes beszédében sürgette, hogy a külügyminiszter igyekezzék a barátságos hatalmakat és a szultánt rávenni Ferdinánd fejedelem megválasztásának jóváhagyására.

A helyzetet érdekesen jellemzi az is, hogy az orosz propaganda a bolgár hadseregben proklamációkat terjesztett, melyekben ilyenek voltak: Te bolgár katona, ma az angolok, svábok és magyarok üzelmeinek szerencsétlen áldozata vagy. Most a magyar hadnagy, Koburg Ferdinánd akar téged a cár seregei ellen vezetni. Ha majd Bulgária nagy protektora el fogja magát határozni, hogy szeretett népét a borzasztó magyar-sváb zsarnokságtól megszabadítsa, akkor te, bolgár katona, nem mint ellenség, hanem hangos hurrakiáltásokkal, örömkönnyes szemekkel fogsz szabadítódhoz közeledni.

De a bolgár katona nem mozdult. Hűségesen ragaszkodott Ferdinánd fejedelemhez, ki okosan, erélyesen hozzáfogott az egyesült Bulgária kormányzásához. A cár sem mozdult, hogy elűzze őt trónjáról. Az európai helyzet azonban az egész 1887. évben válságosan feszült maradt. Szeptemberben Bismarck 25 éves miniszteri jubileuma alkalmából, gróf Kálnoky külügyminiszter ellátogatott Friedrichsruhéba, utána nemsokára Crispi, az új olasz miniszterelnök. Az egykori híres konspirátor több napon át ott maradt Bismarcknál s mint később egy beszédében humorosan mondá, «konspirált» Bismarckkal a béke fenntartása érdekében. Hatalmas tüntetés volt ez egy készülő orosz-francia koalíció ellen. De mindez még mindig nem nyugtatta meg Bismarckot. Ő még tovább folytatta a békének s ezzel a német birodalom nyugalmának újabb biztosítékokkal való körülbástyázását.

XI. FEJEZET.

A BISMARCK-KORSZAK VÉGE.

Orosz-német sajtóharc. — Németország az orosz értekek ellen. — Andrássy interpellációja és Kálnoky nyilatkozata a bolgar kérdésről. — Bismarck leleplezi a cár elé terjesztett hamisított iratokat. — Az ú. n. viszontbiztosítási szerződés. — A békeszövetségi szerződés közzététele. — A német haderő újabb szaporítása. — Bismarck nagy beszéde: «senki után nem futunk, senkitől sem félünk». — Párhuzamos haderőszaporítás nálunk is. — I. Vilmos császár halála. — III. Frigyes császár. — Kancellárválság a Battenberg-házasság miatt. — II. Vilmos. — Bismarck azt hiszi, hogy élete végéig kancellár marad. — A Bismarck-rendszer lehanyatlása. — Tartóhatatlan helyzet. — Ellentétek Bismarck és II. Vilmos közt a külpolitikában. — A társadalompolitikai kérdésekben. — Elvetik a szocialista-törvényt. — Bismarck és az új reichstag. — Vilmos visszariad Bismarck terveitől. — Bismarck és az általános szavazat. — Értekezlete Windhorsttal. — Bismarck ellenkezik a császárral. Ez lemondását követeli. — A kegyvesztes évei. — A bécsi bojkott. — Kibékülése a császárral. — Leleplezi az orosz viszontbiztosító szerződést. — Bismarck mint «segédmunkás». — Halála.

Az orosz és német sajtó 1887-ben erős küzdelmet folytatott egymás ellen. Orosz részről a fővád az volt, hogy a berlini kongresszuson Németország szerezte meg Ausztria-Magyarország számára Boszniát. Ez nem volt igaz. E vád cáfolatául Bismarck a Norddeutsche Allgemeine Zeitungban hosszabb sugalmazott cikket tett közzé, mely leleplezte az addig ismeretlen, 1877 január 15-ikén Oroszország és Ausztria-Magyarország közt megkötött titkos egyezményt, melyben maga Oroszország monarchiánk semlegességének fejében előzetesen beleegyezett abba, hogy monarchiánk megszállja Boszniát és Hercegovinát.

Az orosz lapok támadásai azonban ezután is tovább

folytak. Német részről most már erősebb érvekkel állottak elő. A legkiválóbb porosz ujságok a nyár folytán sugalmazott cikkeket közöltek, melyek a német közönséget óva intették, hogy ne vásároljon orosz értékpapírokat, hanem inkább igyekezzék szabadulni a kezében levő orosz állami papiroktól, melyekből mintegy kétmilliárd rubel értékű volt Németországban elhelyezve. Bizonyos orosz lapnyilatkozatokra való utalással figyelmeztették a közönséget arra is, hogy az aranyrubelekre szóló orosz kötvények kamatait idővel alighanem papirrubelekben fogják fizetni. A német sajtótámadások az orosz állampapírok nagy árfolyamcsökkenését s a német piacon fölvenni szándékozott újabb orosz kölcsön meghiusulását idézték elő. Novemberben a két legnagyobb német pénzintézet, a birodalmi bank és a Seehandlung fölülről kapott intésre beszüntette az orosz értékekre való lombard-kölcsönöket.

Ugyane napokban (november 5-én) történtek meg gróf Andrassy és gróf Kálnoky jelentős nyilatkozatai a magyar delegációban a bolgár kérdésről. Andrassy interpellációjára Kálnoky külügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy a bolgár ügy az európai nyugtalanságok *egyik* forrása ugyan, de nem a legjelentékenyebb forrása. A főveszedelem nyugaton van. Andrassy viszonzválaszában érdekes fejtegetésekbe bocsátkozott a berlini szerződésnek arról a pontjáról, mely a bolgár fejedelem választásához a hatalmak jóváhagyását köti ki. Andrassy e fejtegetései során arra a következtetésre jutott, hogy a hatalmak külön-külön is megadhatják ezt a jóváhagyást, nemcsak collective.

Az 1887-iki év őszén már fenyegetővé vált a helyzet
És ekkor egy nevezetes dolog történt.

Az orosz cár ez év nyarát családjával Dániában töltötte apósánál. Gyermekei kanyaróbetegsége miatt kénytelen volt hazatérését halogatni. A Balti-tenger már no-

vemberben befagyott s hajón már nem utazhattak Szentpétervárra. Nehezen szánta rá magát a cár a Berlineen át való utazásra, de elvégre is kínos föltűnés keltése nélkül nem lehetett ez elől kitérni. Berlini tartózkodása alatt a cár november 18-án Bismarckot hosszabb kihallgatáson fogadta. Másnap a német félhivatalos lapok bő tudósításokat hoztak arról a beszélgetésről, mely a cár és Bismarck közt lefolyt. Ezek a szenzációs közlemények az egész világ figyelmét felköltötték. Megtudtuk belőlük, hogy a cár és a kancellár közti beszélgetés mindenekelőtt a bolgár ügyekre terelődött s társalgás közben Bismarck előtt csakhamar világos lett, hogy a cár elé hamisított iratokat terjesztettek. E hamisított iratok részben Koburg Ferdinánd (hamisított) levelei voltak a flandriai grófnéhoz, ki született Hohenzollern hercegnő volt, továbbá Reusz herceg bécsi német nagykövetnek egy állítólagos irata. Ez iratokból az tűnt volna ki, hogy Németország titokban támogatta Koburg Ferdinánd bolgár trónjelöltségét és bátorította ezt az Oroszország ellen való ellentállásban. Bismarck a cár előtt a bolgár ügyeken kívül kiterjeszkedett a Németország és Ausztria-Magyarország közti békeszövetségre is, melyet egyébiránt a cár már ismert. Fölhívta a cár figyelmét a casus foederisre, vagyis arra, hogy a szerződés értelmében Németország egész haderejével köteles támogatni Ausztria-Magyarországot, ha ezt Oroszország megtámadná. Bismarck figyelmeztette a cárt, hogy Németország állja ezt a kötelezettséget.

Bismarck leleplezései mély hatást tettek a cárra. Nagyobb nyomatékot adott ezeknek az, hogy Bismarck nem-sokára közzétette a hivatalos Reichsanzeigerben a hamisított okiratok szövegét és pedig oly megjegyzéssel, hogy ha ezek valódiak lettek volna, kétségkívül indokolták volna a cár haragját. Ebben a megjegyzésben benne rejlett an-

nak a felfogásnak a helyeslése, melyet a cár a bolgár kérdésben vallott.

Biztosra vehető, hogy ezek a fölvilágosítások kiengesztelték a cárt. De Bismarck még ennél nagyobb eredményt is ért el. Sikerült ugyanis neki Németország és Oroszország közt a később sokat emlegetett úgynevezett viszontbiztosítási szerződést létesíteni. Ennek szövegét ma sem ismerjük, de tudjuk róla, hogy három évre szólott s hogy benne a két birodalom kölcsönösen jóakaró semlegességet biztosított egymásnak arra az esetre, ha valamelyikük egy harmadik hatalom által megtámadtatnék.

Föntebb már előadtuk, hogy a skiernievicei császártalálkozás idejében (1884) körülbelül ilyen tartalmú megállapodás a *három* császári hatalom közt jött létre három évi tartamra. Ez a megállapodás 1887 őszen már közel volt lejáratához. Oroszország azonban a balkáni kérdések körül fölmerült ellentétek miatt ezt az egyezményt Ausztria-Magyarországgal nem volt hajlandó megújítani. Bismarck tehát tulajdonkép nem csinált egyebet, mint hogy megújította ama szerződést. Orosz- és Németországra szorítva, újabb három évre 1890 végéig. A cár azt kérte, hogy e szerződés mély titokban maradjon, amire nagy oka volt, mert nyilvánosságra jutása ártott volna népszerűségének otthon s kellemetlenül érintette volna Franciaországot.

Csak nyolc évvel később jutott ez a titkos szerződés a világ tudomására, midőn azt az akkor már rég visszalépett Bismarck leleplezte. Arról a nagy sajtóharcról, mely az exkancellár leleplezése nyomán hónapokig foglalkoztatta a közvéleményt s különösen Németországban és nálunk nagy hullámokat vert fel, alább még alkalmunk lesz megemlékezni. Itt csak annyit, hogy Bismarck beszédeiben és sugalmazott lapjaiban sohasem szünt meg egyrészt azt

hangoztatni, hogy Németország állja ugyan a velünk kötött békeszövetséget, azaz kész bennünket egész erejével támogatni, ha Oroszország által megtámadtatunk, de ugyanakkor még hangosabban hirdette, hogy Németország semmiesetre sem köteles bennünket abban az esetben támogatni, ha *mi* indítunk háborút Oroszország ellen, akár Bulgária, akár más balkáni kérdés, akár Konstantinápoly miatt történék ez meg.

Erről az úgynevezett viszontbiztosítási szerződésről akkor és a következő években senkinek sem volt tudomása s azért természetes, hogy hatása sem lehetett az orosz sajtó magatartására. Az orosz lapok már annyira belelovalták magukat a Németország és monarchiánk elleni támadásokba, hogy a hivatalosan közzétett hamis okiratokra, illetőleg arra, hogy ezek hamisítványok voltak, nem is hederítettek. Az orosz lapok nem átallották azt mondani, hogy azokat maga Bismarck gyárttatta. Mások Ausztriát vádolták ezzel. Még az orosz külföldi képviseltekhez intézett köriratokban is egyszerűen agyonhallgatták a hamisított okmányok kérdését s az orosz nyugati határok felé való csapatáthelyezések is tovább folytak. A hivatalos orosz katonai szaklap, az *Invalide*, pedig támadó cikkekben fejtegette, hogy Németország és Ausztria-Magyarország háborút tervez Oroszország ellen, mihez végül hozzátette, hogy Oroszország kettejőktől sem fél. Íme előttünk áll egy autokrata, kit hajlandók volnánk mindenhatónak tartani birodalmában s ki — most már tudjuk ezt — jóakaró semlegességet fogadott Németország iránt s előttünk áll egy sajtó, mely ugyanakkor tüzet okád ugyanazon ország ellen.

E sajtóságos tünettel Bismarck nemsokára részletesen foglalkozott egy nagy beszédében, melyről alább lesz szó.

A főntebb érintett békebiztosítékokat ugyanis Bismarck

még mindig nem tartotta elégségeseknek. Még egy nagy tromfot játszott ki, az eddigieknél is nagyobbbat. A különféle szerződések sokat értek, de még nagyobb értéket tulajdonított a *haderő* szaporításának. Ehhez fogott tehát hozzá.

Néhány nappal a cárral való beszélgetése után megnyílt a birodalmi gyűlés és már a trónbeszéd hangsúlyozta a hadsereg újabb erősítésének szükségességét. A birodalmi gyűlés elé — mely pedig csak néhány hónappal előbb szavazta meg a szeptennátusi törvényben foglalt jelentékeny erősbítéseket — most oly törvényjavaslatot terjesztettek, mely újabb 700,000 emberrel emelte a birodalmi haderő létszámát. Ez az erősbítés abban állott, hogy a javaslat a népfölkelés hat évfolyamát, a 33 évesektől a 39 évesekig, hozzácsatolta a landwehrhez, úgy hogy ezeket is háborúba lehessen vinni.

Nagyobb nyomaték kedvéért az 1879-ben kötött német-osztrák-magyar védelmi szövetségről szóló szerződést 1888 február 3-án közzétették. Mi volt e közzététel célja? Megmondják ezt azok a bevezető sorok, melyek a közzétett szerződés szövegét megelőzik. Ezek szerint a közzététel célja az volt, «hogy véget vessenek ama kételyeknek, melyek különböző oldalról az ő tisztán *védelmi szándékai* iránt tápláltak és különböző célokra értékesítettnek».

A katonai javaslat tárgyalása alkalmával febr. 6-án maga Bismarck volt az első szónok. Ez volt hosszú politikai pályáján legnevezetesebb parlamenti enunciációja. A már előre lázas kíváncsisággal várt szónoklat rendkívüli hatást tett egész Európában.

A kancellár beszéde beható megokolását és kommentárját adta a pár nap előtt közzétett békeszövetségi szerződésnek. A szerződés közzétételét némelyek ultimátumnak, fenyegetésnek magyarázták. Ennek Bismarck határozottan ellene mondott, mert — mint mondá — az orosz cár

ama szerződést rég ismerte, nemcsak az utóbbi november óta. Azután áttért a keleti ügyekre. Elmondta, hogy súlyos betegen feküdt Friedrichruhében, mikor orosz részről azzal a kívánsággal fordultak hozzá, hogy az orosz-török háború végleges befejezése céljából hívja össze a nagyhatalmak kongresszusát Berlinbe. Nézete szerint a san-stefanói békekötés nem volt sokkal rosszabb az oroszellenes hatalmak szempontjából, mint az utóbb megkötött berlini szerződés. Újabban pedig azzal, hogy Bulgária Kelet-Ruméliát önhatalmúlag magához csatolta, a san-stefanói szerződés magától majdnem helyreállt.

Azután áttért az 1887-ben fölmerült háborús aggodalmakra s elmondotta, hogy ezek sokkal inkább vonatkoznak Oroszországra, mint Franciaországra. Az aggodalmak forrása — úgy mond — részint az orosz sajtó magatartásában, részint az orosz csapatösszevonásokban rejlik. Mind a kettőnek jelentőségét nagyon leszállította a kancellár. Most, midőn a röviddel előbb megkötött úgynevezett viszontbiztosítási szerződésről tudomásunk van, jobban értjük, mint akkor, hová vágnak a beszédek eme részei. Könnyen beszélhetett úgy Bismarck, ahogyan beszélt, mert ez a szerződés akkor már a zsebében volt.

Az orosz sajtó ellenséges magatartására való vonatkozással ekkor mondotta azt a híres szállóigéjét: «a sajtó rám nézve nyomdafesték papíron». Az orosz sajtó németgyűlölő cikkei mögött szerinte senki sem áll. Legfőlebb valami magasabb állású hivatalnok, ki belegabalyodott a pártpolitikába. «Az orosz sajtó hangjai ellenében — úgy mond — Sándor cár ő felségének *közvetlen biztosítását bírom*, kitől nemrég fogadtatni szerencsém volt. Az orosz sajtónak nem hiszek, a cár szavaiban föltétlenül bízom. Ismét meggyőződtem arról, hogy az orosz cárnak nincsenek háborús szándékai Németország ellen»

Azután áttért az orosz csapatösszevonásokra s ezeket is egészen ártatlan színben igyekezett föltüntetni. Tévedésnek mondotta, hogy Oroszország rá akarna rontani valamelyik szomszédjára. Ugyan mit vehetne el akár Németországtól, akár Ausztriától? — kérde a kancellár. Egy darab lengyel területet. Ebből éppen elég van neki. Semmi érdeke sincs, hogy lengyel birtokát szaporítsa. Bismarck szerint az orosz csapatösszevonásoknak csak az a célja, hogy egy netalán beálló európai válság esetére Oroszország szava a diplomácia areopágjában minél többet nyomjon. Mert nem mindegy az, hogy valahol Kazán vidékén vannak-e a csapatok, vagy a nyugati határ közelében.

Legfontosabb volt a mi szempontunkból, amit Bismarck a balkáni kérdésről mondott. Ebben is elment az Oroszország iránti előzékenység szélső határáig. Az Oroszország részére a berlini szerződésben biztosított jogokat a lehető legszélesebb értelemben magyarázta. Ebben a pontban nagyon is eltért gróf Andrassy fölfogásától. «E szerződési jogokhoz — úgymond — tartoznak olyanok is, melyeket *nem minden barátunk* ismer el. Értem ez alatt azokat a jogokat, melyeket a berlini kongresszuson Oroszország számára Bulgária tekintetében szereztünk és melyek 1885-ig megtámadatlanul fönnállottak. Előttem, aki a kongresszusi határozatokat előkészíteni segítettem s azokat aláírtam, nem is kérdés, hogy akkor mindnyájan abban a véleményben voltunk, hogy a túlnyomó befolyás Bulgáriában Oroszországnak jusson, minthogy ő viszont lemondott Kelet-Ruméliáról. E fölfogás következtében Oroszország 1885-ig mindenekelőtt kinevezte a bolgár fejedelmet, a császári háznak egy közeli rokonát, Battenberg Sándor herceget, akiről akkor senki sem gondolta és nem gondolhatta, hogy más akarjon lenni, mint az orosz politika hűségese támogatója.»

Így adta meg Bismarck a választ Andrassy november 5-iki beszédére. Az ellentét a két államférfi fölfogása közt az egész keleti politikára vonatkozólag szembeszökő. Ezen nincs mit szépíteni. Bismarck e beszédében, valamint később is minden alkalommal nem szünt meg azt hirdetni, hogy Németországnak *semmi* érdeke sincs sem Bulgáriában, sem Konstantinápolyban. Sőt tovább ment, azt állította (s ezzel az állítással hat évvel később írt emlékirataiban is találkozunk), *hogy Ausztriára nézve sem* volna semmi aggasztó abban, ha Oroszország elfoglalná *Konstantinápolyt*. Vajjon ma is így gondolkoznék-e még, ha élne? Alig hihető. Hozzátette azonban föntebbi állításához s ezt később is ismételve hirdette, hogy a magunk keleti érdekeit elsősorban magunk vagyunk hivatva megítélni, de ezekért minden körülmények közt magunknak kell helytállanunk és semmi jogunk sincs azt követelni, hogy Németország a mi konstantinápolyi érdekeink miatt összevessen kétszáz mérföld hosszúságban határos szomszédjával.

A német érdekekre Bismarck fejtegetései szerint egyenesen hasznos volna, ha Oroszország fizikailag és diplomáciailag odakötné magát Konstantinápolyhoz. «Ebben az esetben mi németek — úgymond — nem jutnánk többé abba a helyzetbe, hogy Anglia, esetleg Ausztria, mint uszított ebet — als Hetzhund — használjon ki bennünket orosz Boszporus-vágyakozások ellen, hanem bevárhatnók, vajjon Ausztria megtámadtatik-e s ezzel ránk nézve beáll-e a casus belli.»

Bismarck, mint látjuk, a végső határig elment az orosz érdekek és szimpatiaik dédelgetésében. Végül — inkább az orosz közvélemény, mint az orosz cár számára — odavágta azt az erős mondást: «Elmultak azok az idők, melyeket egy szabadelvű lap versenyesuszásnak (Wett-

kriechen) nevezett. Szeretetért nem könyörgünk többé sem Orosz-, sem Franciaországnál. Megkísérlettük a régi bizalmas viszony helyreállítását (Oroszországgal), de mi senki után sem futunk.» (Viharos éljenzés.)

Egyébiránt a kancellárnak e legragyogóbb beszédében nem a diplomáciai símaság, hanem a szinte határtalan erőtudat domborodik ki, mely itt-ott egyenesen a fenyegetés jellegét öltötte föl. Ezekkel az emlékezetes szavakkal fejezte be szónoklatát: *Mi németek csak az Istent féljük, mástól senkitől sem félünk!*

A hatás óriási volt. A birodalmi gyűlés vita nélkül en bloc megszavazta a katonai javaslatot és a 280 milliós rendkívüli katonai hitelt. Ugyanez időtájt a német haderőfejlesztéssel párhuzamosan nálunk és Ausztriában is megfelelő intézkedések történtek. Ekkor alkották meg ugyanis az 1888 : XVIII. törvénycikket, mely kimondja, hogy különös körülmények esetén a királynak jogában áll a kiszolgált harmadéves katonákat a szolgálatban visszatartani, a póttartalék három utolsó évfolyamát pedig rendes szolgálatba behívni. Mindez az akkor valószínűnek tartott háborúra való tekintetből történt, kifejezett utalással arra, hogy a Németországgal való szövetség részünkről is megkívánja a katonai erő megfelelő fejlesztését. Szerencsére a fenyegető háború veszedelme 1888-ban elvonult s a béke azóta is már huszonnégyszer át fönmaradt. De, mint olvasóink tudhatják, a most említett törvénycikk még napjaink parlamenti küzdelmeiben is bizonyos szerepet játszott.

*

A békebiztosítékok egész rendszerének kiépítése tehát befejeztetett. És ezzel eljutottunk Bismarck pályafutásának alkonyodásához. Pár héttel a nagy parlamenti diadal

után az agg Vilmos császár 92 éves korában (1888 március 8.) meghalt. Bismarck is öregedni kezdett már. Körülbelől ebből az időből való a kancellárnak az a Lenbach-féle arcképe, mely országos képtárunk birtokában van. Ezen a képen a mély barázdákkal szántott arc vonásaiból, a souverain fensőbbiség kinyomata mögül a keserőség, az embermegvetés s a fáradt kiábrándultság kifejezését is kiérezhetni.

Vilmos elhunytával a halálosan beteg III. Frigyes lépett trónra. A martiresászár évtizedeken keresztül politikai ellenlábasa volt Bismarcknak. Hogy azonban ennek ellenére megmaradt szolgálatában, annak okai magyarázatra nem szorulnak. Jóllehet Bismarck a daliás királyi hercegen és nejében, Viktória angol királyné leányában mindenkor a neki ellenszenves parlamenti kormányrendszer és az Anglia felé való hajlás képviselőit látta, a nemes gondolkodású királyi herceg több fontos alkalommal nyomatékos támogatásban részesítette őt. Valóban hallatlan lett volna, ha most ama rettentő helyzetében cserben hagyta volna III. Frigyest. Nem is tette. Mindazáltal föltétlenül bizonyosnak vehető, hogy ha III. Frigyes hosszabb ideig maradt volna a trónon, Bismarck visszalépése már az ő uralkodása alatt bekövetkezett volna.

Még így is, a császár halálos betegsége ellenére, már három hét múlva (április 5-én) akut kancellárválság tört ki, melyben a császárnénak is szerep jutott. Régi kedvenc eszméje volt ennek, hogy leánya, Viktória királyi hercegnő, Battenberg Sándornak, a leköszönt bolgár fejedelemnek, nejévé legyen. Ezt az eszmét férje sem ellenezte, anyja, Viktória angol királyné pedig melegen támogatta. (Tudnunk kell, hogy Battenberg Sándor fivére, Henrik herceg, Viktória királyné egyik leányának, Beatricenek férje volt.) Bismarck, mihelyt e tervet megtudta, rideg kíméletlenség-

gel lépett föl ellene, mert e házasságtól az orosz-német viszonyt féltette. Bismarck föltette a kabinetkérdést s napokig tartó küzdelem után győzött. (Viktória hercegnő két évvel később Schaumburg-Lippe Adolf herceg felesége lett.)

De egy másik kérdésben a beteg császár Bismarck óhajtása ellenére érvényesítette akarátát: június 8-ikán elbocsátotta a reakcionárius Puttkammer Róbert belügyminisztert. Június 15-én halott volt.

Most a 29 éves II. Vilmos következett. Bismarck biztosra vette, hogy e fiatal uralkodót annál is inkább könnyűszerrel fogja vezethetni, mivel úgy vélte, hogy ez nem atyjának, a szabadelvű Frigyesnek, hanem nagyatyjának, az erősen konzervatív hajlamú I. Vilmosnak nyomdokain indul.

I. Vilmos császár uralkodásának utolsó évei alatt kifejlődtek a Bismarck egyéniségében rejlő autokrata hajlamok, melyeket a vénség is természetszerűleg előmozdított. Valamikor régen sok küzdelmei voltak a császárral. A kancellár egy nemével a terrornak, a kabinetkérdés sűrű fölvetésével érvényesítette akarátát. De, mint Bismarck maga elmondja, mióta a Nobiling-féle merénylet után vérében látta feküdni az uralkodót, soha többé a kabinetkérdést föl nem vetette. Bizonyára nem is szorult már erre az eszközre. Utolsó lemondó kérvényére a császár azt írta: niemals! Azóta Bismarck akarata majdnem korlátlanul érvényesült.

Ez a nagyon érthető hatalmi tudat, melyet nagy érdemeinek jogos öntudata fokozott, II. Vilmos trónralépte után gátolta Bismarckot a helyzet fölismerésében. Az a majdnem imperatori szerep, melyet az öreg császár utolsó éveiben ő maga játszott, nem engedte, hogy a fiatal II. Vilmosban fölismerje az imperatort. Úgy ő maga, mint az egész közvélemény mintegy természeti törvénynek, magá-

tól értetődő szükségességnek tartotta, hogy élete végeig kancellár maradjon.

Addig teljesített életmunkája valóban tüneményes sikerek sorozata volt. Megalapította a német birodalmat. Császári koronát szerzett királyának. Biztosította a birodalom számára a békét évtizedekre mesteri külpolitikája eszközeivel, a nemzetközi szövetségek egész övezetének föllállításával, a hadsereg fokozatos kifejlesztésével. Csuda-e, ha állását megrendíthetetlennek, magamagát nélkülözhetetlennek tartotta? Pedig ez mégis csalódás volt. Végzetes csalódás, amilyen a tragikai hősök csalódása szokott lenni.

Ha I. Vilmos császár halála után számot vetett volna magával, rá kellett volna jönnie, hogy ő már élete föladatát bevégezte. Mi következhetett volna most már? Az ő életmunkájának súlypontja a birodalom megalakításával kapcsolatos, a nemzetközi nagy politika és az alapvető államjogi problémák körébe vágó teendőkből feküdt. Történelmi méretű föladatok voltak ezek, melyeket csak egy történelmi méretű rendkívüli egyéniség tudott végrehajtani. Herkules bevégezte munkáinak sorozatát. Most már olyas szerep várt rá, hogy miként a hellén mithosz hőse Omfalé szolgálatába szegődött, ő is, ki tetteivel bámulatba ejtette a világot, apró belreformokkal pepecseljen, melyekhez kisebb emberek ereje is elég volt, sőt melyeknek részleteihez a kisebbek néha jobban értettek, mint ő.

Be kellett tehát következnie annak a pillanatnak, midőn a zeniten túlhaladva, ő is lefelé kezd hajlani pályáján. Bismarck, ha ezt belátva, önként visszalépett volna, egy fejjel magasabbnak tűnnek föl az utókor szeméi előtt.

A szűkebb értelemben vett belpolitika az ő működésének mindig a gyengébbik oldala volt. Az előbb felsorolt óriási föladatok végrehajtására valóban csak egy oly erős,

vagy — mondjuk ki — oly *erőszakos* egyéniség lehetett képes, mint ő. Mikor ezeket elvégezte, tulajdonkép magatette magát nélkülözhetővé.

Baj az, mikor a nagy ember hamarabb hal meg, hogyszem élete munkáját bevégezhetette volna.

Paradoxonnak hangzik, de van valami igaz benne, hogy az is baj, ha a nagy ember tovább él, mikor már természetes hivatását betöltötte.

Bismarck működésének belpolitikai része szakadatlan viaskodás volt. Viaskodás a birodalom különféle ellenségeivel, a welfekkel, az ultramontánokkal, a szocialistákkal, néha magával a császárral is. Viaskodás elsősorban a birodalmi gyűléssel. A tágabb értelemben vett külpolitikába, vagyis azokba a kérdésekbe, melyek a birodalom kifelé való biztosítására tartoztak, a reichstag nem igen szólt bele. De a belpolitikai kérdésekben minduntalan ellenkezett Bismarckkal. Ennek élete szakadatlan küzdelem volt az akadékoskodó pártok csoportjai ellen. Törvényjavaslatait sűrűn leszavazták. Ilyenkor föloszlatta a birodalmi gyűlést. A leszavazott javaslatot újra benyújtotta. Megesett, hogy újra leszavazták. Az 1887-iki úgynevezett szeptennátusi birodalmi gyűlés kivételével minden új birodalmi gyűlés nehezebben kezelhetővé lett elődénél. Az 1887-iki parlament kivétel volt, mert akkor egyenesen a birodalom biztosságáról volt szó. Akkor az egész nemzet fölbuzdult s a kancellár mögé állott. De ez a fölbuzdulás nem tartott soká, mikor másfajta kérdések kerültek sorra.

Bismarck alapjában gyűlölte, sőt megvetette a birodalmi gyűlést, mely igazi parlamentet szeretett volna játszani. Ebből nem is csinált titkot Bismarck. Ilyeneket vágott oda a többségnek: a birodalmi gyűlés többsége nekem nem imponál. Igen, uraim, egy cseppet sem imponál, önök egyáltalán nem azok az emberek, hogy nekem imponálhassanak.

Más parlamentben az ily kihívó mondásokra vihar tört volna ki, mely elseperte volna az erőszakos minisztert. Bismarcktól még az ilyeneket is eltűrték. Egy-két oh-oh! — ez volt az egész. Kivételes érdemei lekötötték az indulatokat. A képviselők némán túrték az ostoresapásokat, azután — nyugodtan leszavazták javaslatait.

Bismarck sohasem tudott megbarátkozni a parlamentarizmussal és a miniszteri felelősséggel. Ebben a pontban nem ismert kíméletet, nem transzakeiót. Ma, midőn a parlamentarizmus kultusza hanyatlóban van, talán szabad elismernünk, hogy az adott viszonyok közt Bismarck álláspontja jogosult volt. Azokat a föladatokat, melyeket neki 1862-től 1888-ig, az alkotmánykonfliktus napjaitól kezdve, az osztrák és francia háborún át az öreg Vilmos haláláig elvégeznie kellett, az adott viszonyok közt csak a parlamenttel nem törődő, minden akadályon keresztül-gázolni kész lángeszű államférfi végezhette el. A Bismarck-korszak föladatainak legjobban megfelelt a Bismarck-rendszer. Csakhogy ehhez a rendszerhez mellőzhetetlenül hozzátartozik — egy Bismarck.

Ebből pedig az következett, hogy mint minden a világon, a Bismarck-rendszer is leélte magát, mikor föladatát betöltötte.

A történelem nagy Bismarckja már életében bevonult a dicsőség pantheonába. Ami egyéniségében legnagyobb, legimponálóbb volt, az, mint a fényes öltözék a színpad hősről, szerepe bevégeztével, mintegy lefoszlott alakjáról. Hátramaradt az *ember*, még mindig nagy, még mindig imponáló, de már mégsem egészen a régi. Hátramaradt a parlamentarizmus és a miniszteri felelősség esküdt ellensége. Hátramaradt egy politikus, ki a kissé gyorsabb ütemű haladást sürgető pártoknak kiirtását tűzte ki céljául s e tekintetben nem is tett különbséget a szocialisták és az

ügynevezett Fortschrittpartei közt. Hátramaradt a védvamos iránynak, mindenekfölött a magas gabona- és állatvámoknak fanatikus pártolója, mint akkor mondták róla, «a nép kenyérének megdrágítója».

A középpártok szétzüllése a Bismarck-rendszer természetes következménye volt. A német nemzet szabadelvű része egyre jobban elfordult ettől a rendszertől. A középpártok romjainak egy része természetesen a radikalizmus irányában szorítottatott, tehát az ellenzékét erősítette. Bismarck most már kizárólag a konzervatívokban s a csak súlyos engedmények árán megnyerhető ultramontanokban volt kénytelen keresni támaszát.

A tettvagyó fiatal császár és az öreg kancellár együttműködése már a temperamentumok összeférhetetlensége és a nagy korkülönbség miatt sem tarthatott volna soká. De a szakadás mélyebb okai nem ezekben a szubjektív mozzanatokban, hanem tárgyias politikai eltérésekben keresendők. Történtek túlzások, tapintatlanságok és pedig nemcsak egyik oldalról. Ezeknek bizony szebb és jobb lett volna elmaradniok, de a döntő ok mégsem ezekben rejlett. Az okok egyik csoportja fokozta az okok másik csoportjának hatását, siettetette egy tarthatatlan helyzet kialakulását.

Bismarck viselkedése a fiatal Vilmostal szemben benső ellentmondást foglalt magában. Egy fiatal, tettvagyó uralkodót gyámság alatt akart tartani a kancellár, aki teljes életében azt a royalista elvet vallotta s mint politikai hitvallásának sarkalatos dogmáját hirdette, hogy kárhuzatos az az alkotmányos tan, mely szerint a király csak uralkodjék, de ne kormányozzon. Bismarck egész életében azt hirdette, hogy a király erősen tartsa kezében az állam vezetésének gyeplőjét, ne csak uralkodjék, de kormányozzon is.

Külpolitikai dolgoknál kezdődött meg a II. Vilmos és

Bismarck közt való elhidegülés. Az orosz cár 1889 október 12-én látogatóban volt Berlinben. Másnap a császár Bismarckkal együtt kocsikázott ki s ez alkalommal hosszas beszélgetés folyt köztük az Oroszországhoz való viszonyt érintő kérdésekről. Már ekkor észrevehető eltérés mutatkozott fölfogásaik közt. Idegesen váltak el. A császár megállította a kocsit a kancellári palota előtt, Bismarckot leszállni engedte s maga tovább hajtatott, pedig előzőleg az volt a szándéka, hogy maga is bemegy a palotába.

Pár nap múlva (október 15.) a császár nejével Görögországba indult a királyi család látogatására s ez utazás folytatásaképen Konstantinápolyba is elment, hogy meglátogassa a szultánt. A szultán meglátogatását szintén nem helyeselte Bismarck, főkép Oroszországra való tekintetből. Hohenlohe-Schillingsfürst hercegnek, a későbbi birodalmi kancellárnak emlékiratai szerint Bismarck 1890-ben cserben akarta volna hagyni Ausztria-Magyarországot, hogy Oroszországgal jusson megállapodásra. Oroszország ekkor meg akarta volna szállani Bulgáriát s erre az esetre Németország semlegességét kérte. Bismarck erre hajlandó lett volna ráállani, de a császár ellenezte. A császárnak nem tetszer az a többször említett viszontbiztosítási szerződés, mely 1890-ben lejárandó volt. Bismarck tartott tőle, hogy nem fogja tudni rávenni Vilmost e szerződés megújítására. (Így is lett, a császár és Caprivi nem újították meg a szerződést.)

Bismarck attól tartott, hogy a császár Anglia felé hajlik s miként az Angliával utább megkötött, Bismarck által nyíltan rosszal gyarmatügyi egyezmény mutatja, ez a gyanítása nem is volt épen alaptalan.

A kiewi német konzul 1889 őszén újabb orosz csapatösszevonásokról küldött tudósítást, melyek a konzul sze-

rint Ausztria-Magyarország ellen lettek volna irányozva. Bismarck e tudósításokat nem közölte a császárral, mint később mondotta, azért, mivel azokat már túlhaladottaknak tartotta. A császár később mégis értesült e tudósításokról s nagyon fölháborodott a miatt, hogy azokat Bismarck eltitkolta előtte. A császár úgy vélekedett, hogy illő lett volna Ausztria-Magyarországot figyelmeztetni a veszedelemre. Bismarck ezt fölöslegesnek tartotta. A császár erélyes hangú levélben adott kifejezést Bismarck eljárása fölötti neheztelésének. Ezzel függött össze, hogy a császár azt kívánta Bismarcktól, hogy tegye le a külügyi tárcát és tartsa meg csupán a birodalmi kancellárságot. Bismarck ennek ellentmondott, mert, úgy érvelt, hogyha a külügyminiszterségről lemondana, akkor nem lenne meg a szükséges tekintélye, mint birodalmi kancellárnak.

A császár által nagy hévvel fölkarolt társadalompolitikai akció sem bírta Bismarck helyeslését. Nem mintha ebben az irányban semmit sem akart volna tenni, — hisz ismeretes évekkel előbb tett kijelentése a szocialisztikus olajesepről s közreműködése az addig létesített szociálpolitikai reformok körül — de ő lassúbb ütemben akart volna haladni, mint a császár s ami még fontosabb, határozottan helytelenítette a császárnak azt a fölfogását, mintha társadalompolitikai reformokkal el lehetne vonni a talajt a szociáldemokrata izgatások alól. A társadalompolitikai reformok érdekében a császártól indítványozott s utóbb tényleg megtartott nemzetközi értekezletről is úgy nyilatkozott Bismarck, hogy annak eredménye merőben értéktelen.

A szocialista üzelmek ellenében Bismarck csak erélyes represszív intézkedésektől várt eredményt. Ennek a politikájának szolgált az az ismeretes szocialista (helyesen: antiszocialista) törvény, mely 1884-ben a Nobiling-féle

merénylet után alkottatott s melyet azután két évről két évre meghosszabbítottak.

Az idők jele volt, hogy a birodalmi gyűlés 1890 január 25-én, tehát akkor, mikor az ellentétek a császár és Bismarck között már nagyon kifejlődtek, a lejáráthoz közel álló szocialista-törvény meghosszabbítását leszavazta. Nyomban következett a reichstag feloszlatása. Föltűnést keltett, hogy a bezáró trónbeszéd a szocialista-törvény elvetéséről mélyen hallgatott.

A kancellár terve az volt, hogy az új birodalmi gyűlés elé újra terjesszék be a szocialista-törvényt és pedig szigorított alakban és úgy, hogy azontúl ne időnként meghosszabbítandó, hanem állandó érvényű törvény legyen.

De még más merész terv is foglalkoztatta a kancellárt: a hadsereg békeállományának 80.000 emberrel való fölemelése. Később, a kancellár bukása után, ez a terv megvalósult, de kapcsolatban a szolgálati időnek három évről két évre való rövidítésével. De 1889-ben nem így, hanem a három évi szolgálat fönntartásával terveztetett ez a reform. Ez valóban igen nagy kiadási többleteket s újabb tetemes adóemeléseket vont volna maga után.

Az új választások eredménye nem kedvezett e merész terveknek. A középpártok majdnem eltűntek. A nemzeti szabadelvűek 99-ről 42-re fogytak le. Ellenben a radikálisok (Freisinn) 32-ről 67-re, a délnémet demokraták hozzáadásával 77-re, a szocialisták 11-ről 36-ra, az ultramontánok (centrum) 98-ról 107-re szaporodtak.

A választások után Bismarckot bukott embernek lehetett tekinteni. Ezt azonban ő nem látta be. Ő a végletekig menő harcra, a birodalmi gyűlés többszörös föloszlatására, és ha mindez nem használna, az alkotmány megváltoztatására (az általános szavazatjog megszüntetésére) volt elszánva. A katonai javaslatot (ekkor még eredeti alakjában)

és a szigorított szociálista-törvényt török-szakad keresztülviendőnek tartotta s ha fölkelések törnének ki — ami a tömeges munkásmozgalmak amaz izgalmas napjaiban nem látszott kizártnak — ezeket nagy energiával elnyomandóknak véleményezte.

Előbb talán II. Vilmos is helyeselte volna ezt a politikát, hisz félévvel előbb még maga is lövetéssel fenyegette meg a nála küldöttségben járt sztrájkoló munkásokat, — de az 1890 februári választások gondolkodóba ejtették s Bismarck, mikor neki február 25-én a választások eredménye kapcsán előterjesztést tett, már észrevehette a császár bizalmának lehülését. Ez alkalommal azt mondta a császárnak, hogy ő kész elmenni, mihelyt alkalmas utódja akad, esetleg úgy a nyár folytán. De akkor még abban állapotok meg, hogy előbb még segítse keresztülhajtani a katonai javaslatot, mely akkor még eredeti, 80.000 főnyi békelétszámemelést tervező alakjában állott fönn.

Ekkor már fokozottabb mértékben megindult Bismarck ellenségeinek aknamunkája is a császárnál. Ezek közé tartozott Frigyes badeni nagyherceg is, kit pedig barátjának tartott. A nagyherceg, a császár nagybátyja, elrémült egy új katonai konfliktus és az alkotmányváltoztatás esetére valószínűnek tartott lázadás gondolatára s így szólt Vilmoshoz: «Téged is, mint egykor nagyapádat, «kartács-hercegnek» fognak nevezni és bokáig fogsz gázolni alattvalóid vérében». Szerinte most arról volt szó, hogy a Bismarck-dinasztia, vagy a Hohenzollern-dinasztia uralkodjék-e?

Itt van helyén röviden megemlíteni Bismarck álláspontját az általános szavazatjog kérdésében. Bismarck 1866-ban az általános szavazatjogot taktikai okokból dobta az események mérlegébe, hogy egy csapással megnyerje a tömegeket a német egységi mozgalom javára. Későbbi nyi-

latkozataiból is tudjuk, hogy elméletileg is legcélszerűbbnek, sőt a konzervatív eszmére kedvezőnek tartotta az általános szavazatot, de csak két korlátozással: ha nem titkos és ha a képviselők napidíjakat nem kapnak. Utóbbi föltételhez a reichstag többségével szemben is körömszakadtáig ragaszkodott.

Később a radikalizmus és a szociáldemokrácia izgatásai megingatták benne az általános szavazathoz való ragaszkodást s már 1887-ben ejtett el oly szavakat, hogy «jóvá fogja tenni élete legnagyobb hibáját». Az 1890-iki választások után már komolyabban foglalkozott az általános szavazat esetleges megszüntetésének gondolatával, természetesen csak végső szükség esetére.

Hohenlohe herceg emlékiratai és egy komoly német publicistának, Delbrück tanárnak Bismarck közvetlen környezetéből nyert értesülései szerint csakugyan 1890-ben el volt határozva, hogy a szociáldemokratáktól, mint az állam ellenségeitől elveszi a szavazatjogot. Ez okból Delbrück, ki különben Bismarcknak nagy tisztelője, úgy nyilatkozik, hogy Bismarcknak ez a gondolata végzetessé vált volna Németországra s hogy tehát az ő bukása nagy szerencse volt.

Szaporodtak a jelek, hogy ez nemsokára be fog következni. Bismarck ellensége Bötticher belügyi államtitkár 1889 március 9-én megkapta a porosz fekete sas rendjelt. Három nappal később, március 12-én Bismarcknak értekezlete volt Windhorsttal, az ultramontánok vezérével. Látható ebből, hogy Bismarck még mindig nem gondolt a visszalépésre, mert hisz a Windhorsttal való tárgyalás célja a parlamenti campagne előkészítése volt. Az ultramontánok támogatását akarta biztosítani a szocialista és a katonai törvény számára. Windhorst világosabban látott, mint a kancellár. Ettől távozta után ezt mondotta bizal-

masainak: Egy nagy ember halálos ágyától jövök! A császár másnap Bismarckhoz ment, kérdőre vonta Windhorsttal való tárgyalásáért s megtiltotta neki, hogy az ő tudta nélkül pártvezérekkel tárgyaljon. Bismarck tiltakozott az ellen, hogy látogatóit ellenőrizték. «És ha mint uralkodója parancsolom Önnek?» — kérde a császár. «Akkor sem, felség — felelte Bismarck. — A császár parancsa megszűnik nóm szalonja ajtajánál.» (Némelyek tagadták, hogy Bismarck e szavakat mondotta volna, de maga Bismarck szószerint megerősítette ezeket.)

Azt hihetnők, hogy ezzel betelt a pohár. De Bismarck még mindig lehetőnek tartotta, hogy a császárral való küzdelemben ő marad győztes s azért még most sem nyújtotta be lemondását.

Három nappal a most érintett jelenet után, Bismarck oly értelmű előterjesztést tett a császárnak, hogy a miniszterek közvetlenül, azaz az ő közbejötte nélkül *ne tehessenek előterjesztéseket* a császárnak s ne eszközölhessenek ettől ki elhatározásokat. Bismarck e követelését egy még IV. Frigyes Vilmos idejében 1852-ben kelt rendeletre alapította. A császár erre fölszólította, hogy készítse el egy újabb rendelet szövegét, mely ama régi rendeletet megszünteti. Bismarck ellenkezett. A régi rendelet fönntartását a kormányzat egysége szempontjából mulhatatlanul szükségesnek mondotta.

Március 16-ika kínos várakozásban telt el. 17-én reggel a császár Hahnke tábornokot, katonai irodája főnökét és Lucanus titkos tanácsost, a civilkabinet főnökét Bismarckhoz küldötte s azt üzente neki, hogy vagy fogalmazza meg rögtön az említett rendeletet, *vagy nyujtsa be azonnal lemondását.*

A császár méltán biztosra vehette, hogy az utóbbi fog megtörténni. Azért délutánra magához rendelte Bis-

marckot, hogy személyesen közölje vele elbocsáttatását. Bismarck nem ment el. Ugyane nap estéjén a császár ismét elküldötte hozzá Lucanust és csodálkozását fejeztette ki neki, hogy még mindig nem küldötte be lemondó kérvényét. Tegye meg ezt azonnal.

Bismarck erre azt felelte, hogy egyszerű *letételét* kész azonnal aláírni, de egy lemondó kérvény megírásához, mely egy Németország történetében némileg érdemesült miniszternek utolsó hivatalos irata, hosszabb időre van szüksége. «Ezzel — úgymond — tartozom magammak és a történelemnek, hogy ez majdan tudja meg, miért bocsáttottak el állásomból»

Másnap egész nap lemondó kérvényén dolgozott. Ez egész emlékirattá nőtte ki magát. Utólag azonban jónak látta belőle sokat törölni. Ebben a rövidített alakjában is nagyérdekű okirat az. Egy nappal Bismarck halála után titkára, Busch közzé tette ezt. El vannak benne mondva mindazok az ellentétek, a kül- és a belpolitika körébe vágók, melyekre mint Bismarck visszalépésének tárgyi okaira föntebb rámutattunk. Megtudjuk belőle azt is, hogy ezek az ellentétek már egy évvel előbb mutatkoztak, mert a kérvény végén kijelenti: «már *egy évvel ezelőtt* bejelentettem volna elbocsáttatásom iránti kérelmemet, ha az a benyomásom nem lett volna, hogy felségedre nézve kívánatos, hogy elődei egy hű szolgájának tapasztalatait és képességeit fölhasználhassa. Minthogy most már biztos vagyok benne, hogy felségednek ezekre nincs szüksége, szabad visszavonulnom a politikai életből anélkül, hogy tartanom kellene attól, hogy a közvélemény elhatározásomat, mint nem a kellő időben történőt, elítélje».

A császár fölmentő irata illően méltatja érdemeit s egyúttal kinevezi Lauenburg hercegévé. Hogy ez a kitüntetés vár rá, azt Lucanus titkos tanácsos már az előző

estén közölte vele. Bismarck erre nyomban azt jegyezte meg, hogy ezt régen megkaphatta volna, ha akarta volna. Lucanus azt is tapintatosan értésére adta, hogy a császár a «Herzog» cím- és ranghoz illő javadalmazást is akar neki adni (eddig Bismarck csak «Fürst» volt s ez kisebb rang a *Herzog*-nál). Bismarck azt felelte, hogy csupán a törvényes nyugdíjat fogadja el, mely 18.000 márkát tett ki. A külön dotációt saját előadása szerint e szavakkal utasította vissza: Mögöttem oly pálya van, hogy nem kívánhatják tőlem, hogy jutalmat kérjek, aminőt újévkor szorgalmas postatiszteknek szokás adni. A Lauenburg hercege címet, mint a császárhoz intézett udvarias köszönő levelében írja, formá szerint nem utasíthatja vissza, mert mikor a dolgot Lucanus titkos tanácsostól megtudta, a hivatalos közzététel már megtörtént. «Azonban bátor vagyok felségedet kérni, kegyelmesen méltóztassék nekem megengedni, hogy jövőben is ugyanazt a nevet és címet viseljem, melyet eddig viseltem».

Nem is használta soha, még az önmaga által előre elkészített síriratán sem a «Lauenburg hercege» címet.

*

Bismarck nagy sietséggel kényszerült kiköltözni a kancellári palotából, hogy utódja, Caprivi tábornok oda nyomban beköltözhessék. Mielőtt Berlinből távozott, elment a charlottenburgi mauzoleumba, hogy búcsuzásul három szál rózsát tegyen Vilmos császár márványszarkofágjára. Feledve voltak az egykori küzdelmek, most már csak azoknak a nagy dolgoknak az emléke újult föl lelkében, amelyeket az elhunyt császárral együtt végrehajtania neki megadatott. Ama percekben, melyeket a kékes világítású mauzoleumban mélázva eltöltött, ráesett tekintete egy másik

szarkofágra is, mely akkor már a Vilmosé mellett volt. Ez egykori nagy ellenfelének, Augusztá császárnénak tetemeit rejté. (Meghalt 1889 jan. 7.)

Azután ment a vasutra s a közönség egetverő ovációi közben elutazott Friedrichsruhéba. Miért nem maradt Berlinben? Miért kereste a magányt, mikor mint a német nemzet egy nagy korszakának megtestesítője élvezhette volna a neki kijáró köztiszteletet a nemzeti élet hatalmas gócpontjában s napról-napra érezhette volna lüktetését annak a nemzeti életnek, melynek megújhódásáért senki sem tett többet, mint ő.

Bismarcknak ez nem kellett. Ő a magányt kereste. A legtöbb híres embernek jólesik az ünnepeletetés. Horátius, ez a derült életbölc, abban az ódájában, mely így kezdődik: *exegi monumentum aere perennius*, egyhelyütt öntelten dicsekszik, hogy a járókelők ujjal mutatnak rá. Bismarcknál ugyancsak nem hiányzott volna az «ércnél tartósabb monumentum», de ő a járókelők ujjalmutatását nem áhította. «Úgy bámulnak, mint egy japánit, vagy mint egy új vizilovat, melyet most vettek az állatkert számára» — mondta panaszkodva egy alkalommal. Neki terhére volt a közönségnek az a figyelme, melytől a híres ember nem szabadulhat.

E pontban mennyire más volt a mi Andrássynk, kinek bizony jól esett, hogy naponkénti kikocsikázásai alkalmával — mikor nagy eleganciával maga hajtotta lovait — az emberek, sőt a szép asszonyok is megállottak, hogy jobban lássák érdekes alakját.

Bismarcknak az ilyesmi iránt nem volt érzéke. Bukása után sietett elvonulni a Sachsenwaldba s pár esetet leszámítva, élete végéig nem mozdult ki onnét. Ez a Hamburg közelében fekvő pár ezer holdas, többnyire szálas tölgyerdőből álló uradalom mintha egyenesen arra lett volna teremtvé,

hogy otthona legyen egy elvonulni akaró nagyembernek. Valamikor állami birtok volt s Vilmos császár a lauenburgi rendektől magántulajdonul szerezte meg egy millió tallér becsárban, de már akkor megért háromszor annyit. Mikor a francia háború után a birodalmi gyűlés 12 millió tallért szavazott meg érdemes hadvezérek és államférfiak megjutalmazására, Bismarck ebből nem kapott, mert Vilmos császár maga akarta iránta leróni háláját: oda adta neki ezt az uradalmat örök tulajdonul s hozzá az örökös hercegi (Fürst) címet. Bismarck aztán megvette hozzá a pompás erdőség mellett fekvő Friedrichsruhe kastélyt. Ez lett legkedvesebb tartózkodási helye.

Ide vonult a mélyen sértett államférfi, kit távozásra kényszerített az az uralkodó, akinek számára ő császári címet és birodalmat szerzett. Lelke büszke önérzet és féktelen bosszúérzet végletei közt hanyattatott. De a fiatal Vilmos császárban is, jóllehet ő maga óhajtotta távozását, hamar felülkerekedett bizonyos fájdalmas érzés. «Úgy érzem, mintha másodszor vesztettem volna el nagybátyámat!» — táviratozta már három nap múlva a Weimari nagyhercegnek.

A minisztereknek és államtitkároknak egy kő esett le a szívökről, mikor Bismarck eltávozott. A kormányférfiak tisztelték, de bensőbb ragaszkodással iránta nem viseltettek. Az ő hatalmas egyénisége ránehezedett környezetére s az egész kormányzatra. Utolsó éveiben magához ragadta a kereskedelmi és pénzügyeket is, beavatkozott az összes tárcák ügyeibe, így — hogy példát hozzunk föl — mikor szükségét érezte, hogy az ultramontánokhoz közeledjék, a szabadelvű Falk kultuszminiszter kénytelen volt távozni állásából. Bismarck óriási sakkjátszmájában az egyes emberek, még a tehetségesebbek is, csak sakkfigurák voltak. Ő mindenkit kihasznált nagy céljaira, de senkit

sem szeretett s őt sem szerette senki. Ezt maga is érezte s az egyedüliség tudata egyszer ily szavakat adott ajkára: «Engem nem szeret senki, én senkit sem tettem boldoggá, magamat sem, családomat sem, másokat sem.» Egy kis szünet után így folytatta: «De igenis sokakat tettem boldogtalanná. Nélkülem nem lett volna három nagy háború, nyolcvanezer ember nem vesztette volna életét.» Azonban talán, hogy úrrá legyen elérékenyülése fölött, kis vártatva hozzá tévé: «De erről leszámoltam az Istennel. Örömöm semmi vagy kevés volt mindezekből.»

Családi élete azonban boldog volt. Volt egy élő lény, akit lelke mélyéből, igazán szeretett: felesége, született Puttkammer Johanna. Hogy mi volt ez a nem is nagyon szép és nem is úgynevezett «szellemes», de ritka jó és okos asszony Bismarcknak, azt csak akkor látjuk igazán, ha hozzá írott leveleit olvassuk. Gyermekeit is nagyon szerette. Míg kicsinyek voltak, leveleiben néha becézve «kölykök»-nek nevezi őket. Mikor 1866-ban a königgrätzi csatátért bejárta, a sok ezer holttest láttára ily szavakat hallatott: «ha arra gondolok, hogy Herbert is így fekhethék a földön, összeszorul a szívem.» Két fia végigharcolta a francia háborút, Herbert meg is sebesült. A vitézségi vaskereszttel diszítve vitte őket vissza anyjuk karjai közé.

Bismarck bukása nemcsak a minisztereket, de a parlamenti többségét is hidegen hagyta. Bötticher államtitkár fölolvasta az országgyűlésben az elbocsátó rendeletet. Hideg némaság, egyetlen éljen sem! Még öt évvel később is, mikor Bismarck 80 éves jubileumát tartotta, a reichstag többsége 163 szavazattal 146 ellen elvetette azt az indítványt, hogy Bismarckot üdvözöljék. A berlini községi képviselő is így tett.

A nép szélesebb rétegeiben viszont néha viharos lelkesedés nyilvánult a bukott kancellár iránt. Nemsokára

visszalépte után nagyobb berlini küldöttség jelent meg nála és 30.000 aláírással adreszt nyújtott át neki. Alkalom volt ez neki, hogy nagy beszédben öntse ki szíve keserűségét. Ilyeneket mondott: «Nem adom meg magamat. Olyan embernek, mint én, joga van véleményét kimondani még a legmagasabb helyen is. Nem viselkedhetem úgy, mint egy néma kutya!» (Ez bibliai kifejezés.)

Bismarck tehát beszélt, beszélt. Friedrichsruhe az intervjuoló ujságírók zarándoklásának célpontja lett. A haragvó Achilles nem tartóztatta magát. Mint egy Jupiter tonans szórta villámait utódja ellen s ezekből néha a császárnak is kijutott. Felsőbb helyen megbotránkoztak viselkedésén s mindenféle leleplezésein s tudatták a kormányokkal, hogy Bismarck nyilatkozatainak semmi aktuális értéke nincs. A lapok közül is többen helytelenítették az agg államférfi sűrű zsörtölődéseit s helyesebbnek tartották volna, hogy hallgasson.

Legélesebb lett a felső körök visszatorlása 1892-ben. Bismarck fia, Herbert egybekelését ünnepelte Bécsben Hoyos grófnővel. Az öreg Bismarck természetesen oda utazott fia esküvőjére. A kormány megtiltotta Reusz herceg bécsi nagykövetnek, hogy az esküvőnél jelen legyen s Ferenc József ő felségénél is kieszközölte, hogy megtagadja tőle a kihallgatást, melyet pedig előre kérelmezett.

Nem is volt jelen Herbert esküvőjénél egyetlen hivatalos személy sem. A lakománál Bismarck fölköszöntőt mondott, melyben barátságosan aposztrofálta a jelen volt gróf Andrássy Gézárt és szépen beleszótt felköszöntőjébe, hogy ennek nagybátyja, az ő hű barátja, gróf Andrássy Gyula sokkal járult hozzá a két birodalom szövetkezéséhez.

Hogy Bismarckot a bécsi bojkott bántotta, az érthető. A nagy közönség viharos tüntetésekkel igyekezett őt kárpótolni. A tüntetések már Berlinben megkezdődtek és

crescendo folytatódtak Drezdában, Bécsben, Kissingenben, mindenütt, ahol megjelent. Az ujságintervjúk áradata is újra megindult. Vaskos kötetet lehetne összeállítani azokból a nyilatkozatokból, melyeket ekkor nála megjelent küldöttségek és ujságírók előtt tett. Lássunk egy példát.

A Neue Freue Presse szerkesztőjével való hosszas beszélgetése során azt is mondotta, hogy a nemrég megkötött kereskedelmi szerződésnél mi lefőztük a németeket, különösen azzal, hogy a gabonavámok mérséklését elértük. Ezt tőlünk ugyan nem vette rossz néven, de annál inkább megróttá érte a német kormányt, amelynek eljárását szerinte az magyarázza, hogy Németországban tehetségtelen emberek jutottak előtérbe, olyanok, akiket ő szándékosan homályban tartott.

Még érdekesebb, amit az orosz politikáról mondott. Ő — úgymond — mindig rajta volt, hogy Németország «Fühlung»-ban maradjon Oroszországgal. Gondja volt rá, hogy egy második húr is legyen az íjján. Most már mindez megváltozott, az orosz cásra való befolyás megszűnt. «Bennem — úgymond — bízott a cár. Mikor leköszönésem előtt utoljára beszéltem vele (ez 1889 októberben a cár berlini látogatása alkalmával történt) azt mondotta a cár: Önnek hiszek, Önben megbízom, de vajjon biztos-e Ön abban, hogy hivatalban marad? Én bámulva néztem a cásra s azt mondtam neki: bizonyára felség, én biztos vagyok abban, hogy holtig miniszter maradok! Mert nekem sejtelmem sem volt arról, hogy változás készül, ellenben a cár, mint kérdése mutatja, alighanem értesítve volt már róla. *A drót azóta elszakadt*, mely bennünket Oroszországhoz kötött.»

Ebbe az időszakba esik Bismarck emlékiratainak elkészítése is. Ezek úgy keletkeztek, hogy Bismarck fesz-telenül beszélt, az akkor nála tartózkodó Lothar Bucher

pedig, ki Bismarck lelépésével szintén visszavonult az államszolgálatból, lestenografálta, amit mondott. Az ez alapon megszerkesztett szöveget azután Bismarck maga átnézte, átjavította s bőséges hozzáadásokkal kiegészítette. A császárral való kibékülése után itt-ott enyhítette egyes személyes részletek érdekességét. Az emlékiratok 1893-ban már végleges alakjukban készek voltak, de Bismarcknak e nagybecsű szellemi hagyatékát csak kevéssel halála után tették közzé «Gedanken und Erinnerungen» cím alatt.

A császárral való kibékülés így történt. Ha Bismarck előtt ezt felhozták, ő azt szokta mondani: nem a császár lett kegyvesztett nálam, hanem én a császárnál. Amint a császár a kegyvesztést megszünteti, helyre áll a régi állapot.

Így is lett. A császár tette meg az első lépést. Bismarck 1893-ban súlyosan megbetegedett tüdőgyulladásban. Vilmos, mikor ezt megtudta, épen Magyarországon volt a kőszegi hadgyakorlatoknál. Rögtön táviratban fejezte ki neki részvétét s mivel úgy vélte, hogy Friedrichsruhe klimája a tüdőnek talán nem tesz jót, egyúttal felajánlotta neki tartózkodásul a császári kastélyok egyikét. Bismarck hosszú táviratban köszönte meg a császár jóságát, de az ajánlatot, — orvosa, dr. Schweninger véleményére hivatkozva — nem fogadta el.

A jég tehát meg volt törve. A császár 1894 január 22-én szárnysegédével egy palack finom bort küldött Bismarcknak, szerencsét kívánt fölgyógyulásához és meghívta Berlinbe születésnapjára. Bismarck meg is jelent január 26-án, egy nappal az ünnepek előtt, hogy ne kelljen Caprivivel és a többi hivatalos személyiségekkel találkoznia. Nagy szívességgel fogadta a császár, a királyi palotában szállásolta el s bizalmas családi körében vendégelte meg, másnap pedig maga kísérte ki a vasutra.

A kibékülést betetőzte Caprivi bukása (1894 október 26-án). Most már Hohenlohe-Schillingsfürst herceg lett kancellár, akinek egyik első dolga volt Bismarckot Friedrichsruhában meglátogatni.

A császári kegy újabb számos jeleinek és a másnemű ünnepeltetéseknek elbeszélése talán kevésbé érdekelhetné a magyar olvasót. Derültnek ígérkezett az agg exkancellár életalkonya, de nagy csapás volt rá feleségének halála. A hűséges élettárs nem érte meg férjének 80-ik születésnapját, mely 1895 április 1-én valóban nagyszerű ünnepeltetésekre adott alkalmat. Ez ünnepségek örömszerűségébe még egy másik örömcsepp is esett: a birodalmi gyűlés, valamint Berlin város képviselőtestülete leszavazta a Bismarck üdvözlésére vonatkozó indítványt. Ennek a keserűségnek a hatását a bekövetkezett ellentüntetések sem tudták egészen elenyésztetni.

A borúnak még egy felhője ereszkedett az agg kancellár és a császár közé. A következő év őszén történt ez, mikor az orosz cár nejével együtt ellátogatott Franciaországba. Cherbourgban húsz francia hadihajó tisztelgése közt szállt partra III. Sándor s Párisban pár napon át egetverő lelkesedés közt ünnepelték.

Az agg exkancellár előtt ismét felütötte fejét a francia-orosz koalíció rémképe. Az azóta lefolyt tizenhat békeév kimutatta, hogy háborútól való aggodása alaptalan volt. De ő mégis bizalmas lapjában, a Hamburger Nachrichtenben cikket tétetett közzé, melyben az azóta sokat emlegetett ú. n. viszontbiztosítási, helyesebben kölcsönös biztosítási szerződést, leleplezte a világ előtt. Keserű szemrehányások jutottak ki Caprivinek amiatt, hogy ezt a titkos szerződést, mely 1890-ben lejárt, meg nem újította. Hónapokig tárgyalták a lapok ezt a leleplezést és Bismarck maga is a főntemlített hamburgi lap és más lapok útján

ismételve beleszólt az élénk polemiába. Még a hivatalos Reichsanzeiger is többször megszólalt s a Bismarck ellen intézett egyéb oldalvágások közben reményét fejezte ki, hogy az efajta «leleplezések» nem fogják megrendíteni más hatalmakban (értsd Ausztria-Magyarországban) a német politika iránti bizalmat. Még Bismarck pörbefogatását is emlegették egyes lapok, utalva arra, hogy valamikor Bismarck maga ilyenformán bánt el Arnimmel, Geffken-nel stb.

A birodalmi gyűlésen 1896 november 16-án interpellálták is a kormányt ebben az ügyben. Hohenlohe kancellár válaszából, mely a dolog érdemére nézve nagyon tartózkodó volt, legérdekesebb az a mondása, hogy azt az időpontot, melyben az államtitkok megőrzésének kötelezettsége megszűnik, egyoldalúan nem lehet meghatározni. Ezzel az okoskodással tagadta meg a dolog érdemére vonatkozólag a fölvilágosítást, de ebben Bismarck számára is rejlett egy kis leckéztetés. Marschall külügyi államtitkár is szólásra emelkedett. Ő is megtagadta a részletesebb fölvilágosításokat, különben azt a vélekedését fejezte ki, hogy a szerződések halmozása nem fokozza azok értékét. Ha igaz — úgy mond — ami a leleplezésekben van (persze hogy igaz volt), akkor a szerződés megújítása esetleg az elé a dilemma elé állított volna bennünket, hogy Oroszország jóakaró semlegességet, Ausztria ugyanakkor egész hadseregünkkel való támogatást követelt volna tőlünk.

Bismarckra e «leleplezés» miatt a császár is neheztelt s ez magyarázza meg, hogy mikor nagyapja I. Vilmos 100 éves születése napját ünnepelték, csak mint *segédmunkásról* (Handlanger) emlékezett meg Bismarckról. De a császár neheztelése nem volt tartós. A Bismarck haláláig következő két év alatt még ismételve ellátogatott Friedrichsruheba s ritka kitüntetésekben részesítette az agg kancellárt.

Most már mindinkább elkomorult Bismarck körül a láthatár. Az alkonyat közeledett. Bismarck 1898 telén beteg lett. Az egykor atléta erejű férfi megtört. Fájdalmas arcbántalom, lábában visszérgyulladás kínozta. A látogatók gyérültek. A még nemrég szenvedélyes lovast kerekeken járó karszékben tologatták a park magános útjain. Kedvelt kutyáját megsimogatva egyszer így szólt: «szerelem a kutyákat, ők nem tartanak haragot, amiért néha rosszul bántunk velök!» Az emberektől való elhagyatottság érzése szól ebből az egyszerű mondásból is. 1898 július 30-án, látszólagos javulás után, hirtelen rosszra fordult Bismarck baja. A család ágya köré gyűlt. Már csak percei voltak hátra. Lánya Rantzau grófné letörölte arcáról a halálverítéket. A haldokló még megismerte. «Köszönöm, gyermekem!» Ezek voltak utolsó szavai.

A császár a királyi palotával szemben levő nagyszerű székesegyházban ajánlott föl számára temetkező helyet. De végrendelkezése értelmében nem ott, hanem Friedrichsruhében a kastély közelében, felesége hamvai mellett, helyezték örök nyugalomra. Sírirata, melyet maga előre elkészített, így szól: Otto *Fürst* von Bismarck, ein treuer deutscher Diener Wilhelms I.

FÜGGELÉK.

I.

II. SÁNDOR CÁR LEVELE VILMOS CSÁSZÁRHOZ.

(Fordítás francia eredetiből. E levél lényegesen hozzájárult a Németország és Ausztria-Magyarország közt 1879 október 7-én megkötött békeszövetség létrejöttéhez.)

Zarskoje-Selo, 1879 aug. 3/15.

Kedves nagybátyám és barátom!

Szívemen fekszik, hogy írásban is köszönetet mondjak július 27-iki kedves leveledért, valamint Augusztának is a kettőtök nevében megküldött, aranylakodalmatok emlékére vert pompás éremért, mely ünnepségnél a körülmények, sajnos nem engedték meg, hogy jelen lehessenek, amire mint valódi örömnünepre vágyakoztam.

Örömmel értesültem róla, hogy jól elviselted a ceremóniák minden fáradalmát és remélem, hogy a gasteini kúra új erőt adott neked a rád váró katonai szemlék fáradsalmainak elviselésére.

Hadsegédemnek, Reutern tábornoknak halála, kinek az utóbbi években szerencséje volt személyed mellett lehetni s ki iránt oly sok jószágot tanúsítottál, bizonyára fájdalmasan esett neked is, úgymint nekem. Igyekeznem fogok oly utódot találni helyébe, ki neked is megfelel majd s mihelyt megteszem választásomat, nem fogom elmulasztani a Te jóváhagyásod kikérését. A részedről irántam mindenkor tanúsított barátság arra bátorít, hogy egész őszinteséggel szóljak Hozzád, egy kényes ügyről, mellyel

szüntelenül foglalkozom. A törökországi különböző német diplomáciai ügynökök működéséről van szó, mely szerencsétlenségre *egy idő óta ellenséges modorban nyilatkozik meg Oroszország irányában, mely működés teljes ellentétben áll a barátságos viszonyok ama hagyományaival, melyek századok óta irányították két kormányunk politikáját* s tökéletes összhangban állottak ezeknek közös érdekeivel. Ez a meggyőződés nálam nem változott meg és én ma is egészen fönntartom azt, azzal hizelegve magamnak, hogy az a Te meggyőződésed is. De a világ a tények után ítél. Hogyan magyarazzam tehát a német ügynököknek ezt a magatartását, mely napról-napra ellenségesebbé válik a Keleten, ahol, magának Bismarck hercegnek mondása szerint. Németországnak nincsenek megóvandó külön érdekei, míg minékünk igenis komoly természetű érdekeink vannak. Mi csak mostanában végeztünk be egy dicsőséges háborút, mely nem célzott hódításokra, hanem egyedül a törökországi keresztények sorsának javítására. Bebizonyítottuk ezt azzal, hogy kiürítettük ama tartományokat, melyeket a háború után elfoglalva tartottunk, *de súlyt helyezünk arra, hogy a vérünk és pénzünk árán elért eredmények, ne maradjanak holt betűk.* Most már csak a berlini kongresszuson hozott megállapodások végrehajtásáról van szó, de szükséges, hogy ez lelkiismeretesen történjék meg. Ámde a törökök, támogatva barátaiktól, az angolok- és osztrákoktól, kik időközben erősen elfoglalva tartanak két török tartományt, melybe békeidőben berontottak, hogy azokat soha többé törvényes uruknak vissza ne adják, nem szünek meg oly részleges nehézségeket támasztani, melyeknek legnagyobb fontosságuk van úgy a bolgárookra, mint a vitéz montenegróiakra nézve. — A románok ugyanígy járnak el Bulgáriával szemben. — Az európai megbízottak többségének feladata e kérdésekben dönteni. Francia-

és Olaszország megbizottai majnem minden kérdésben a mieinkhez csatlakoznak, míg Németországéi úgy látszik azt az utasítást kapták, hogy mindig az osztrákok véleményét pártolják, mely rendszeresen ellenséges irányunkban s ez oly kérdésekben történik, melyek semmiben sem érdeklik Németországot, de melyek miránk nézve igen fontosak.

Bocsásd meg, kedves nagybátyám, tényeken alapuló előadásom őszinteségét, de kötelességemnek tartom figyelmedet azokra a szomorú következményekre irányítani, melyeket ez a dolog jó szomszédsági viszonyunkra nézve maga után vonhatna, elkeserítvén egymás ellen két nemzetünket, miként ez a két ország sajtójában már megkezdődött.

Én ebben közös ellenségeink művét látom, ugyanazokét, akiknek a gyomra nem tudta bevenni a három császár szövetségét. — Emlékezni fogsz, hogy erről nem egyszer beszéltünk Veled együtt s hogy mennyire örültem, hogy nézeteink erről egymással egyezők voltak. Én teljesen értem, hogy Te igyekszel fönntartani jó viszonyodat Ausztriához, de nem értem, mi érdeke lehet Németországnak abban, hogy fölládozza Oroszország érdekét. — Avagy méltó-e egy igazi államférfihoz, hogy befolyást engedjen egy személyes összezördülésnek ott, hol két nagy birodalom érdekeiről van szó, melyek hivatta vannak jó egyetértésben élni s melyeknek egyike 1870-ben oly szolgálatokat tett a másiknak, melyeket, mint Magad mondád, soha sem fogsz elfelejteni.* Nem bátorkodtam volna ezeket emlékezetedbe idézni, de a körülmények sokkal súlyosabbakká kezdenek válni, hogy sem eltitkolhatnám Előtted az aggodalmakat, melyek foglalkoztatnak s melyeknek következményei végzetesekké válhatnak két országunkra

* E mondatban a Bismarck és Goresakow közt fömforgott antagonizmusra céloz a cár. H. I.

nézve. Isten óvjon meg bennünket ettől és sugalmazzon Téged!

Feleségem egészségi állapota komolyan aggasztott bennünket az utóbbi időkben. Adja az ég, hogy a hazai levegő javára váljék.

Ne haragudjál, kedves nagybátyám, e levellem tartalma miatt és légy meggyőződve változatlan és őszinte ragaszkodásáról és szeretetéről a te hűséges öcsédnek és barátodnak

Sándornak.

(E levél írása idejében több százezernyi főből álló csapatokat összpontosítottak Oroszország nyugati tartományaiiban, Bismarck pedig biztos értesüléseket kapott arról, hogy Oroszország közös háborút hozott javaslatba a francia kormánynál Németország ellen. Ezt a francia kormány csak azért nem fogadta el, mivel nem volt elkészülve a háborúra. *H. I.*)

II.

SZÖVETSÉGI SZERZŐDÉS A NÉMET BIRODALOM ÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA KÖZÖTT.

(Közzététetett a német Reichsanzeiger-ben, a Wiener Abendpost-ban és a Pester Lloyd-ban 1888 február 3-án.)

Németország és az osztrák-magyar monarchia kormányai az 1879. október 7-én megkötött szerződésük közzétételére határozták el magukat, hogy véget vessenek azoknak a kételyeknek, melyek e szerződés tisztán védelmi jellege tekintetében különböző oldalról tápláltattak és különböző célokra értékesítették. Mind a két szövetséges kormányt politikájában az a törekvés vezeti, hogy a békét

fönntartsák és ennek megzavarását lehetőleg elhárítsák: meg vannak győződve, hogy szövetségi szerződésük tartalmának közismertté tétele ez iránt minden kételyt ki fog zárni s ezért elhatározták, hogy azt közzéteszik. Szövege így hangzik:

Fontolóra vévén, hogy ő felségeik a német császár, porosz király és Ausztria császára, Magyarország királya, elutasíthatatlan uralkodói kötelességüknek kell hogy tekintsék a birodalmaik biztonságáról és a népeik nyugalmaról minden körülmények közt való gondoskodást.

Fontolóra vévén, hogy a két uralkodó, úgy, miként a régebben fönnállott szövetségi viszonyban, a két birodalom szilárd összetartása által képes lesz e kötelességet könnyebben és hatásosabban teljesíteni.

Végül fontolóra vévén, hogy Németországnak és Ausztria-Magyarországnak benső összetartása senkit sem fenyegethet, ellenben alkalmas arra, hogy a berlini megállapodások által megteremtett európai békét megszilárdítsa: Ő felségeik Németország császára és Ausztria császára, Magyarország királya, Egymásnak ünnepélyesen megígérvén, hogy tisztán védelmi megállapodásuknak soha, semmi irányban támadó irányzatot tulajdonítani nem fognak, elhatározták egy béke- és kölcsönös védelmi szövetség megkötését.

E célból ő felségeik meghatalmazottjaikul kinevezték: Ő felsége a német császár az ő rendkívüli és teljhatalmú nagykövetét, Reusz VII. Henrik herceg altábornagyot, stb., stb. Ő felsége Ausztria császára, Magyarország királya az ő valóságos belső titkos tanácsosát, a császári ház és a külügyek miniszterét, Csik-Szentkirályi és Krasznahorkai gróf Andrássy Gyula tábornagyot stb., stb., kik is Bécsben a mai napon összejöttek és jónak és kielégítőnek talált meghatalmazásaik kicserélése után következőkben állapodtak meg:

I. Cikk.

Ha a reménység és a két magas szerződő fél őszinte óhajta ellenére a két birodalom valamelyike Oroszország részéről megtámadtatnék, akkor a magas szerződő felek kötelezve vannak, egymást birodalmaik egész haderejével támogatni és ennek megfelelően a békét csak közösen és egybehangzóan megkötni.

II. Cikk.

Ha a magas szerződő felek egyike egy másik hatalom által megtámadtatnék, ezennel a másik magas szerződő fél kötelezi magát, hogy a támadót magas szerződő fele ellen nemcsak nem támogatja, hanem magas szerződő társa irányában legalább is jóakaró semleges magatartást fog tanúsítani.

Ha azonban ily esetben a támadó hatalom Oroszország részéről, akár aktiv együttműködés, akár oly katonai intézkedések által, melyek a megtámadottat fenyegetik, netalán támogattnak, akkor a teljes haderővel való kölcsönös segedelemnek e szerződés I. cikkében kikötött kötelezettsége ebben az esetben azonnal érvénybe lép és a két magas szerződő fél hadviselése ez esetben is közös lesz egész a közös békekötésig.

III. Cikk.

Ez a szerződés, békés jellegének megfelelően és minden félremagyarázás kizárása céljából mindkét magas szerződő fél által titokban fog tartatni és egy harmadik hatalommal csak a két fél egyetértésével s különleges megállapodás irányadása szerint fog közöltetni.

Mind a két magas szerződő fél, a Sándor császár által az alexandrovói találkozás alkalmával kijelentett érület következtében, abban a reményben van, hogy Oroszország fegyverkezései a valóságban nem fognak rájuk nézve fenyegetőknek bizonyulni és ez okból mostanság nincsenek közlésre indítatva, — ha azonban ez a remény a várakozás ellenére tévesnek bizonyulna, akkor a két magas szerződő fél loyaltási kötelességének ismerné, Sándor császárt, legalább bizalmasan, arról értesíteni, hogy egyikük ellen intézett támadást mindkettejük ellen intézettnek kényyszerülnének tekinteni.

Ennek bizonyságául a meghatalmazottak e szerződést sajátkezüleg aláírták és címeres pecsétjüket rányomták.

Kelt Bécsben, 1879 október 7-én.

Reusz VII. H. herceg.

P. H.

Andrássy.

P. H.

III.

I. VILMOS CSÁSZÁR LEVELE II. SÁNDOR CÁRHOZ.

(Ebben a Németország és Ausztria-Magyarország közt megkötött békeszövetséget tudtára adja a cárnak.)

(Fordítás francia eredetiből.)

Berlin, november 4. 1879

Kedves öcsém és barátom!

Az a szívbéli barátság, mely köztünk oly sok év óta fönnáll s mely nekünk ezen érzelmeken alapuló politikát diktált, kötelességemmé teszi, hogy írjak Neked ebben a pillanatban, midőn egy emlékiratot küldök meg Neked, mint a Bismarck herceg és Andrássy gróf közt Gasteinban és Bécsben folyt szóbeli közlések eredményét. Ez utóbbi el-

ment Gasteinba, hogy megmagyarázza, miért lép vissza amaz ügyek vezetésétől, melyeknek oly kitünő módon állott az élén s mely egész Európa bizalmát megszerezte neki. A két kancellár beszélgetései névszerint a Németország és Ausztria közti viszonyokra irányozódtak, amint ezek az 1848 óta beállt események következtében alakultak. A fegyverek sorsa úgy döntött, hogy jövőben Poroszország álljon az egyesült Németország élén. Miután a német szövetség fölbomlott, Ausztriát többé nem kötötték szerződések az újjászervezett Németországhoz. De a Poroszország, Ausztria és a német államok közti szövetség tovább is fönnáll Németország közvéleményében, mely igyekszik azt pótolni a két birodalom közt való erkölcsi unió által, mely birodalmak békés szellemében az emberek az európai béke fönn tartásának zálogát látják. Nem beszélek arról a bölcseségről, mellyel Te oly hatalmasan hozzájárultál e békének fönn tartásához, dacára ama részleges háborúnak, melyeknek Európa az utolsó húsz év alatt színhelye volt. — Gróf Andrássy leköszönésének, ki személye által a fönntemlített irányt betartotta, súlyos következményei lehettek volna, bárki lett légyen utódja, mert a bizalom nem örökölhető. A két kancellár tehát megegyezett egymással, hogy Németországnak és Ausztriának újabb szövetekezése segítségével befedik azt az űrt, melyet a német konföderáció eltörlése maga után hagyott, mely félszázadon keresztül Poroszországnak, Ausztriának és a német fejedelmeknek szövetségét alkotta. Ez a szövetekezés az ide mellékelt emlékiratban van formulázva.

Szeretem azzal bízgatni magamat, hogy az e nagyfontosságú okiratban foglalt elveket Te helyeselni fogod és hogy kész leszel ahhoz csatlakozni, mint a három császár szövetségének megszilárdításához, mely 1873 óta oly kiváló szolgálatokat tett Európának. Megelégedéssel vettem észre,

hogy alexandrovói találkozásunk után a sajtó országainkban lecsillapodott; mindazáltal egy moszkvai lapban egy cikkre akadtam, mely egy Németország elleni panszlavista háborúról nyíltan, mint elhatározott dologról beszél, anélkül, hogy a főkormányzó lefoglaltatta volna ezt a hirlapot, amire teljes joga lett volna ama fölhatalmazásnál fogva, mellyel rendelkezik. Én félek a nihilista párttól, mely versenyezve a panszlavizmussal, ellenséges hangon beszél a szomszéd országok ellen, hogy minden káros összeütközést kihasználhasson fölforgató tervei érdekében. *Ha ezek a forradalmi tervek elvégre azt eredményeznék, hogy magokkal ragadnák a kormányt vagy kompromittálnák politikai összeköttetéseiben, akkor ez a kormány, — nem titkolható!* Előtted, kedves öcsém, — *a szomszéd országokban közös ellentállásra találna.* A fenyegető beszéd, kapcsolatban seregdednek egy dicsőséges háború sikerei után, oly meglepő szaporításával, mely háborúnak látszólag a békét kellett volna megerősítenie, feszültségben tartja Európát, holott a Te békés akaratodnak erőteljes kijelentése lecsillapíthatná a nyugtalanságokat és a szellemeket visszavezethetné a helyes útra.

Ime, kedves öcsém, ezt kívántam Neked megmondani azzal a nyíltsággal és bizalommal, melyet nálam ismersz; de hozzá kell ehhez még tennem egészen személyes sajnálkozásom kifejezését a fölött, hogy barátságos találkozásunk kellemetlen módon összeesett azokkal a lépésekkel, melyeket gróf Andrássy váratlan leköszönése és a szóban forgó körülmények siettettek.

Tudod, hogy abban a nagy örömben volt részem, hogy ismét láthattam a császárnét és élő szóval fejezhettem ki neki hő óhajtásaimat egészségére nézve, melyet, hála Istennek, jobbnak találtam, mint ahogy várni mertem.

Vilmos.

IV.

II. SÁNDOR CÁR VÁLASZA VILMOS CSÁSZÁR FÖNTEBBI
LEVELÉRE.

(Fordítás francia eredetiből.)

Livádia, november 2/14. 1879.

Kedves nagybátyám és barátom!

Nem köszönhetem meg eléggé november 4-ki leveledet, mely most jutott el hozzám. Azzal, hogy mellékelted hozzá a Bécsben aláírt emlékirat szövegét, újabb jelét adtad irántam való szíves nyíltságodnak s eltaláltad szívemnek azt a vágyát, hogy egymáshoz való viszonyunkból még a kétkedésnek legkisebb árnyéka is eltávolíttassék.

Kétséget nem szenved, hogy Bismarck hercegnek Bécsbe utazása, melyet a föntidézett okirat megkötése követett, bizonyos tekintetben *ellensúlyozásául látszott szolgálni a mi alexandrovói találkozásunknak s csakis oly kínos benyomást idézhetett elő, mely alkalmas volt a közvéleményt nyugtalanítani.* Az én személyes bizalmam nem ingott meg e miatt s ma örömmel konstatálhatom, hogy ez a politikai tranzakció semmit sem tartalmaz, a mi óhajtásaimmal ellenkeznék. A Nagy-Németország hatalmának megszilárdítására van az irányozva, melynek egyesüléséhez én tapsoltam, továbbá békességesen igyekszik likvidálni a berlini szerződés határozatait, melyeknek hűségese végrehajtása szünet nélkül politikám alapja volt.

Tehát teljesen hozzájárulok azokhoz az elvekhez, melyek abban az emlékiratban foglaltatnak, melyet velem közölni szíves voltál s így csatlakozván a Németország és Ausztria közt létrejött egyetértéshez, szeretném ebben a visszatérést látni a három császárnak ama tökéletes

egyértéséhez ,mely, miként Magad oly helyesen jegyezted meg, a legnagyobb szolgálatokat tette Európának.

Egyébiránt nem titok Előtted, kedves nagybátyám, mennyire igyekeztem útját egyengetni ennek az egyértésnek s bizonyára ismered erőfeszítéseimet, hogy a közünk való teljes nézetközösség által arra eljussunk. Az ebből származó összeköttetések előmozdítása céljából, mostani berlini nagykövetemet más teendőkre rendelve, elhatároztam, hogy Sabourow urral helyettesítem őt, kinek utóbbi találkozásai Bismarck herceggel végleg eldöntötték ezt az ügyet. Ha választásom tetszésedre van, légy szíves azt velem tudatni s én remélem, hogy Sabourow méltónak fog bizonyulni arra a bizalomra, mely, hogy két államunk egymáshoz való viszonyában uralkodjék, annyira óhajtom.

E tekintetben nem titkolhatom el Előtted, kedves nagybátyám, mennyire sajnálom, hogy Te képes voltál fenyegetés jellegét tulajdonítani a katonai intézkedések ama sorozatának, melyeket hadseregem átalakítása tett szükségessé. — Azt hittem, hogy előszóval adott magyarázataim s azok, amelyeket hadügyminiszterem, gróf Milutin szerencsés volt Eléd terjeszteni Alexandrowóban, ezeknek békés értelmét eléggé kiemelték, hogy ez a kérdés végleg tisztán álljon.

Ép úgy sajnálom, hogy Te lehetőnek tartod, hogy a panszlávista törekvések s mások, melyek a publicitás előtt mutatkoznak, képesek pressziót gyakorolni kormányomra. Egynémely írónak megtévelyedett véleménye, még ha ez a hiveknek többé vagy kevésbé tág körét képviselné is, Oroszországban soha sem emelkedik egy politikai program jelentőségére. Még ha megesik is, hogy a sajtónak valamely kirugása kikerüli kormányom ellenőrzését, ez épen csak azért van, mivel erejének tudatában kisebbnek látja annak horderejét.

Ami a nihilista pártnak fölforgató üzelmeit illeti, tudod, hogy soha sem haboztam a legerősebb eszközöket megragadni ezek ellen, mihelyt a körülmények ezeknek szükségességét megmutatták. Ezek az intézkedések nem maradtak eredmény nélkül. Ebben bizonyítékát láthatod annak, *hogy az én erős akaratom soha sem fog megtűrni legkisebb oly kísérletet, mely veszélyeztethetné a rendet és a békét.* Reménylem, kedves nagybátyám, hogy ez az én biztosításom el fogja oszlatni kétségeidet.*

Örömmel értesültem, hogy hadsegédemnek, Dolgoruckv P. ezredesnek kinevezése személyed mellé katonai attachénak, megfelel Neked. Ajánlom őt jóakaratodba, melyet remélem, ki tud majd érdemelni.

Jól esik köszönetet mondanom azért a jóságos fogadtatásért, melyben fiamat részesítetted.

A császárné nagyon örült, hogy Ooson átutaztában egy pillanatra találkozhatott Veled. Egészségi állapota, sajnos, nem a legjobb.

Higyj, kedves nagybátyám, változatlan ragaszkodásom és szeretetemben, mellyel vagyok

húséges öcséd és barátod
Sándor.

---

* E sorok írása után tizenhat hónappal, 1881 március 13-án II. Sándor cárt a nihilisták bombája megölte. *H. I.*

TARTALOM.

I. FEJEZET.

A MAGYAR ÉS A NÉMET KÉRDÉS.

Az európai areopág. — Hogyan csoportosította Bismarck emek tagjait 1878-ban? — Bismarck és Andrássy az előtérben. — Életpályájuk viszonya egymáshoz. — Bismarck és kortársai. — A régi magyar szabadságharcok és a harmincéves háború. — A frankfurti parlament és a 48-iki magyar alakulás. — A reakció mind a kettő ellen fordul. — A német birodalmi alkotmány is követelte az osztrák-magyar perszonaluniót. — A Habsburgok nagynémet politikája nem fért össze Magyarország államiságával. — A hetvenmillió birodalom álma és a magyar alkotmány eltörlése 1849 márciusában. — Világos és Olmütz. — Miklós cár szerepe. — Bismarck ítélete az olmützi napokról. — Bismarck Frankfurtban. — Magyar államférfi ismerte föl először Bismarck nagy hivatását. — Bismarck felfogásában a német kérdéstről fordulat áll be. — Bismarck 1852-ben Ferenc József császár vendége Budán. — Utazása az Alföldön. — Milyenek látta az akkori Magyarországot? . . . . . 1—18

II. FEJEZET.

KÉT NAGY AUTODIDAKTA. VILÁGOS ÉS OLMÜTZ UTÁN.

Andrássy Konstantinápolyban. — Az emigrációban. — Az Eclectic Reviewban a dinasztiaival való kibekülés mellett ír. — Miklós cár és a hálatalan Ausztria. — Viktória királyné Bismarckról. — A konzervatív Bismarck. — Hogyan vélekedett róla gróf Rechberg? — A szabadelvű Andrássy. — Viszonya Széchenyihez és Kossuthhoz. — Andrássy és a 48-iki parlamenti reform. — Nem barátja az ideológiának. — Nem volt Bismarck-utanzo. — Bismarck és Deák. — Bismarck és a magyarok. — Elterő vonások Bismarck és Andrássy módorában. — Ausztria olmützi sikere. — Az osztrák koloszsus. — Újabb osztrák kísérlet a német hegemonia megszerzésére. — Az abszolutizmus orgiái Magyarországon. — Andrássy az emigrációból való hazaterése után. — Viszonya a forradalmi párthoz. — III. Napoleon és a

magyarok. — Bismarck Frankfurtban. — Bismarck és Rechberg. — Bismarck az 1859-iki olasz háborúval szemben. — Szentpétervári, utóbb párisi követ. — Miniszterelnök lesz 1862. — Nyomban proklamálja a vér- és vaspolitikát . . . . . 19—42

III. FEJEZET.

KÜZDELEM A NÉMET HEGEMÓNIAÉRT.

Olasz egység. — A német egységi törekvések fölébrednek. — A hetvenmillió birodalom álma újra kísért Bécsben. — Ezt csak egy összpontosított osztrák birodalom valósíthatta volna meg. — Átmeneti korszak Rechberg gróf vezetésével. — Schmerling mint a nagynémet politika úttörője. — Ausztria 1862-ben ismét egész területével be akar lépni a német szövetségbe. — A reformakta terve. — Bismarck csakhamar proklamálja a vér- és vaspolitikát. — Napoleon és Bismarck. — Vilmos király aggodalmai. — Bismarck és gróf Károlyi Alajos. — Ausztriai kísérlete a német szövetség újjászervezésére. — Vilmos és Ferenc József Gasteinban, 1863 augusztus 3. — Bismarck makacs küzdelme Vilmos királlyal. — Magyarország sorsa egy kártyára volt föltéve. — A német államok két csoportja felvonul osztrák és porosz vezetés alatt. — Schleswig-Holstein. — Bismarck előkészíti az Ausztriával való párviadalt. — Diplomáciai fölénye Rechberg fölött. — Ausztria nagynémet terveinek bukásával a Schmerling-féle centralizmus létoka megszűnt. — A háború láttávolban. — Deák akcióba lép . . 67—43

IV. FEJEZET.

MAGYARORSZÁG ÉS A NÉMET BIRODALOM KÖNIGGRÄTZ UTÁN.

A revanche-eszme Königrätz után. — A német szövetségi kötelék megszűnése egyszerűsítette a magyar kérdést. — Deák és Andrassy a császárnál. — A kiegyezési kilátások romlása a nikolsburgi fegyverszünet után. — Bismarck és a magyar emigráció. — A Klapka-legió alakítása. — A francia beavatkozási kísérlet. — Ennek folytán a háború kiújulásának lehetősége fenyeget. — Miért nem oszlatták föl a magyar légiót? — Klapka a tisztikar többsége ellen dönt és bevonul a magyar területre. — Andrassy a Klapka-legió kísérlete ellen. — A légió az elfogatás veszélyében. — Bismarck kiszabadítja a légiónak elfogott őrnagyát, Scherr-Thoss grófot. — A békekötés. — Ellentétek Vilmos király és Bismarck tervei közt. — Utóbbi a trónörökös segítségével győz. — A magyar kiegyezési ügy elposványosodása. — Andrassy és a konzervatívekkel vegyes miniszteri kombinációk. — A kiegyezési ügy pangása erősíti a baloldalt. — Báró Beust osztrák szolgálatba lép. — Beust revanche-politikája és a magyar kiegyezés. — Beust Budapesten. — Beszélgetése Deákkal. — A hadkiegészítési nyiltparancs. — And-

rássy, Lónyay, Eötvös Bécsben. — Deák tiltakozó fölirata. — Deák kifogásai a bécsi pontozatok ellen. — Andrássy miniszterelnök . . . 68—99

V. FEJEZET.

ANDRÁSSY KÜZDELME A HÁBORÚPÁRT ELLEN. A HATÁRŐRVIDÉKI KÉRDÉS.

Ellentét Andrássy és Beust között. — III. Napoleon Salzburgban 1867. — Ferenc József párisi útja. — Andrássy és Bismarck első politikai érintkezései 1868-ban. — A bécsi lövészünnepély és a magyar sajtó. — Cikkek a Pesti Naplóban a Majna-vonalról. — Andrássy cikket irat erről a kérdésről. — Állítólagos porosz ügynökök Magyarországon. — Andrássy véleménye ezekről. — Bizalmi embere Bismarcknál. — Ki küldte a porosz állügynököket. — Andrássy előterjesztése 1868 december 30-án Beust politikája ellen. — Osztrák-francia közeledés. — Albrecht főherceg párisi útja 1870 tavaszán. — Lebrun tábornok küldetése. — A német-francia háború és a magyar pártok. — Andrássy a semlegesség mellett. — Beust levele Metternichhez. — Vitzthum báró szerepe. — Mi lett volna a beavatkozás következménye. — A határőrvidéki kérdés. — Erős küzdelem Andrássy és a katonai párt közt. — A krivosciei zendülés. — Az osztrák centralisták és a Határőrvidék. — König ezredes emlékirata. — Andrássy ellenirata ez ellen. — Már 1870-ben érinti a boszniai kérdést . . . 100—126

VI. FEJEZET.

BISMARCK ÉS A NÉMET BIRODALOM MEGALAPÍTÁSA.

A német-francia feszültség. — A Hohenzollern-jelöltség a spanyol trónra. — Bismarck állásfoglalása ehhez. — Az emsi sürgöny. — Andrássy a német-francia háborúval szemben a semlegesség mellett. — A Pontus-kérdés. — Beust és Andrássy magatartása e kérdésben. — Beust és a német császárság szervezése. — Bismarck véleménye arról: mi várna Magyarországra egy francia-osztrák koalíció győzelme esetében? — A német császárság proklamálása Versailles-ban. — Ellentétek I. Vilmos és Bismarck között. — Vilmos aggályoskodása a címkérdésben. — Bismarck ellenfelei a katonák közt. — Konzervatív intrikusok. — Bismarck és a papok. — Vallásos világnézete. — Asszonyi befolyások ellen. — Auguszta császárne . . . 127—142

VII. FEJEZET.

ANDRÁSSY KÜZDELME A FÖDERALIZMUS ELLEN.

A Hohenwarth-féle kísérlet okai. — A Potocki-minisztérium. — A Hohenwarth-kabinet kinevezése Andrássyt is meglepte. — A föderalista-kísérlet

hatása Horvátországra. — Hatások Délmagyarországon. — Miletics és az omladina. — A Karagyorgyevics-pör. — Andrássy levele Kállayhoz. — A júniusi delegációk 1871-ben. — A Határőrvidék polgárosítását tényleg megkezdi. — A Hohenwarth-rendszer és a külpolitika. — Uralkodók találkozása Salzburgban. — Bismarck látogatása Andrássynál. — Nyilatkozata a Hohenwarth-féle kísérletről. — Mit mondott a jezsuitákról. — Cseh fundamentalis artikulások. — Andrássy tartózkodása a föderalizmussal szemben. — Tüntetés a bécsi egyetemi aulában. — Az ogulini zendülés. — Andrássyt Terebesről Bécsbe hívják. — Nyilatkozata az október 20-ki koronatanácsban. — Az uralkodó végül az ő véleményét fogadja el. — Hohenwarth leköszön. — Beust bukása. — Andrássyt október 25-én ismét Bécsbe hívják. — Felajánlják neki a külügyminiszterséget november 5-én. — Beust lemond. — Andrássy külpolitikája céljairól. . 143—160

VIII. FEJEZET.

A BÉKESZÖVETSÉG ELŐZMÉNYEI.

Andrássy és Bismarck egy közös gondolatban találkozik. — Békeszükséglet Németországban és monarchiánkban. — A három-császár viszony. — Hogyan jellemezte Andrássy e viszonyt? — Ennek elhomályosítása az orosz izgatások által. — Gorcsakov herceg és az orosz közvélemény. — Oroszország háborús terve Ausztria-Magyarország ellen. — Az 1877. január 15. egyezmény. — Semlegességünk ára. — Orosz-török háború. — Plevna eleste után. — Az oroszok Konstantinápoly előtt. — Andrássy bizakodása, hogy nem mernek bemenni. — Ennek oka. — A san-stefanói béke. — Andrássy állást foglal ez ellen. — A berlini kongresszus. — Andrássy a kongresszuson. — Salisbury márkai indítványozza Bosznia megszállását monarchiánk által. — Bismarck és Karatheodory pasa. — Az európai mandátum hatása nálunk és Ausztriában. — Andrássy megokolja az okkupációt a delegáció előtt. — Helyzetének súlyos volta. — A berlini szerződés és az orosz közvélemény. — Gorcsakov herceg kétszínű magatartása. — Bismarck Gorcsakov ellen. — Oroszország fenyegetései. — Le cauchemar des coalitions. — Bismarck mérlegeli egy orosz vagy osztrák-magyar koalíció eshetőségeit. — Aggodalmi a magyarok megbízhatósága tekintetében. — Ezeknek alaptalansága. — Kárhóztatja a pángermán izgatásokat. — Az Ausztria-Magyarországgal való védőszövetség mellett dönt.

262—279

IX. FEJEZET.

A BÉKESZÖVETSÉG MEGKÖTÉSE.

Vilmos császár a békeszövetség ellen. — Tart II. Sándor cár neheztelésétől. — Készülő rendszerváltozás Ausztriában. — Andrássy visszalépni

készül. — Ellentétek a novibazári kérdésben. — Az egészségi ok. — A hatalom teher Andrásynak. — Állítólagos kegyvesztéséről. — Visszalépésének döntő oka. — Bosznia okkupációját nem fölülről szuggerálták neki. — Andrassy része a berlini szerződés megalkotásában. — Andrassy és az osztrák alkotmánypárt. — Andrassy a Taaffe-rendszerről. — Az utód kérdése. — Gróf Károlyi Alajos mint jelölt. — Bismarek és Andrassy megegyeznek Gasteinban. — Bismarek államjogi kapcsolatot indítványoz. — Ennek visszautasítása. — A békeszövetség és Ferenc József. — Az erőknek a szövetségben való egyensúlyáról. — Andrassy utolsó beszéde. — Külügyminiszterségének különleges jelentősége. — Gastein és Alexandrovo ellentétes fogalmak. — Bismarek legyőzi Vilmos császár ellenkezését. — Utalás a német Bundra. — Bismarek aggodalmai a szövetség tartóssága tekintetében. — Szerinte a telivér magyar lenézi a «svábot». — «Toujours en vedette!» . . . . . 180—209

X. FEJEZET.

A BÉKESZÖVETSÉG ÉS AZ 1885—1887-IKI BOLGÁR VÁLSÁG.

Orosz-német ellentét a berlini kongresszus után. — Franciaország tengerentúli terjeszkedései. — Olaszország csatlakozik a békeszövetséghez. — Trónváltás Oroszországban. — III. Sándor cár és a pánszlávizmus. — A három-császár-viszony felújulása. — Skierniewice. — Bolgár nemzeti visszahatás az orosz befolyás ellen. — A keletruméla-forradalom. — Battenberg Sándor fejedelem élere áll a bolgár uniónak. — III. Sándor a bolgár unió ellen. — A bolgár-szerb háború. — Anglia magatartása. — Andrassy interpellációja a bolgár ügyben. — Az unió elismerése mellett nyilatkozik. — A cár kiengesztelése nem sikerül. — Katonai összeesküvés Sándor ellen. — Távozása Bulgáriából. — A bolgár kormányzóság és Kaulbars tábornok küldetése. — Interpellációk és külügyi vita a magyar országgyűlésen. — Tisza Kálmán az orosz beavatkozás és protektorátus ellen. — Kálnoky a bolgár kérdésről. — Andrassy nézete, hogy Oroszországhoz való közeledésünk kivetkőzteti a békeszövetséget eredeti jellegéből. — A békeszövetség az orosz intervenció akadályja. — Újabb nemetellenes mozgalom Oroszországban. — Bismarek a német haderőt kívánja szaporítani. — 1887 január 11-iki beszéde a szeptennátusi javaslat mellett. — Bulgária sorsa nem érdekli Németországot. — Hekuba. — A boulangizmus ellen. — Felrázza a francia békepártot. — Különbség Bismarek és a magyar közvélemény felfogása közt a keleti kérdésben. — A szeptennátusi javaslatot elvetik. — A birodalmi gyűlést felosztatják. — Az új birodalmi gyűlés megszavazza a szeptennátusi javaslatot. — Bismarek akciója a béke fém-tartása érdekében. — Katonai előkészületek nálunk 1887-ben a háborús veszedelem ellen. — A boulangizmus Franciaországban. — Grevy leköszön 1887 december 1. — Sadi-Carnot elnök. — Koburg-Kohary Ferdinánd Bulgáriába megy 1887 augusztusban. — Kálnoky és Crispi Friedricshuheban . . . . . 210—234

XI. FEJEZET.

A BISMARCK-KORSZAK VÉGE.

Orosz-németsajtóhare.—Németország az orosz értékek ellen.—Andrássy interpellációja és Kálnoky nyilatkozata a bolgár kérdésről. — Bismarck leleplezi a cár elé terjesztett hamisított iratokat. — Az ú. n. viszontbiztosítási szerződés. — A békeszövetségi szerződés közzététele. — A német haderő újabb szaporítása. — Bismarck nagy beszéde: «senki után nem futunk, senkitől sem félünk». — Párhuzamos haderőszaporítás nálunk is. — I. Vilmos császár halála. — III. Frigyes császár. — Kancellárválság a Battenberg-házasság miatt. — II. Vilmos. — Bismarck azt hiszi, hogy élete végéig kancellár marad. — A Bismarck-rendszer lehanyaglása. — Tartahatatlan helyzet. — Ellentétek Bismarck és II. Vilmos közt a külpolitikában. — A társadalompolitikai kérdésekben. — Elvetik a szocialista-törvényt. — Bismarck és az új reichstag. — Vilmos visszariad Bismarck terveitől. — Bismarck és az általános szavazat. — Értekezlete Windhorsttal. — Bismarck ellenkezik a császárral. Ez lemondását követeli. — A kegyvesztés évei. — A bécsi bojkott. — Kibékülése a császárral. — Leleplezi az orosz viszontbiztosító szerződést. — Bismarck mint «segédmunkás». — Halála.

235—267

FÜGGELÉK.

I. II. Sándor cár levele Vilmos császárhoz	271
II. Szövetségi szerződés a német birodalom és az osztrák-magyar monarchia között	274
III. I. Vilmos császár levele II. Sándor cárhoz	277
IV. II. Sándor cár válasza Vilmos császár föntebbi levelére . . .	280

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

36

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 18 22 03 015 9